

VOLUME - 2
ISSUE - 2

WORLD SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL

World scientific research
journal

Jahon ilmiy tadqiqot
jurnali

MUASSIS:

Qo'qon davlat pedagogika institute,
"Ustozlar uchun" MCHJ

TAHRIRIYAT | EDITORIAL

Tahririyat kengashi raisi:

D.SH.Xodjayeva- filologiya fanlari nomzodi,
dotsent

Jamoatchilik kengashi raisi:

D.SH.Xodjayeva- filologiya fanlari nomzodi,
dotsent

Bosh muharrir

D.SH.Xodjayeva- filologiya fanlari nomzodi,
dotsent

Mas'ul muharrir:

N.S.Jo'rayev - psixologiya fanlari nomzodi,
dotsent

Mas'ul muharrir yordamchisi:

O.Y.To'xtasinova- filologiya fanlari
nomzodi, dotsent

Nashr uchun mas'ul:

I.M.Rasulov-pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Tahririyat manzili:

Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turon
ko'chasi, 23-uy

Telefon:

(0373) 542-38-38

E-mail:

info@wsrjournal.com

Jurnalning elektron sayti:

www.wsrjournal.cpm

Tahrir kengashi:

Sh.Farmonov - O'zR FA akademigi
Sh.Namozov - O'zR FA akademigi
S.Rashidova - O'zR FA akademigi
I.Asqarov - kimyo fanlari doktori, professor
V.Xo'jayev - kimyo fanlari doktori, professor
Sh.Abdullayev - kimyo fanlari doktori, professor
R.Rasulov - fizika-matematika fanlari doktori, professor
B.Samatov - fizika-matematika fanlari doktori, professor
D.Akbarov - fizika-matematika fanlari doktori
V.Isaqov - biologiya fanlari doktori, professor
G'.Abdullayev - biologiya fanlari doktori
A.Batashov - biologiya fanlari doktori
D.Mamatqulov - biologiya fanlari nomzodi, professor
H.Xonboboev - texnika fanlari nomzodi, dotsent
N.Karimov - O'zR FA akademigi
A.S.Sagdullayev - O'zR FA akademigi
O.Akimova - filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
V.Borisova - filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
I.Artyushkov - filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
M.Rasulova - filologiya fanlari doktori, professor
Sh.Iskandarova - filologiya fanlari doktori, professor
D.Nabiyeva - filologiya fanlari doktori, professor
O.Bozorov - filologiya fanlari doktori
A.Ziyayev - filologiya fanlari doktori (DSc)
D.Jamoliddinova - filologiya fanlari doktori (DSc)
Z.Qobilova - filologiya fanlari doktori (DSc)
M.Hoshimova - filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M.Siddiqov - filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M.Jamoliddinov - filologiya fanlari nomzodi, dotsent
O.O.Bozorov - filologiya fanlari nomzodi
M.Rasulova - filologiya fanlari nomzodi, dotsent
V.Karimova - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
B.Xasanov - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
M.Djo'rayev - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
G.Kislov - falsafa fanlari doktori, professor (Rossiya)
G.Abdullayev - falsafa fanlari doktori, professor
M.Aminova - falsafa fanlari nomzodi, dotsent
M.Temirboyev - falsafa fanlari nomzodi
T.Fayzullayev - siyosat fanlari doktori, professor
A.Rasulov - tarix fanlari doktori, professor
R.Shamsiddonov - tarix fanlari doktori, professor
I.Yo'ldashev - tarix fanlari nomzodi
T.Haydarov - iqtisod fanlari doktori, professor
N.Babayeva - iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
N.Erkaboyeva - pedagogika fanlari doktori, dotsent
O'.Asqarova - pedagogika fanlari doktori, dotsent
Z.Azimova - pedagogika fanlari doktori, dotsent
V.Qodirov - pedagogika fanlari doktori, dotsent
A.Tolibjonov - pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
J.Azamov - yuridika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
D.Soliyeva - psixologiya fanlari doktori, dotsent
O.Bektoshev - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
M.Ergashev - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
N.Aliboyeva - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
M.G'ofurova - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O.Sh.Sheraliyev - Texnik korrektor

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ
ОСОБЕННОСТЕЙ ИЗОЛИРУЮЩИХ И ФЛЕКТИВНЫХ ЯЗЫКОВ
(НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО И АРАБСКОГО ЯЗЫКАХ)**

Иномжонов М. И., магистрант

Факультета Китаеведения;

Ташкентский Государственный Университет Востоковедения

Анваржонов Ж.Р., студент 1-курса

направления Туризм (по направлениям и видам деятельности)

Ташкентский Государственный Университет Востоковедения

Аннотация. В данной статье проводится сопоставительный анализ типологических особенностей изолирующих и флективных языков. Анализ проводится на основе изучения отличительных сторон двух разноструктурных языков: китайский и арабский языки. Для выявления характерных сторон того или иного типа послужила теоретическая база по типологической классификации языков. В результате проделанного анализа мы пришли к выводу, что в отличие от флективных языков в изолирующих языках величины, меньшие, чем слово (за исключением аффиксов), практически не могут быть выведены из состава слов. В этих языках по извлечении из многоморфемного слова морфема (корень или основа) сразу же становится практически неотличимой от слова и пригодной к самостоятельному употреблению. А в флективных языках, в частности в арабском и английском языках, морфологически изменяются корни слова, а иногда они могут даже теряться в иных формах.

Ключевые слова. Типологическая классификация языков, изолирующий язык, флективный язык, китайский язык, арабский язык.

Annotation. This article provides a comparative analysis of the typological features of isolating and inflectional languages. The analysis is carried out on the

basis of the study of the distinctive aspects of two different-structured languages: Chinese and Arabic. To identify the characteristic aspects of one type or another, the theoretical basis for the typological classification of languages was used. As a result of the performed analysis, we concluded that, in contrast to inflectional languages, in isolating languages, values smaller than a word (with the exception of affixes) practically cannot be deduced from the composition of words. In these languages, after extracting a morpheme (root or stem) from a polymorphic word, it immediately becomes practically indistinguishable from the word and suitable for independent use. And in inflectional languages, in particular in Arabic and English, the roots of the word change morphologically, and sometimes they can even get lost in other forms.

Keywords. Typological classification of languages, isolating language, inflectional language, Chinese, Arabic.

Для глубокого изучения структуры языка перед учёными стала задача создания общей типологической классификации языков. Итак, впервые на необходимость типологического исследования языков обратил внимание немецкий ученый Фридрих Шлегель (1772–1829). Он выделил две группы языков: *языки с аффиксами (аффиксирующие языки)* и *языки флективные*. После изучения выдвинутой теории Ф. Шлегеля, учёный Август Шлегель (1767–1845) переработал классификационную систему своего брата и выделил три класса языков: *языки без грамматической структуры, языки аффиксирующие и языки флективные*. Также, по его мнению, языки мира делятся на более ранние – *синтетические* и более поздние – *аналитические*.

Более точная информация приводится в трудах немецкого лингвиста Вильгельма Гумбольдта (1767–1835). Он и является истинным основоположником типологии языков как особого раздела языкознания. Согласно его теории, все известные ему языки делятся на четыре типа: *изолирующие, агглютинирующие, флективные и инкорпорирующие языки*.

Дополняя типологическую классификацию В. Гумбольдта, академик Ф.Ф. Фортунатов выделил и *флективно-агглютинативный* тип.

Что касается термина «*типология*» С.Д. Кацнельсон пишет: «Сравнивать между собой языки, с моей точки зрения, следует прежде всего не по изолированным признакам, а по отдельным микросистемам, по отдельным фрагментам структуры языка» [2, с. 75]. Большая часть языковедов сходится на понимании типологии в языкознании как учения о типах языков, которые изучаются путем сравнения или сопоставления. учёный В.Д. Аракин подчёркивает: «еще до настоящего времени не определился сам подход ученых к тому, что следует считать типом языка, не установлены также и те критерии, которые могли бы служить надежным основанием для определения того или иного типа языка» [1, с. 7].

Иной взгляд относительно классификации языков предлагает американский лингвист Э. Сепир (1884–1939). Являясь автором новой типологической классификации языков, первым из типологов стал рассматривать материал языка не как произвольный набор различных элементов, а как систему с обязательным наличием трех критериев: *техники объединения морфем, степень синтеза, характер грамматических процессов*.

Проблема типологии ярко представляется и в трудах Р. Якобсона. По его мнению, основой для типологии является система языка, под которой понимается морфологическая и фонологическая система, законы структуры языка, взаимозависимость его частей и языка в целом. «Анализ схождения и расхождений в истории родственных языков может дать много полезных данных, необходимых для сравнительно-исторического языкознания и, в частности, для проверки правильности проведенных реконструкций» [6].

Согласно классификации И.И. Мещаниновой, существуют три типа синтаксической типологии языков: *языки пассивного, эргативного и номинативного строя*. Автор отмечает, что из этих типов русский и английский относятся к языкам одного и того же строя – номинативного. «Общими для всех языков оказываются не только отношения между словами

в составе предложения, но и такие передаваемые в языке понятия, как предметность и действие, как субъект, предикат, объект, атрибут с их модальными оттенками и т.д. Это общее для всех языков ложится в основу типологических сопоставлений именно потому, что грамматическая форма его выявления на конкретном языковом материале не дает единой схемы» [4, с. 5].

В.Г. Гак предложил типологию видов схождения и расхождений, выявляющихся при сопоставительном изучении языковых категорий по трем аспектам: *структурному, семантическому и функциональному*. Наряду с вопросами комплексного сопоставительного анализа целостных языковых систем рассматриваются приемы и методики сопоставительных исследований в области отдельных языковых уровней, среди них:

1. принципы сопоставительного исследования лексики в родственных языках (В.П. Конецкая);
2. типы пропозитивных значений (актантные, сирконстантные, собственно признаковые, или предикатные) как параметры сопоставления языков на синтаксическом уровне (Е.С. Кубрякова);
3. лингвостилистическое исследование синонимических рядов и особенностей словопроизводства в разноструктурных языках (Э.М. Медникова) и др.

Вышерассмотренные теории приводят к такому выводу, что языки мира классифицируются генетическим признакам их происхождения и типологически по признакам их внутреннего строения. При этом могут учитываться такие особенности, как звуковой строй, морфология частей речи, грамматические категории и способы их выражения, состав слов, структура синтагм и предложений, развитие языков, исторические и живые их диалекты, литературные и письменные памятники и др. [3, с. 104].

В современной лингвистике наиболее разработанной считается грамматическая типология языков [1]. В соответствии с морфологической

классификацией все языки мира делятся на 4 класса: флективные, агглютинативные, изолирующие и инкорпорирующие.

Китайский язык традиционно относят к группе изолирующих языков, эти языки характеризуются отсутствием словоизменения, грамматической значимостью порядка слов, слабым противопоставлением знаменательных и служебных слов. П. С. Кузнецов [3]. подчёркивает, что для языков данного класса характерны:

- 1) полное или почти полное отсутствие словоизменения;
- 2) грамматическая значимость порядка слов и служебных слов;
- 3) в некоторых случаях — слабое противопоставление знаменательных и служебных слов.

Если рассматривать данные характеристики в качестве основных признаков языка изолирующего строя, то китайский, несомненно, относится к данной группе языков. Например, 火车 huochē «поезд». Если исследователь признает данную единицу сложным словом, то необходимо рассматривать и компоненты этой составной структуры: 火 huǒ и 车 chē. Следовательно, есть основания признавать данные элементы единицами меньшими, чем слово, морфемами. Далее, поскольку в словах 车子 chēzi «повозка» компонент 子 zǐ является аффиксом, соединенный с ним компонент 车 chē с неизбежностью должен быть определен как корень в обычном смысле этого термина.

Другим примером может послужить исследования В. М. Солнцева [5]: «если признать, что китайский глагол обладает видовыми суффиксами и что, например, образования 看 kàn, 看着 kànzhī, 看了 kànle, 看过 kànguò представляют разные формы одного и того же слова со значением «смотреть», нужно также полагать, что часть этого слова, остающаяся за вычетом изменяющейся части, есть основа» [5, с. 15-22]. Этот же пример мы рассмотрим на примере языков флективного типа.

Арабский язык относится к флективному типу, в котором морфологически изменяются корни слова, иногда они могут теряться в иных формах [7]. Ср., к примеру, формы глагола go ~ went ~ gone на английском языке. Однако в арабском языке положение представляется немного по-другому. К примеру, если взять только прошедшее время, а именно правильный трехбуквенного глагол, то глагол главным образом подвергается спряжению. Например, глагола (كَتَبَ «писать»), как спрягается глагол в прошедшем времени:

كَتَبَ (y) писать

1 лицо	2 лицо жен.рода	2 лицо муж.рода	3 лицо жен.рода	3лицо муж.рода	
كُتِبْتُ	كُتِبْتِ	كَتَبْتُ	كُتِبْتِ	كَتَبَ	единств.число
كُتِبْنَا	كُتِبْتُمَا	كَتَبْتُمَا	كُتِبْنَا	كَتَبَا	двойств.число
كُتِبْنَا	كُتِبْتُمْ و	كَتَبْتُمْ	كُتِبْنَا	كَتَبُوا	множеств.число

Как видно из таблицы, при спряжении глагола в прошедшем времени к нему добавляются определённые окончания - слитные местоимения. Глагол прошедшего времени для третьего лица мужского рода единственного числа (в данном случае كَتَبَ «он написал») является основой, то есть своеобразным «инфинитивом», к которому добавляются слитные местоимения:

كَتَبَا они (двое мужчин) написали. (Добавлен ا «алиф» двойственного числа (ألف التثنية)).

كَتَبُوا они (мужчины) написали. (Добавлен و «уау» множественного числа мужского рода (واو الجماعة)). Буква алиф, следующая за واو الجماعة, не читается. Она ставится только для выделения واو الجماعة.

كَتَبَتْ она написала. (Добавлен ت «тэ» женского рода (تاء التأنيث)).

كَتَبْنَا они (две женщины) написали. (Добавлены ت «тэ» женского рода и ا «алиф» двойственного числа).

كَتَبْنَ они (женщины) написали. (Добавлен ن «нун» множественного

числа женского рода (سُوَّةُ النَّوْنِ)).

كَتَبْتُ я написал

كَتَبْتَ ты написал } добавлен ت «тэ» действующего лица (تَاءُ الْفَاعِلِ)

كَتَبْتِ ты написала

كَتَبْتُمَا вы (двое мужчин) написали. (Добавлены ت «тэ», م «мим» и ا «алиф» – признаки 2 лица двойственного числа).

كَتَبْتُمْ вы (мужчины) написали. (Добавлены ت «тэ» и م «мим» – признаки 2 лица множественного числа мужского рода).

كَتَبْتُنَّ вы (женщины) написали. (Добавлены ت «тэ» и удвоенная ن «нун» – признаки 2 лица множественного числа женского рода).

كَتَبْنَا мы написали. (Добавлены ن «нун» и ا «алиф» – признаки 1 лица двойственного и множественного чисел) [8].

Таким образом, мы пришли к выводу, что в отличие от флективных языков в изолирующих языках величины, меньшие, чем слово (за исключением аффиксов), практически не могут быть выведены из состава слов. В этих языках по извлечении из многоморфемного слова морфема (корень или основа) сразу же становится практически неотличимой от слова и пригодной к самостоятельному употреблению. А в флективных языках, в частности в арабском и английском языках, морфологически изменяются корни слова, а иногда они могут даже теряться в иных формах.

Список использованной литературы

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М., 1989г. – 235с.
2. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М., 1965г. – 456с.
3. Кузнецов, П. С. Морфологическая классификация языков / П. С. Кузнецов. — М., 1954. — 356 с.
4. Мещанинов И.И. Типологические сопоставления и типология систем // Науч. докл. высш. школы. Филол. Науки. 1958. № 3. С. 3–13. 6. Успенский Б.А. Языковые универсалии и актуальные проблемы типологического Описания языка // Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969. С. 5–19.
5. Солнцева, Н. В. Куда идет китайский язык? / Н. В. Солнцева // Китайское языкознание: Изолирующие языки: материалы IX Международной конференции. — М., 1998. — С. 15–22.
6. Якобсон Р. Язык в отношении к другим системам коммуникации // Избранные работы. – М., 1985г.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/> Арабский_литературный_язык.
8. <http://www.ar-ru.ru/>

THE SCIENTIST WHO FASCINATED EAST AND WEST

Ismatulla Tukhtarov

Candidate of Philosophical sciences,

Assistant Professor Ferghana Politechnical Institute.

Ferghana, Uzbekistan

Tel: +998901650124

E-mail: elyor6233@mail.ru

Annotation: This article deals with the cosmogonic views of the great Central Asian thinker Ahmad Ferghani, who, with his rich scientific heritage, made a great contribution to the development of the science of astronomy. In the article, the author also draws attention to issues related to the influence of the scientist's views on the subsequent development of world culture.

Key words: Scientific picture of the Universe, geocentrism, heliocentrism, celestial stars, celestial spheres, celestial equator, equator of the Earth, the meridian of the Earth, the movement of the planets, the eclipse of the Sun and the Moon.

In this regard, we should briefly dwell on the historical role of the Mamun Academy in the development of world science. Until now, many historians have dominated the concept in the development of science of the so-called "European centrism." According to opinion, science and culture arose in Ancient Greece, then "revived" in Europe (Italy) in the 12th and 16th centuries, and Arabic science (that is, scholars who wrote in Arabic) was mainly involved in the translation of Greek science and delivered times of the European renaissance.

This is a completely baseless and even unfounded scientific statement. Because it is known from history that by the 4th century BC Greek science and culture, which flourished in the V-II centuries BC, was in complete crisis. Especially

after the famous Alexandria library (which used to function as a library research center, university) was burned by fanatics of the Christian faith, scientists escaped persecution and fled to cities in modern Syria and Iraq. Here, in Christian monasteries of various minor denominations, work was carried out to translate the works of Greek scholars into Syrian, Jewish and other languages. Therefore, there are some grounds for the ideas of "Eurocentrists" to describe this period, which lasted until the ninth century. But this process alone could not lead to a new upsurge in the history of science towards the "Eastern Renaissance".

The role of the Mamun Academy in the history of mankind is emphasized by some scholars in relations between the West and the East: neither the West nor the East can claim absolute leadership. It was an interaction of both civilizations. As much as Eastern scholars enjoyed Greek science, European science, wandering in the darkness of millennia, "woke up" with the rays of the rising sun of science and enlightenment in the East. The fact that the great German philosopher Hegel, who had a great disdain for the science and culture of the East, uses the phrase "Light from the East" in this regard, clearly demonstrates the worldwide recognition of the scientific potential of the East and is an aphoristic expression of this phenomenon. One of such bright lights is our great compatriot Akhmad Fergani, who introduced the world to our nation, Uzbekistan and Ferghana.

Akhmad Fergani was a great astronomer, mathematician, geographer and engineer. Akhmad Fergani, known as the "Astrologer Ar-Rais", who was awarded the title "Hosib", was called Alfraganus in Europe. Akhmad Fergani made an invaluable contribution to the development of several sciences, including astronomy, astrometry, mathematics, geography, geodesy, hydraulics, geometry and other sciences.

An attempt to characterize the achievements of Akhmad Fergani in science leads to the recollection of his great predecessor, the famous Greek scientist Claudius Ptolemy (died in 168), the author of the "geocentric theory" about the structure of the Universe. It is well known that Ptolemy went down in history with

the famous work “Almagest” (in the Arabic pronunciation of “al-Majisti”), in which he summarized the results of the works of famous Greek and Hellenic astronomers.

According to an article by scientists A. Nosirov and H. Khikmatullaev, “Nilometer” or “Scales of Justice”, two works by Ptolemy (Batlimus) attracted scientists. This is the “Big Chapter”, consisting of thirteen books on astronomy and the second, entitled “Geographical Proceedings,” the next simply called “Geography”. The first of these two works in Arabic is called Al-Majisti [2; 104].

In some cases, the “Permanent Astronomical Table” Al-Majisty was added to it. In addition, Zizi Batlimus, found in Arab sources, is a completely different work than al Majisti. This was known to the Arabs during the time of Harun al-Rashid through the Syrians. According to Academician I. Yu. Krachkovsky, this work was the reason that the Zij terminology was firmly tied to the Arabic language. In the Middle Ages, Ptolemy's Almagest was very popular, widely read and passed from hand to hand. It was unlikely to be an astronomer who did not address the Almagest during the time of Akhmad Fergani. Indeed, this work was the greatest book based on its name (in Latin, the term “Almagest” is translated as the largest).

The most famous translation of the Almagest during the period of Akhmad Fergani was the translation of Hajaj ibn Yusuf ibn Matar (late VIIth and early IXth centuries). Astronomer Sahl Rabbon at-Tabari (first half of the 9th century) made an alternative translation of the Almagest. Another translation of the Almagest was made by Ibrahim ibn al-Salt (ninth century) with commentary. Akhmad Fergani memorized Ptolemy's Almagest and wrote a commentary on him from 30 chapters. This work came to us in eight different titles.

From a scientific point of view, Fergani’s work is not a source of simple commentary. Rather, it combines the ideas of Ptolemy with more advanced scientifically based arguments and new and original scientific ideas. In the third part of the book, Akhmad Fergani scientifically proved that the earth is spherical, this argument has not lost its logic even in the modern world.

“The earth is in the center of the sphere of the universe, and its size in relation to the dome of the sky is as small as the center of the circle, in relation to the circle,”

wrote the great scientist in this work. Akhmad Fergani, who considered any skepticism about things, as the joy of acquired knowledge, he was firmly convinced that the earth is spherical and this truth is absolute for him. From his deep knowledge of astronomy, it is clear that he was able to predict a solar eclipse at a young age when he began his career in Baghdad. The causes of solar and lunar eclipses and methods for their calculation are described in detail in a special section at the end of this work by Akhmad Fergani. Such information is not in the work of Ptolemy.

Akhmad Fergani was not only an astronomer, but also a master of all astronomical instruments. His book *The Complete Book of Fergani* (*Kitab al-Kamil al-Ferghani*) or *The Book of Astrolabes* (*Kitab fi Sa'na al-Asturlob*) describes the theory and practice of astrolabe instruments. "All ideas different from the one we are talking about in the design of astrolabe are inaccurate and efforts are futile," wrote Akhmad Fergani in the book. In general, thanks to the enormous efforts of our great compatriot, astrolabe improved significantly in the ninth century, accuracy increased and was used for centuries as the main tool in astronomical observations. The main role is played by the scientist.

The work of scientists from Central Asia began to expand, through the Silk Road, to the East and West. It is no exaggeration to say that the work of our compatriots Muhammad Musa al-Kharezmi and Akhmad Fergani, who headed "Bayt ul-Hikma", contributed to the development of world science.

The books of Akhmad Fergani were translated into Latin several times in the 12th century in Spain and Italy and were copied in numerous copies and used as a textbook in universities. In particular, his book "Heavenly Motion and the Star Scientific Complex" was twice translated into Latin in the 12th century, and in the 13th century into other European languages. At that time, this book was widely used as one of the main textbooks in European universities. In this work, which is the basis of astronomical knowledge, tracking devices and a sundial are also presented, and its Latin translation, published in Ferrari (Italy) in 1493, is one of the earliest printed books.

In this book, the original title of which is “Kitab fi-character of as-Samaviyya and Javomi ilm an-Nujum”, provides general information about the heavens and stars, the movements of stars and constellations. The Dutch scientist and mathematician Jacob Golius published this book in Amsterdam in 1669 with Arabic and Latin texts and contributed to the spread of the name Alfraganus. Several generations of astronomers have read the works of Akhmad Fergani and become leading scientists. Major European scholars lectured on the activities of Akhmad Fergani. In particular, the famous astronomer and mathematician Regiomontan (1436-1476) gave a lecture on the life and astronomical studies of Akhmad Fergani in 1464 in Padua, Italy. It is especially noteworthy that the works of Akhmad Fergani had a special influence on the work of the famous Italian writer, the great poet of the Renaissance and the poet Dante Aligeri (1265-1321). This famous poet of the Italian Renaissance in his "Divine Comedy" admired the scientific and philosophical views of Akhmad Fergani and placed him among the great geniuses of the world. In his book “The Ball”, the poet cites the results of the research of Akhmad Fergani in the book “Kitob al-Karakat as-samoviy wa javomie ilm an-Nujum” “Heavenly motion and the general book of the science of stars”. More importantly, Dante separately emphasized that the information of Akhmad Fergani is more accurate than the information of other astronomers. For example, the figures given by Dante, in the work “Ball”, that the shortest distance between the Earth and Venus is equal to the radius of the earth times 167, coincides with the calculations of Akhmad Fergani.

The famous scientist and politician A. Saidov in one of his last major publications “Literature and Law” testified: the mention of Dante in the work “Ball”, which, thanks to the generosity of those who activate Venus, it controls our spirit and other qualities, ”is a reflection the teachings of Akhmad Fergani that the movement of planets is connected by giftedness and human activity. Akhmad Fergani’s work says that “the closer the sun is to Mercury, it’s drowning in a wider light, so it’s difficult to see it,” Dante says in the work “Bal” about the same phenomenon: “The second quality of Mercury is that it is immersed in more sunshine than other stars.”

In addition, information on planetary movements and the number of stars in the works of Akhmad Fergani is reflected in the work "Ball". In "Ball": "Until the beautiful Beatrice introduces herself, Venus will have time to appear twice." In the "Book of Movement" by Akhmad Fergani: "Venus makes a circle along its trajectory for 1668 nights or three years and two months." [3; 168-169].

The fact that Dante in the work "New Life" by Aligeri also points to the words of Akhmad Fergani, when it comes to Arab astronomy and counting the year, underlines the great attachment of the great Renaissance poet of the European Renaissance to Fergani's activities. Fergani is even mentioned by Schiller (1759-1805) in his work Wallenstein. In general, it can be argued that in a sense there is good reason to say that Akhmad Fergani is much more popular in the West - in Europe than in the East.

Akhmad Fergani's work on astronomy pays great attention to geography, which describes in detail the climate and location of countries. If we combine the works of a scientist in the field of geodesy, cartography and geography of the Earth, a whole geographical theory will appear. That is why the philosopher I. Yu. Krachkovsky called Akhmad Fergani "a Central Asian astronomer and geographer." Akhmad Fergani is also known as "the first Arab astronomer" who writes his works in Arabic and conducts his experiments in Arab countries.

Akhmad Fergani was the first to pave the way for accurate maps. Christopher Columbus admitted that in 1442, under the direction of the ship "Santa Maria" he traveled on three ships across the oceans and used the maps of Arab sailors to reach the American continent.

In the past, sailing across the Atlantic was a permanent occupation of the Arabs, and the Indian Ocean and the White Sea (Mediterranean Sea), where they dominated for several centuries. It is well known from history that they were experienced sailors. Representatives of all peoples living around the sea served on Arab ships. One Portuguese sailor kept maps created by Arab scholars, and his daughter married Christopher Columbus from Genoa, who then inherited these cards as an inheritance. Columbus tried to organize an expedition based on these cards and kept it a

secret. Scientists from St. Petersburg, in particular, students of Krachkovsky, released this information. When Abu Raikhan Beruni wrote about measuring one degree of the planet's meridian, comparing different points of view and measurements, he evaluated the "Table of the representation of the length of a mile in degrees" compiled by Mervazi and Fergani, like the traditional map of Christopher Columbus, who used his calculations, wrote: "I am fully convinced that Akhmad Fergani's calculations on the degree of the Earth's meridians are correct." [1; 190].

In addition, the Spanish Library of Colombia has a unique letter from a famous traveler, which shows that Columbus relied on the scientific heritage of Akhmad Fergani in his travels and studies. Christopher Columbus went on a journey across the American continent, based on the idea of Akhmad Fergani that the earth is round and spherical. However, he made a mistake in estimating the circumference of the Earth, because he used a unit of Roman measurements of 4856 feet instead of 7091 feet of Arab miles to reduce the distance to Asia.

Akhmad Fergani carefully studied lunar and solar eclipses. During the reign of Caliph Mamun, two observatories were established: one in Baghdad Shammosia; the other is on Mount Kasiyun, near Damascus. The construction of these observatories was completed by order of Mamun under the leadership of Akhmad Fergani closer to reality. We believe that the following considerations will help us arrive at this conclusion. That is, according to Akhmad Fergani, observation from two points will help to obtain a result of greater accuracy in astronomical calculations and at the same time will help to avoid errors in measurements. That is why the observation method developed by Akhmad Fergani led to the construction of two observatories at the same time. In his opinion, this method was used to minimize errors in astronomical measurements. Therefore, these observatories lie on the same parallel and are built with the same geographic width. Akhmad Fergani was the head of the observatories and conducted research.

The study of the solar eclipse of 842 was accurately predicted through hard work, efforts of a scientist and accurate measurements, and scientific observations of this phenomenon were carried out.

Created as a result of astronomical observations in Damascus in Baghdad during the reign of Caliph Mamun, and later known in Europe, which was used for centuries, was called "The Verified Tables of Al-Mamun" ("Az-Zij al-Mamuniy lil-Mumtakhon"). Initially, the creation of this work was directed by Abu Yusuf Yakub bin Ishaq bin As-Sabah al-Kindi (died 873). He was a native of a tribe of Arabs from Basra, at one time he was one of the leading scholars of encyclopaedists, was famous in Western Europe under the name "Philosopher of the Arabs". However, al-Kindi was unable to complete the tables. After his exile during the reign of Caliph Mutawakkil, Akhmad Fergani continued and completed this task.

Akhmad Fergani also enlisted his comrades Khalid Marwarudi, Abu Tayyib al-Yahudi, Akhmad Marwazi and Abbas bin Said Javkhari to complete the unfinished work on the table.

Thus, a group of scientists led by Akhmad Fergani successfully completed the task of Mamun. As a result, the first perfect "Zij" in Arabic science was created, which included 1022 coordinates of stars, planetary movements and other information. He served as a role model for the later Zij and laid the foundation for the science of Zij. The high accuracy and high level of scientific observations of Akhmad Fergani were the scientific and methodological basis for criticizing Ptolemy and measuring the distance between the Earth and other planets that are not found in Greek astronomy.

Another great service of Akhmad Fergani in science is that he put an end to the controversy about the shape of the Earth at that time. He proves that the Earth is round and spherical in such a way that this information has not yet lost its scientific value. For example, the same celestial lights rise at different times, observing eclipses from different places, and so on. In particular, it is believed that various continents and seas (seas and oceans) are located along the entire surface of the Earth's dome. People living in different parts of the world do not see the same

phenomenon at the same time, the rising of the sun and the moon or the setting. As a result, in the east of the sunrise or sunset of the Sun and Moon are not visible to those in the west. If a person travels from the south of the earth to the north, the lights from the north will become better and more consistent. On the contrary, the lights from the south will disappear and become invisible at the end. Akhmad Fergani believes that all these phenomena are related to the fact that the Earth is round and this is proof of that.

At the end of Akhmad Fergani's book on astronomy, there is a table of the geographical coordinates of various places. This table details the boundaries of the prime meridians and climates. It is especially noteworthy that his work mentioned by Abu Raikhan Beruni "The substantiation of the theoretical opinion of Zij" Al-Khorezmi "plays an important role in this. The work has not yet been studied in detail. Undoubtedly, good research and analysis will open new aspects of Akhmad Fergani's work and open up new opportunities for scientists to learn about the popularity of the Middle Ages, and then the East and the West.

References:

1. Karimov I. Speech at the opening ceremony of the statue of Akhmad al-Ferghani. We will build our future with our own hands. T.: "Uzbekistan", 1999
2. Nosirov A., Khikmatullaev X. Akhmad Ferhgani. - T.: "Science", 1966
3. Saidov A. Literature and Law. - T.: "Uzbekistan", 2018
4. Akhmad Fergani. Scientific basis of astronomy. T. : Sharq, 1998
5. Tukhtarov I. Studying the Scientific heritage of the Ferghana Thinker. -Models and Methods for Increasing the Efficiency of Innovative research. International scientific-online Conference. Germany, 2021. 60-68

**ISO 14000 SERIYALI XALQARO STANDARTLAR BO'YICHA
EKOLOGIK MENEJMENT TIZIMI VA ATROF-MUHITNI
BOSHQARISHNING XALQARO STANDARTLARI**

Raxmonov Furqat Abduxakimovich

Jizzax Politexnika instituti

Tel: + 998 91 566 06 64

Ung'arov Jahongirbek Yo'ldosh o'g'li

Jizzax Politexnika instituti

Tel: +99894 577 05 48

Аннотация: *Mazkur maqola mamlakatimizda xalqaro standartlar asosida ekspertlar tomonidan ISO 14000 bilan solishtirganda u tomonidan belgilangan talablarga muvofiqligi, shu jumladan dastlabki ekologik ekspertiza, audit protsedurasini tuzish nuqtai nazaridan qat'iyroq va rasmiylashtirilgani yoritilgan. Sanoatning atrof-muhit holatiga salbiy ta'sirini ekologik siyosati va atrof-muhitga oid maqsadlarini shakllantirish, operatsiyalarning ushbu siyosatga muvofiqligiga erishish va bu muvofiqlikni boshqalarga ko'rsatish o'rgangan holda yozilgan.*

Аннотация: *В данной статье рассказывается о том, что в нашей стране, в соответствии с международными стандартами, эксперты соответствуют требованиям, установленным ISO 14000, в том числе в части установления первичной экологической экспертизы, аудиторских процедур и более формализованы. Изучено негативное влияние промышленности на состояние окружающей среды при формулировании экологической политики и экологических целей, достижении соответствия операций этой политике и демонстрации этого соответствия другим.*

Annotatsion: *This article describes the fact that in our country, in accordance with international standards, experts meet the requirements set by ISO 14000, including in terms of establishing the initial environmental expertise, audit*

procedures and are more formalized. The negative impact of industry on the state of the environment has been studied in the formulation of environmental policies and environmental goals, the achievement of compliance of operations with this policy and the demonstration of this compliance to others.

ISO 14000 standartlari tizimi Nima uchun korxonaga ISO standartlari kerak degan savollar tug'ulishi mumkin shunda bizga ISO 14000 atrof-muhitni boshqarish tizimini yaratish uchun xalqaro standartlarini o'rganib chiqamiz. Shu sababli, Xalqaro standartlashtirish tashkiloti - ISO tomonidan ishlab chiqilgan va 1996 yilda nashr etilgan global atrof-muhitni boshqarish tizimini ham ko'rib chiqish kerak.

Sanoatning atrof-muhit holatiga salbiy ta'sirini minimallashtirish va uzoq muddatli istiqbolda oldini olish uchun iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar va birinchi navbatda, Evropa hamjamiyati ekologik qonunchilikning qat'iy tizimini yaratishga intilmoqda. uning talablari.

Bu Yagona Yevropa bozorini mustahkamlash istagi bilan bog'liq. Ushbu maqsadga erishishda ekologik standartlarni (aniqrog'i, atrof-muhitni boshqarishni tashkil etish standartlarini) ishlab chiqish va joriy etish muhim rol o'ynaydi.

EMAS talablariga muvofiq atrof-muhitni boshqarish beshta asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

- ekologik siyosatni ishlab chiqish va tashkilotning (korxonaning) aniq ekologik muammolarni hal qilish istagini tasdiqlovchi hujjatni berish;
- mavjud vaziyatni baholash, ya'ni. boshlang'ich (nol) darajani belgilash, unga nisbatan korxonaga faoliyatini baholash;
- korxonaning ekologik siyosati maqsadlariga javob beradigan korxonaga oldida turgan aniq vazifalarni shakllantirish (zaif tomonlarni izlash va ularni takomillashtirish bo'yicha takliflar);
- har bir bosqichni aniqlagan holda ushbu muammolarni hal qilish yo'llarini belgilovchi ekologik dasturni ishlab chiqish;

- korxonada qo'yilgan vazifalarni qanday hal qilayotganini va atrof-muhitni boshqarish tizimi ekologik vaziyatni yaxshilashga imkon beradimi yoki yo'qligini vaqti-vaqti bilan tekshirish uchun ekologik audit o'tkazish.

Standartlarning ixtiyoriyligiga qaramay, dunyoda sertifikatlash tashkilotlari soni ortib bormoqda va ISO 14000 seriyali standartlarini ishlab chiqadigan ISO / TC 207 Texnik qo'mitasi raisining so'zlariga ko'ra, 8-10 yil ichida 90 foizdan 100 foizgacha. yirik kompaniyalar, shu jumladan transmilliy korporatsiyalar ISO 14001 standarti bo'yicha sertifikatlanadi, ya'ni ular atrof-muhitni boshqarish tizimlari ushbu standartga muvofiqligi to'g'risida mustaqil "uchinchi tomon" sertifikatiga ega bo'ladilar. Tashkilotlar uchun bunday qarorlarni qabul qilish uchun motivatsiya, birinchi navbatda, sertifikatlash mahsulotlarni xalqaro bozorlarda sotishning ajralmas shartlaridan biri bo'ladi.

Shunday qilib, zamonaviy ekologik boshqaruv amaliyotini ikkita xalqaro standartlar tizimi bajaradi:

- Evropa Ittifoqida qabul qilingan xalqaro ekologik boshqaruv va audit sxemasi - EMAS (Eko-boshqaruv va audit sxemasi) va
- ISO 14000 xalqaro standartlar tizimi.

EMAS standarti ekspertlar tomonidan ISO 14000 bilan solishtirganda u tomonidan belgilangan talablarga muvofiqligi, shu jumladan dastlabki ekologik ekspertiza, audit protsedurasini tuzish nuqtai nazaridan qat'iyroq va rasmiylashtirilgan deb hisoblanadi. Ushbu holatlar uning raqobatbardoshligi va jozibadorligini pasaytiradi.

(Ma'lumotnoma. So'nggi paytlarda menejment bo'yicha mutaxassislar sifat menejmenti tizimini (SMS) boshqa standartlar tizimlari (atrof-muhitni muhofaza qilish, mehnatni muhofaza qilish va boshqalar) bilan integratsiya qilish zarurati (samaradorligi) haqida tobora ko'proq gapirmoqda.

Menejmentga tizimli yondashish tamoyili (ISO 9000:2000) sifat menejmentidan butun tashkilotning sifat menejmentiga o'tishni nazarda tutadi. ISO 9004: 2000 ga muvofiq, iste'molchilar ehtiyojlari va boshqa manfaatdor tomonlarning (egallari,

etkazib beruvchilar, xodimlar, jamiyat, hamkorlar) ehtiyojlariga muvozanatli (tizimli) yondashuvni ta'minlash kerak.).

Rejalashtirish - maqsadlar va zarur jarayonlarni belgilash ISO joriy etilishidan oldin 14001 ga binoan, tashkilotning joriy jarayonlar standarti talablariga muvofiq tahlil o'tkazish tavsiya etiladi - bu kompaniyaning mavjud va kelajakdagi jarayonlari bilan o'zaro ta'sir qiluvchi elementlarni aniqlashga yordam beradi.muhit. Bu elementlar ekologik jihatlar bilan belgilanadi. Ekologik jihatlar ham bevosita – ishlab chiqarish natijasida hosil bo'ladigan, ham bilvosita – xom ashyo va materiallar yetkazib berish bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Rossiyada atrof-muhitni boshqarish tizimlarini joriy etish tajribasi Tabiatni boshqarish va atrof-muhitni muhofaza qilish Evropa Ittifoqi va Rossiya o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning yangi sohalaridan biriga aylandi. Rossiyaning JSTga a'zo bo'lishi sharoitida sifat menejmenti tizimi bo'yicha sertifikatlangan Rossiya korxonalarining foizi ham o'z aksini topgan.

Agar xalqaro standartlar qabul qilinmasa, Rossiya korxonalari, mamlakat Evropaga va undan ham ko'proq jahon iqtisodiyotiga kirganda, bankrot bo'lishi yoki xorijiy firmalar tomonidan so'rilishi mumkin. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, “korxonalarda va korxonalarda atrof-muhitni boshqarish tizimini yaratish bilan korxonalarda ichki ekologik auditni tartibga solish, ishlab chiqarish ekologik nazorati va ekologik nazoratning boshqa turlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning tamoyillari va shakllarini belgilash; ixtiyoriy ekologik sertifikatlash tizimlarini yaratish, bir qator auditorlik firmalarining malakasizligi va avanturizmi natijasida yo'qolgan korxonalarni qiziqtirgan ekologik auditni jonlantirish, eng muhimi – atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha ishlar va xizmatlarning tartibga solinadigan bozorini yaratish. maqsadlar.

Nega bizneslarga ISO 14000 kerak degan savol tug'ulishi mumkin ISO 14000 standartlari "ixtiyoriy". Ular qonuniy talablarni almashtirmaydi, balki kompaniyaning atrof-muhitga qanday ta'sir qilishini va qonuniy talablar qanday bajarilishini aniqlash tizimini ta'minlaydi.

Tashkilot ISO 14000 standartlaridan ichki foydalanishi mumkin, masalan, EMS modeli yoki ichki atrof-muhitni boshqarish tizimining audit formati sifatida. Taxminlarga ko'ra, bunday tizimni yaratish tashkilotga atrof-muhitga ta'sirini boshqarish va o'z faoliyatini turli talablarga muvofiqlashtirish uchun samarali vosita bilan ta'minlaydi.

Standartlar mijozlar va jamoatchilikka ko'rsatish uchun tashqaridan ham qo'llanilishi mumkin **atrof-muhitni boshqarish tizimining muvofiqligi** zamonaviy talablar. Nihoyat, tashkilot uchinchi (mustaqil) tomondan rasmiy sertifikat olishi mumkin.

Standartlarning ixtiyoriy xususiyatiga qaramay, ISO/TC 207 (ISONi ishlab chiquvchi texnik qo'mita) raisi Jim Diksonning so'zlariga ko'ra, 10 yil ichida yirik kompaniyalarning 90 dan 100 foizigacha, shu jumladan transmilliy kompaniyalar ISO 14000 bo'yicha sertifikatlanadi, ya'ni ular faoliyatining ayrim jihatlari ushbu standartlarga muvofiqligi to'g'risida "uchinchi tomon" sertifikatiga ega bo'ladilar. Korxonalar birinchi navbatda ISO 14000 sertifikatini olishni xohlashlari mumkin, chunki bunday sertifikat (yoki ISO terminologiyasida ro'yxatdan o'tish) ajralmaslardan biri bo'ladi. **mahsulotlarni xalqaro bozorlarda sotish shartlari** (masalan, EEK yaqinda hamdo'stlik bozoriga faqat ISO sertifikatiga ega kompaniyalarga ruxsat berish niyatini e'lon qildi).

Agar ekologik audit va konsalting sohasida ishlaydigan kompaniyalar ISO 14000 standartlarini qabul qilishni bir ovozdan olqishlagan bo'lsa, boshqa manfaatdor tomonlarning munosabati unchalik aniq emas edi. Ishbilarmon doiralar, davlat organlari va jamoat tashkilotlari ishtirokida ISO 14000 bo'yicha qizg'in muhokamalar olib borilmoqda. Bir tomondan, ISO 14000 sertifikati kompaniyalarning ekologik siyosatini taqqoslash uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. turli mamlakatlar xalqaro darajada. Boshqa tomondan, standartlar "ifloslanish eksporti" - zararli ishlab chiqarishlarni rivojlanayotgan mamlakatlarga o'tkazish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishi haqida xavotirlar mavjud. Rivojlanayotgan mamlakatda kompaniya yanada qulayroq milliy qoidalarga muvofiq sertifikatlanishi mumkin. Bu mamlakatlarda sertifikatlashtirishga yirik

xorijiy investorlarga nisbatan ijobiy munosabat, shuningdek rivojlangan korrupsiya yordam berishi mumkin.

ISO 14000 tarafdorlari uning moslashuvchanligini standartning muhim afzalligi deb bilishadi - tashkilotning o'zi atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida o'z oldiga maqsadlar qo'yadi. Bundan tashqari, ularning nuqtai nazari bo'yicha, "doimiy takomillashtirish" va "ifloslanishning oldini olish" qoidalarining natijasi shundaki, hatto milliy standartlarga javob beradigan kompaniya ham atrof-muhitni boshqarish tizimini takomillashtirish va ifloslanishni kamaytirishni davom ettirishi kerak.

Ularning muxoliflari bu moslashuvchanlikni haddan tashqari ko'p deb hisoblashadi - ifloslantiruvchi korxonalar o'z chiqindilarini arziyasiz miqdorda kamaytirishi mumkin, shunga qaramay, standart talablariga rasman rioya qilishi mumkin. Ba'zida ISO 14000 miqdoriy talablarning to'liq yo'qligi bilan uni umuman standart deb hisoblash mumkin emas degan fikr bildiriladi.

Muhokama qilinadigan yana bir mavzu - bu standart talab qiladigan korxonaning ochiqlik darajasining etarlicligi. ISO 14001 ga muvofiq, **tashkilotning ekologik siyosati hamma uchun ochiq bo'lishi kerak**, va tashkilotning maqsad va vazifalari "manfaatdor tomonlar" fikrlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Boshqa tomondan, atrof-muhitni muhofaza qilish siyosati jamoatchilikka ochiq bo'lgan yagona hujjat bo'lgani uchun juda muhimdir umumiy xarakter. Shuningdek, standartlarda ekologik ahamiyatga molik qarorlarni qabul qilishda jamoatchilik ishtirokining muayyan mexanizmlarini nazarda tutuvchi takliflar mavjud. Shu maqsadda, masalan, Amerikaning ECOLOGIA va Green Seal nodavlat tashkilotlari ISO 14031 ("Atrof-muhit samaradorligini baholash bo'yicha qo'llanma") ni ishlab chiqishda ishtirok etmoqda.

ISO 14000 standartlarini joriy etish muvaffaqiyatini nima belgilaydi? Albatta, MC ISO 14000 seriyasining qabul qilinishi optimal ekologik natijalarni kafolatlamaydi. Atrof-muhitni muhofaza qilish maqsadlariga erishish uchun atrof-muhitni boshqarish tizimi tashkilotlarni mumkin bo'lgan va iqtisodiy jihatdan mumkin bo'lgan eng yaxshi texnologiyani joriy etishni ko'rib chiqishga undashi

kerak. Bundan tashqari, bunday texnologiyaning ekologik samaradorligini to'liq hisobga olish kerak.

Tizimning muvaffaqiyati tashkilotning barcha darajalari va barcha bo'limlari, ayniqsa yuqori boshqaruv tomonidan qabul qilingan majburiyatlarga bog'liq. Tizim tashkilotga o'zining ekologik siyosati va atrof-muhitga oid maqsadlarini shakllantirish, operatsiyalarning ushbu siyosatga muvofiqligiga erishish va bu muvofiqlikni boshqalarga ko'rsatish uchun protseduralarni o'rnatish (va ularning samaradorligini baholash) imkonini beradi.

Xuddi shu umumiy menejment tizimining tamoyillari ISO 14001 va ISO 9000 seriyali sifat tizimi standartlariga nisbatan qo'llaniladi. Tashkilotlar atrof-muhitni boshqarish tizimi uchun asos sifatida ISO 9000 seriyasiga mos keladigan mavjud boshqaruv tizimini tanlashlari mumkin.

MS ISO 140001 standartidagi barcha talablar har qanday atrof-muhitni boshqarish tizimiga kiritilishi mumkin. Ularning qo'llanish darajasi tashkilotning ekologik siyosati, faoliyatining tabiati va u faoliyat yuritadigan muhit kabi omillarga bog'liq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. B.D.Yusupova va boshqalar. Menejmentga tizimli yondashish tamoyili (ISO 9000:2000) sifat menejmenti.
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi malumotlari www.stat.uz.
3. ISO 14001 va ISO 9000 seriyali sifat tizimi standartlari. Государственный стандарт Узбекистана. Системы менеджмента качества.
4. O'z DSt ISO 9001:2009 Государственный стандарт Узбекистана. Системы менеджмента качества.

**ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР МИҚЁСИДА МУВОФИҚЛИКНИ
БАҲОЛАШ ФАОЛИЯТДА ISO 9001:2008 СТАНДАРТИ БИЛАН
ISO 9001:2015 СТАНДАРТИ ТАҲЛИЛИ**

Жиззах политехника институти

(PhD) доц. Ф.М. Шертайлақов

магистранти Ж.Й. Ўнгаров

Аннотация: *Мазкур мақола мамлакатимизда халқаро стандартлар асосида мувофиқликни баҳолаш фаолиятида ISO 9001:2008 стандарт билан ISO 9001:2015 стандарт таҳлили масалаларини уз ичига олади, мақола стандартлаштириш соҳасидаги меъёрий услубий хужжатларни урганган ҳолда ёзилди.*

Аннотация: *В данной статье освещены вопросы анализа стандарта ISO 9001:2008 и ISO 9001:2015 в сфере деятельности по оценке соответствия в нашей стране на основе международных стандартов*

Annotation: *This article covers the issues of ISO 9001: 2008 and ISO 9001: 2015 standard analysis in the field of conformity assessment activities in our country on the basis of international standards.*

Халқаро стандартлар ҳамма томонлама уйғунлаштириш ва даражали тан олиними савдода техник тўсиқларни бартараф этиш ва рақобатни ривожлантиришнинг самарали воситаларидан биридир. Фан-техниканинг шиддатли ривожланиши, ишлаб чиқариш ва иқтисодий тизимларини ягона иқтисодий сиёсат асосида ўзаро боғланган ҳолда ривожланиши ҳамда халқаро савдо-сотикни кенгайтиришда мувофиқликни баҳолаш тизими ва бажариладиган жараёнларни бирхиллаштириш зарурияти юзага келмоқда. Шунинг тасдиқлаб ўтиш керакки, барча тизимлар ва мувофиқликни баҳолаш жараёнларида ҳамма қизиқувчи томонларни жалб қилиш, очиқ-ойдинлик ва

савдода ортикча тўсиқларни яратмаслик, ҳақ-ҳуқуқларини чекламаслигини кўзда тутиб мақсадли ҳаракат қилиниши керак. Шу мақсадда дунё бўйича тан олинган стандартлаштириш бўйича халқаро ташкилоти барча мамлакатлар, яъни ривожланаётган давлатлар учун ҳам мувофиқликни баҳолаш тизимида катор халқаро стандартларни амалий аниқлаб берган.

Мувофиқликни баҳолашнинг асосий тамойиллари ИСО/МЭК 60 халқаро қўлланмасида аниқлаб берилган. Мувофиқликни баҳолаш фаолиятида катнашувчи барча ташкилотлар жумладан, мувофиқликни баҳолаш ва аккредитлаштириш бўйича идоралар қўйидаги шартларни бажаришлари лозим:

- ўз фаолиятини халқаро стандартлар ва ИСО/МЭК қўлланмаларига асослаши;
- ўзининг техник лаёқатлигини ушлаб туриш, яъни мувофиқликни баҳолаш натижаларини тан олишни соддалаштириш ва маҳсулот, жараён, тизим, шахс ёки идораларни ўрнатилган талабларга мувофиқлигини етарли даражада кафолатлаши;
- барча махфий маълумотларни ҳимоялаши;
- ўз фаолиятини касбий ҳалоллик билан амалга ошириши, ахлоқ-одоб тамойилларига риоя қилиш ва камситмасликка қаратилган тарзда ва томонларни барча низоларидан ўзини четга олиши;
- адолатли ва самарали тарзда тезкорлик билан ишлаши, аризани кўриб чиқиши ва баҳолашни бажариши;
- шикоят ёки апелляция ҳолатларини кўриб чиқишда адолатли ва самарали тарзда, тезкорлик билан тўғриловчи амалларни амалга ошириши зарур;
- мувофиқликни баҳолаш, мувофиқлик гувоҳномасини бериш ҳақидаги тасдиқловчи қарор ёки уни рад этилиши, бекор қилиш, тўхтатиш ва фаолиятга чек қўйиш бўйича фаолиятлари ҳақидаги ёзувларни юритиш ҳамда сақлаши;

– барча аризачиларга таклиф этилаётган хизматлар ва унинг учун тўлов шартлари тўғрисидаги маълумотларни такдим қилишга тайёрлиги ҳамда бериладиган сертификатлар, аккредитлаш соҳаси ва ҳоказолар тўғрисида маълумотлар мавжудлиги;

– ўзининг лаёқатлилигини мувофиқ механизмлардан (масалан, аккредитлаш, эксперт баҳолаш) фойдаланиш йўли билан намойиш қилиши;

– мувофиқликни баҳолаш жараёни ҳақида мувофиқ хужжатлаштирилган кўрсатма билан ҳисоботни, зарурият бўлса, аниқланган номувофиқликларни ёки талаб қилинган тўғриловчи амалларни аризачига такдим этиши;

– мувофиқлик белгисидан фойдаланилган ҳолатларда бу белги билан боғлиқ бўлган нотўғри фойдаланишлардан ҳимоя қилиш учун қўллаш қоидалари ёки шартларини таъминлаши;

– ривожланаётган мамлакатлар иштироки билан боғлиқ бўлган муаммоларни ва ривожланган мамлакатлар фаолияти натижаларидан фойдаланишни ҳисобга олиш.

Сифат менежменти тамойиллари

ISO 9001:2008	ISO 9001:2015
1. Истеъмолчиларга мўлжаллаб иш кўриш	1. Истеъмолчиларга мўлжаллаб иш кўриш
2. Раҳбариятнинг пешқадамлиги	2. Пешқадамлик
3. Ходимларни жалб қилиш	3. Ходимларни жалб қилиш
4. Жараёнли ёндашув	4. Жараёнли ёндашув
5. Менежментга тизимли ёндашув	5. Яхшилаш
6. Доимий яхшилаш	
7. Далилларга асосланиб қарор қабул қилиш	6. Далилларга асосланиб қарор қабул қилиш
8. Таъминотчилар билан ўзаро манфаатли муносабатлар	7. Ўзаро муносабатларни бошқариш

ISO 9001:2015 стандартининг 0-5 бўлимлари фарқи

ISO 9001:2015 DIS бўлимлари	ISO 9001:2008 бўлимлари
01. Умумий қоидалар	01. Умумий қоидалар
02. Сифат менежменти принциплари	03. О'z DSt ISO 9004 билан боғлиқлиги.
03. Жараёнли ёндашув	02. Жараёнли ёндашув
04. PDCA цикли (Режалаштир – Бажар – Текшир – Ҳаракат қил)	02. Жараёнли ёндашув
05. Хавфга йўналтирилган тафаккур	01 Умумий қоидалар
06. Менежмент тизимлари учун мўлжалланган бошқа стандартлар билан ўзаро боғлиқлиги	04. Менежмент тизимлари учун мўлжалланган бошқа стандартлар билан ўзаро боғлиқлиги
1. Қўлланиш доираси	1. Қўлланиш доираси 1.1 Умумий қоидалар
2. Норматив ҳужжатларга ҳаволалар	2. Норматив ҳужжатларга ҳаволалар
3. Атамалар ва таърифлар	3. Атамалар ва таърифлар
4. Ташкилот муҳити. Янги бўлим	Мавжуд эмас
4.1 Ташкилот ва унинг муҳити тўғрисида тушунча.	Мавжуд эмас
4.2 Манфаатдор томонларнинг эҳтиёжлари ва кутилмалари тўғрисида тушунча.	Мавжуд эмас
4.3 Сифат менежменти тизимини қўллаш доирасини белгилаш.	1.2 Қўлланилиши.
4.4 Сифат менежменти тизими ва унинг жараёнлари.	4.1 Умумий қоидалар.
5. Пешқадамлик Бўлимнинг янги номи	5. Раҳбариятнинг жавобгарлиги.

5.1 Пешқадамлик ва тарафдорлик Бўлимнинг янги номи	5.1 Раҳбариятнинг мажбуриятлари.
5.1.1 Сифат менежменти тизимида пешқадамлик ва мажбуриятлар	5.1 Раҳбариятнинг мажбуриятлари.
5.1.2 Истеъмолчилар талабларига мослашиш.	5.2 Истеъмолчилар талабларига мослашиш.
5.2 Сифат соҳасида сиёсатни ишлаб чиқиш.	5.3 Сифат соҳасида сиёсатни ишлаб чиқиш.
5.3 Ташкилотдаги вазифалар, жавобгарлик ва ваколатлар.	5.5.1 Жавобгарлик ва ваколатлар. 5.5.2 Раҳбариятнинг вакили.
6. Режалаштириш Бўлимнинг янги номи	5.4.2 Сифат менежменти тизимини режалаштириш.
6.1 Хавф ва имкониятларга нисбатан ҳаракатлар.	Мавжуд эмас
6.2 Сифат соҳасидаги мақсадлар ва уларга эришишни режалаштириш.	5.4.1 Сифат соҳасидаги мақсадлар. 5.4.2 Сифат менежменти тизимини режалаштириш.
6.3 Ўзгартишларни режалаштириш	5.4.2 (б) сифат менежменти тизими режалаштирилса ва унга ўзгартишлар киритилса, сифат менежменти тизими яхлитлиги сақланишини таъминлаши керак.

2.3.2. ISO 9001:2015 стандартининг 7-8 бўлимлари фарқи

Солиштириш учун ISO 9001:2015 стандартини ISO 9001:2008 стандартидан фарқи қуйидагича:

ISO 9001:2015 DIS бўлимлари	ISO 9001:2008 бўлимлари
7. Таъминлаш воситалари. Янги бўлим	Мавжуд эмас

7.1 Ресурслар Номи ўзгартирилган.	6. Ресурслар менежменти.
7.1.1 Умумий қоидалар.	6.1 Ресурслар билан таъминлаш.
7.1.2 Инсон ресурслари Человеческие ресурсы.	6.2 Инсон ресурслари.
7.1.3 Инфратузилма.	6.3 Инфратузилма.
7.1.4 Жараёнларнинг ишлаши учун муҳит.	6.4 Ишлаб чиқариш муҳити а.
7.1.5 Мониторинг ва ўлчашлар учун ресурслар.	7.6 Мониторинг ва ўлчашлар учун асбоб-ускунани бошқариш.
7.1.6 Ташкилотнинг билимлари.	Мавжуд эмас
7.2 Лаёқатлилик.	6.2.2 Лаёқатлилик, тайёргарлик ва хабардорлик.
7.3 Хабардорлик.	6.2.2 Лаёқатлилик, тайёргарлик ва хабардорлик. 5.3 Сифат соҳасидаги сиёсат.
7.4 Ахборот алмашиш.	5.5.3 Ички ахборот алмашинуви.
7.5 Ҳужжатлаштирилган ахборот 7.5.1 Умумий қоидалар 7.5.2 Яратиш ва долзарблаштириш. 7.5.3 Ҳужжатлаштирилган ахборотни бошқариш.	4.2 Ҳужжатларга қўйиладиган талаблар. 4.2.1 Умумий қоидалар я. 4.2.2 Сифат бўйича қўлланма. 4.2.3 Ҳужжатларни бошқариш. 4.2.4 Ёзувларни бошқариш.
8. Жараёнлар. Бўлимнинг номи ўзгарган	7. Маҳсулот ишлаб чиқариш (маҳсулотнинг ҳаётий цикли).
8.1 Маҳсулотлар ва хизматларнинг ҳаётий цикли босқичларидаги фаолиятни режалаштириш ва бошқариш.	7.1 Маҳсулотлар ва хизматларнинг ҳаётий цикли босқичларидаги фаолият

<p>8.2 Маҳсулотлар ва хизматларга доир талаблар</p> <p>8.2.1 Истеъмолчилар билан алоқа.</p> <p>8.2.2 Маҳсулотлар ва хизматларга тегишли бўлган талабларни белгилаш.</p> <p>8.2.3 Маҳсулотлар ва хизматларга доир талабларни таҳлил қилиш.</p>	<p>7.2 Истеъмолчи билан боғлиқ бўлган жараёнлар.</p> <p>7.2.1 Маҳсулотга тегишли талабларни аниқлаш.</p> <p>7.2.2 Маҳсулотга тегишли талабларни таҳлил қилиш.</p> <p>7.2.3 Истеъмолчилар билан алоқа.</p>
<p>8.3 Маҳсулотлар ва хизматларни лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқиш.</p> <p>8.3.1 Умумий қоидалар.</p>	<p>7.3 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишни режалаштириш.</p>
<p>8.3.2 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишни режалаштириш.</p>	<p>7.3.1 Маҳсулотлар ва хизматларни лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқиш</p>
<p>8.3.3 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқиш учун кириш маълумотлари.</p>	<p>7.3.2 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқиш учун кириш маълумотлари</p>
<p>8.3.4 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишни бошқариш воситалари.</p>	<p>7.3.4 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишни таҳлил қилиш.</p> <p>7.3.5 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишни верификатлаш.</p> <p>7.3.6 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишни валидатлаш.</p>
<p>8.3.5 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишнинг чиқиш маълумотлари</p>	<p>7.3.3 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқиш учун чиқиш маълумотлари.</p>
<p>8.3.6 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишдаги ўзгаришлар.</p>	<p>7.3.7 Лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқиш ўзгаришларини бошқариш.</p>
<p>8.4 Ташқи таъминловчилар томонидан етказиб бериладиган жараёнлар, маҳсулотлар ва хизматларни бошқариш.</p>	<p>7.4 Сотиб олиш.</p>

8.4.1 Умумий қоидлар.	7.4.1 Сотиб олиш жараёни.
8.4.2 Бошқариш тури ва даражаси.	7.4.1 Сотиб олиш жараёни. 7.4.3 Сотиб олинган маҳсулотни верификатлаш.
8.4.3 Ташқи таъминловчиларга тақдим қилинадиган ахборот.	7.4.2 Сотиб олиш бўйича ахборот.
8. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш. Бўлим номи ўзгарган	7.5 Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни таъминлаш.
8.5.1 Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни бошқариш.	7.5.1 Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни бошқариш. 7.5.2 Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни таъминлаш жараёнларини валидатлаш.
8.5.2 Идентификатлаш ва кузатувчанлик.	7.5.3 Идентификатлаш ва кузатувчанлик.
8.5.3 Истеъмолчилар ёки ташқи таъминловчиларнинг мулки.	7.5.4 Истеъмолчилар мулки.
8.5.4 Сақлаш.	7.5.5 Маҳсулотни сақлаш.
8.5.5 Етказиб беришдан кейинги фаолият.	Мавжуд эмас
8.5.6 Ўзгартишларни бошқариш.	Мавжуд эмас
8.6 Маҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқариш	8.2.4 Маҳсулотни мониторинг қилиш ва ўлчаш.
8.7 Жараёнларнинг номувофиқ натижаларини бошқариш.	8.3 Номувофиқ маҳсулотни бошқариш.

2.3.3. ISO 9001:2015 стандартининг 9-10 бўлимлари фарқи

Солиштириш учун ISO 9001:2015 стандартини ISO 9001:2008 стандартдан фарқи қуйидагича:

ISO 9001:2015 DIS бўлимлари	ISO 9001:2008 бўлимлари
9. Фаолият натижаларини баҳолаш.	8. Ўлчаш, таҳлил қилиш ва яхшилаш.
9.1 Мониторинг, ўлчаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш	8. Ўлчаш, таҳлил қилиш ва яхшилаш.
9.1.1 Умумий қоидалар	8.1 Умумий қоидалар.
9.1.2 Истеъмолчиларнинг қониққанлиги.	8.2.1 Истеъмолчиларнинг қониққанлиги.
9.1.3 Таҳлил қилиш ва баҳолаш.	8.4 Маълумотларни таҳлил қилиш.
9.2 Ички аудит.	8.2.2 Ички аудит.
9.3 Раҳбарият томонидан таҳлил қилиш	5.6 Раҳбарият томонидан таҳлил қилиш.
10. Яхшилаш	8. Ўлчаш, таҳлил қилиш ва яхшилаш.
10.1 Умумий қоидалар.	8.1 Умумий қоидалар.
10.2 Номувофикликлар ва тузатиш ҳаракатлари	8.5.2 Тузатиш ҳаракатлари.
10.3 Доимий яхшилаш.	8.5.1 Доимий яхшилаш.

Халқаро миқёсда сертификатлаштиришнинг ташкилий-услубий таъминотини Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO)нинг Сертификатлаштириш ва сифат бўйича Қумитаси (CASCO) амалга ошириб келади. CASCO ишларида 50 га яқин мамлакат ва қарийиб 20 та кузатув мамлакатлар иштирок этишади. Қумита фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилар:

– турли мамлакатларда сифатни таъминлаш тизими ва маҳсулотларнинг мувофиқлигини баҳолаш усуллариغا ўрнатилган талабларини ўрганиш;

– маҳсулот, жараёнлар, хизматларни сертификатлаштириш ва инспекцион назорати, синашлар бўйича шунингдек, сифатни таъминлаш тизимлари ва сертификатлаштириш бўйича идорлар, синов лабораторияларини баҳолаш ва фаолияти бўйича қўлланмалар тайёрлаш;

– миллий ва ҳудудий сифатни таъминлаш тизимларини қабул қилиш ва ўзаро тан олинисига кўмаклашиш ҳамда сифат тизими, сертификатлаштириш, текшириш, синашга халқаро стандартлардан фойдаланишга ёрдамлашиш.

ISO ташкилоти сертификатлаштириш соҳасидаги услубий муаммоларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Сертификатлаштириш соҳасида асос бўлувчи ISO/IEC 28 «Учинчи томон маҳсулотни намунавий сертификатлаштириш тизимлари умумий қондаси» қўлланма ҳисобланиб, сертификатлаштириш миллий тизимларини яратиш бўйича тавсиялар келтирилган. Қўлланма ISO ва Халқаро электротехника комиссияси (IEC) ҳамкорлик қилишига мисол бўла олади. Бу ҳамкорлик халқаро савдони ривожлантириш мақсадида икки томонлама ва кўп томонлама келишувни тузишга кўмаклашишга йўналтирилган. Яратилган сертификатлаштириш миллий тизимларини уйғунлаштириш тамойиллари асосида иккита йўл билан бунга эришиш мумкин. Биринчиси, IEC халқаро сертификатлаштириш тизимига мамлакатларни қўшиш бўлса, иккинчиси эса, ISO тавсия этаётган ягона сертификатлаштириш ташкилий-услубий тамойилларидан кенг фойдаланиш лозим.

Сертификатлаштиришни ривожлантириш ва бошқа тизимларни билан уйғунлаштириш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

Худудий сертификатлаштириш ва худудий даражада сертификатлаштириш қоидаларини уйғунлаштириш

Мамлакатда амалдаги сертификатлаштириш тизимини такомиллаштириш концепциясни ишлаб чиқиш.

Техник тўсиқларни бартараф этиш савдода мувофиқликни тасдиқлаш бўйича ишлар натижаларини ўзаро тан олиш тўғрисидаги келишувни осонлаштиради, яъни мамлакатлар сонига боғлиқ ҳолда, бошқа томонлар фаолияти натижаларини бир томонлама, икки томонлама ва кўп томонлама тан олиниши мумкин.

Тан олиш бўйича келишув, яъни бошқа томонлама тақдим қилинган мувофиқликни баҳолаш тизимларида ўрнатилган функционал элементларининг бир нечтаси ёки биттасини қўллашдан олинган бир томонли натижаларни қўллаш асосидаги келишув деб юритилади.

Бу мувофиқликни тасдиқлаш натижаларини тан олишнинг мазмуни умумий натижаларга алоқадорлик, нафақат синовга (синов бўйича келишув) ёки фақат назоратга (назорат бўйича келишув) сифатида тан олиш мумкин. Тан олиш бўйича келишув халқаро, худудий ва миллий даражаларда бўлиши мумкин. Бир томонлама келишув бир томон ишларининг натижаларини кўп томонли қабул қилишдан иборат бўлади. Икки томонлама келишув мазмуни, ўзаро тан олиш бўйича келишув бўлиб, у ҳар бир томон ишлари натижаларини бошқа томонлар қабул қилинишини қамраб олади. Кўп томонлама келишув бу ишлар натижаларини икки томондан кўпроқ ўзаро тан олиш тўғрисидаги келишишдир. Бунга стандартлаштириш, метрология, сертификатлаштириш ва аккредитлаштириш бўйича Евроосиё доирасида давлатлараро кенгаши 1992 йилда мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатларининг ҳукуматлари Келишув қабул қилишди.

Ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва технологик жараёнларининг параметрларини сифат ва хавфсизлик нуқтаи назардан назорат қилиш орқали тайёр маҳсулотнинг сифати ва хавфсизлиги таъминланади. Буни асослаш ва истеъмочиларга тақдим этишда ушбу маҳсулотлар учун техник регламентлар ва тегишли талабларни ўрнатиш муҳим ўрин тутади.

Юқорида келтирилганлардан келиб чиқиб, ушбу битирув малакавий ишида қандолат маҳсулотларининг синфланиши, тавсифлари ва ишлаб чиқиш

технологик жараёнларининг таҳлили асосида сифат ва хавфсизлигини таъминлаш масалари кўриб чиқилади.

Ҳозиги кунда сертификатлаштириш масалалари бўйича қуйидаги ташкилотлар шуғулланишмоқда: Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ИСО) ва унинг қисми бўлмиш мувофиқликни баҳолаш бўйича Қумита ИСО/КАСКО, Халқаро электротехника комиссияси (МЭК) ва бу билан алоққада ишловчи Электр қурилмалари мувофиқлигини сертификатлаштириш бўйича Халқаро комиссия (СЕЕ); Савдо ва тариф бўйича Бош келишуви (ГАТТ); Халқаро савдо ташкилоти (ВТО); БМТ нинг Европа иқтисодий комиссияси (ЕЭК. ООН); Халқаро савдо маркази (МТЦ); Ривожланиш ва савдо бўйича БМТ Конференцияси (ЮНКТАД); Синов лабораторияларини аккредитлаш бўйича Халқаро конференция (ИЛАК) ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. ISO 9000:2015 Сифат менежменти тизими. Атамалар ва тушунчалар».
2. ISO 9001:2015 Сифат менежменти тизими. Талаблар.
3. Мазур, И. И. Управление качеством: учеб. пособие для вузов по специальности "Управление качеством" И. И. Мазур, В. Д. Шапиро. - 5-е изд., стер.. - М.: Омега-Л, 2008. - 399 с.
4. Менеджмент качества экспорта: Книга ответов для предприятий-экспортеров малого и среднего бизнеса. – Б.: Аль Салам, 2005.-318 с. (Секреты торговли).
5. ISO/IEC 90003 Software engineering — Guidelines for the application of ISO 9001:2008 to computer software

KATTALIKLAR QIYMATINING ANIQLASH JARAYONINING BAJARILISHI

Shertaylaqov G.M., dots. JizPI

Ziyodullayeva O.M., 2-kurs magistrant JizPI

Kalit soʻzlar: namligini aniqlash, oʻlchovchi asboblar, elektrik singdiruvchanlik, litiy eritmasi, dielkometrik, elektr va mexanik parametr, ermorezistorlar, radioizotop nam oʻlchagichlar.

Annotatsiya: Materialning namligi uning massa birligidagi absolut yoki nisbiy namligi bilan belgilanishi. Jismning absolut namligi deb, uning birlik massasidagi suv bugʻlari massasiga, nisbiy namlik deb, absolut namlikning boʻlishi mumkin boʻlgan eng katta namlikka nisbatiga aytilishi yoritib berilgan.

Hayotda mavjud jonli, jonsiz tabiatdagi obʻektlar va hodisalarning tavsiflariga nomlar beriladi. Shu nomlar yordamida bu tavsiflar orasidagi tafovutlar belgilanadi. Shunday qilib “u narsa nima, bu narsa nima?” degan savollarga javob boʻluvchi taʼriflarga ega tushunchalar paydo boʻladi. Tarix davomida tushunchalar soni toʻxtovsiz oshib boradi va hozir ham oshib bormoqda. Baʼzi hollarda tushuncha oʻrniga fizikaviy kattalikni qoʻllash imkoni mavjud boʻladi. Bunda tegishli tavsiflar shunday boʻlishi kerakki, keyin uning uchun birlikni aniqlash va oʻlchashlarni bajarish mumkin boʻlishi lozim. Unda bu kattaliklar uchun matematik ifodalar tarzida tabiat qonunlari shakllantiriladi. Bu matematikaning umumiy qoidalari boʻyicha hisob-kitoblar olib borish imkonini beradi.

Aytish mumkinki kattaliklar oʻlchangan deb qaraladi, agar qandaydir birlik shu kattalik ichida necha marta joylashgani maʼlum boʻlsa. Birlikning kattalik ichida necha marta joylashgani kattalikning sonli qiymati $\{G\}$ hisoblanadi. Agar ramziy ravishda kattalik G ning birligini $[G]$ deb belgilasak (vaqtning birligi 1 sekund, tokning birligi 1 Amper), unda

$$\{G\} = \frac{G}{[G]}$$

Sonli qiymat sof son hisoblanib, unda qandaydir qo‘shimcha ma‘lumot yo‘q yo‘q bo‘ladi. Bu ifodani,

$$G = \{G\}[G] \quad (2)$$

ko‘rinishda ham berish mumkin bo‘ladi.

Shuning uchun kattalik G ning qiymatini ko‘rsatish (o‘lchangan qiymatini ko‘rsatish) tegishli birlikni ham ko‘rsatishni taqozo qiladi. Ya‘ni o‘tkazgichdagi elektr toki I uning birligi 1 Amper (1 A) dan 10 marta katta bo‘lsa, unda tok $I = 10$ A ga teng bo‘ladi (ta‘kidlaymizki, $10 [A]$ emas, lekin doimo $10 [I] = 10 A$).

Noqulayliklarga olib keluvchi o‘ta katta yoki o‘ta kichik (10 ga nisbatan) tartibli son qiymatlar birlikning eski nomli yangi razryadlari yordamida qo‘shimchalar kiritish bilan qisqartirilib ifodalanadi (shunday yangi birliklar paydo bo‘ladi, masalan, $1 \text{ mm}^3 = 1 \cdot (10^{-3} \text{ m})^3 = 10^{-9} \text{ m}^3$) ko‘rinishda berish mumkin. Fizikaviy kattalikning o‘zi bunda o‘zgarmaydi, chunki

$$G = \{G\}[G] = \{FG\}[G/F] = \{G'\}[G']. \quad (3)$$

Agar birlikni F marta kichraytirsak, unda sonli qiymat ham F marta oshadi. Fizikaviy kattalikning bunday invariantliginafaqat birlikni o‘n darajasi qandaydir songa o‘zgartirganda, balki ushbu birlikni boshqa o‘zgaritirishlarida ham, masalan, metrni dyuymga o‘zgartirganda ham saqlanib qoladi.

Kattaliklarning ta‘rifini keltirishdan oldin ularning mohiyatiga muqaddima keltirsak.

Yon-veringizga bir nazar tashlang, har xil buyumlarni, jonli va jonsiz predmetlarni ko‘rasiz. Garchi bu sanab o‘tilganlar bir-birlaridan tubdan farq qilsa ham hozir ko‘rishimiz kerak bo‘lgan xossalar va xususiyatlar bo‘yicha ulardagi muayyan umumiylikni ko‘rishimiz mumkin. Masalan, ruchka, stol va do‘stingizni olaylik. Bular bir-biridan qanchalik o‘zgacha bo‘lmasin, lekin o‘zlarida shunday bir

umumiylikni kasb etganki, bu umumiylik ularning uchalasida ham bir xilda tavsiflanadi. Agarda gap ularning katta-kichikligi xususida boradigan bo'lsa, biror bir yo'nalish bo'yicha olingan va aniq chegaraga (oraliqqa) ega bo'lgan makonni yoki masofani tushunamiz. Aynan mana shu xossa uchala ob'yekt uchun bir xil ma'noga ega. Ushbu ma'no nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, ular orasidagi tafovut faqat qiymatdagina bo'lib qoladi. Yoki og'irlik tushunchasini, ya'ni misol tariqasida olingan ob'yektlarning Erga tortilishini ifodalaydigan xususiyatini oladigan bo'lsak ham, mazmunan bir xillikni ko'ramiz. Bunda ham ular orasidagi tafovut ularning Erga tortilish kuchining katta yoki kichikligida, ya'ni qiymatidagina bo'ladi. Biz buni oddiygina qilib **og'irlik** deb atab qo'yamiz. Bu kabi xususiyatlar talaygina bo'lib, ularga **kattalik** nomi berilgan.

Kattaliklar juda ko'p va turli-tuman, lekin ularning barchasi ham ikkitagina tavsif bilan tushuntiriladi. Bu sifat va miqdor tavsiflari.

Sifat tavsifi olingan kattalikning mohiyatini, mazmunini ifodalaydigan tavsif hisoblanadi. Gap masofa borasida ketganda muayyan olingan ob'yektning o'lchamlarini, uzun-qisqaligini yoki baland-pastligini bildiruvchi xususiyatni tushunamiz, ya'ni ko'z oldimizga keltiramiz. Buni oddiygina bir tajribadan bilishimiz mumkin. Bir daqiqaga boshqa ishlaringizni yig'ishtirib, ko'z oldingizga og'irlik va temperatura nomli kattaliklarni keltiring... Xo'sh, ularning sifat tavsiflarini seza oldingizmi. Bir narsaga ahamiyat bering-a, og'irlik deganda qandaydir bir mavhum, og'ir yoki engil ob'yektni, aksariyat, tarozi toshlarini ko'z oldiga keltirgansiz, temperatura to'g'risida gap borganda esa, issiq-sovuqlikni bildiruvchi bir narsani gavdalantirgansiz. Aynan mana shular biz sizga tushuntirmoqchi bo'lgan kattalikning sifat tavsifi bo'lib hisoblanadi.

Endi olingan ob'yektlarda biror bir kattalik to'g'risida so'zlaydigan bo'lsak, bu ob'yektlar o'zida shu kattalikni ko'p yoki kam "mujassamlashtirganligini" shohidi bo'lamiz. Bu esa kattalikning miqdor tavsifi bo'ladi.

Mana endi kattalikning ta'rifini keltirishimiz mumkin:

Kattalik - sifat tomonidan ko'pgina fizikaviy ob'yektlarga (fizikaviy tizimlarga, ularning holatlariga va ularda o'tayotgan jarayonlarga) nisbatan umumiy bo'lib, miqdor tomonidan har bir ob'jekt uchun xususiy bo'lgan xossadir.

Ta'rifda keltirilgan xususiylik biror ob'jektning xossasi ikkinchisirikiga nisbatan ma'lum darajada kattaroq yoki kichikroq bo'lishini ifodalaydi.

Biz o'rganayotgan metrologiya fani aynan mana shu kattaliklar, ularning birliklari, o'lchash texnikasining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. "Kattalik" atamasidan xossaning faqat miqdoriy tomonini ifodalash uchun foydalanish to'g'ri emas (masalan, "massa kattaligi", "bosim kattaligi" deb yozish), chunki shu xossalarning o'zi kattalik bo'ladi. Bunda "kattalik o'lchami" degan atamani ishlatish to'g'ri hisoblanadi. Masalan, ma'lum jismning uzunligi, massasi, elektr qarshiligi va hokazolar.

Har bir fizikaviy ob'jekt bir qancha ob'jektiv xossalar bilan tavsiflanishi mumkin. Ilm-fan taraqqiyoti va rivojlanishi bilan bu xossalarni bilishga talab ortib bormoqda. Hozirga kelib zamonaviy o'lchash vositalari yordamida 70 dan ortiq kattalikni o'lchash imkoniyati mavjud. Bu ko'rsatkich 2050 yillarga borib 200 dan ortib ketishi bashorat qilinmoqda.

Ko'pincha kattalikning o'rniga parametr, sifat ko'rsatkichi, tavsif (xarakteristika) degan atamalarni ham qo'llanishiga duch kelamiz, Lekin bu atamalarning barchasi mohiyatan kattalikni ifodalaydi.

Muayyan guruhlardagi kattaliklarning orasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, uni fizikaviy bog'lanish tenglamalari orqali ifodalash mumkin. Masalan, vaqt birligidagi o'tilgan masofa bo'yicha tezlikni aniqlashimiz mumkin. Mana shu bog'lanishlar asosida kattaliklarni ikki guruhga bo'lib ko'riladi: asosiy kattaliklar va hosilaviy kattaliklar.

Asosiy kattalik deb ko'rilayotgan tizimga kiradigan va shart bo'yicha tizimning boshqa kattaliklariga nisbatan mustaqil qabul qilib olinadigan kattalikka aytiladi. Masalan, masofa (uzunlik), vaqt, temperatura, yorug'lik kuchi kabilar.

Hosilaviy kattalik *deb tizimga kiradigan va tizimning kattaliklari orqali ifodalanadigan kattalikka aytiladi*. Masalan, tezlik, tezlanish, elektr qarshiligi, quvvat va boshqalar.

Har bir xossa ko‘p yoki kam darajada ifodalanishi, ya’ni miqdor tavsifiga ega bo‘lishi mumkin ekan, demak bu xossani o‘lchash ham mumkin. Bu haqda buyuk italiyalik olim Galileo Galilei “O‘lchash mumkin bo‘lganini o‘lchang, mumkin bo‘lmaganiga esa imkoniyat yarating” degan edi.

Kattaliklarning sifat tavsiflarini rasmiy tarzda ifodalashda o‘lchamlikdan foydalanamiz.

Kattalikning o‘lchamligi *deb, shu kattalikning tizimdagi asosiy kattaliklar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadigan va proporsionallik koeffitsienti 1 ga teng bo‘lgan ifodaga aytiladi*.

Kattaliklarning o‘lchamligini dimension - o‘lcham, o‘lchamlik ma’nosini bildiradigan (ingl.) so‘zga asoslangan holda dim simvoli bilan belgilanadi.

Odatda, asosiy kattaliklarning o‘lchamligi mos holdagi bosh harflar bilan belgilanadi, masalan,

$$\dim l = L; \quad \dim m = M; \quad \dim t = T.$$

Hosilaviy kattaliklarning o‘lchamligini aniqlashda quyidagi qoidalarga amal qilish lozim:

1. Tenglamaning o‘ng va chap tomonlarining o‘lchamligi mos kelmasligi mumkin emas, chunki, faqat bir xil xossalargina o‘zaro solishtirilishi mumkin. Bundan xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, faqat bir xil o‘lchamlikka ega bo‘lgan kattaliklarnigina algebraik qo‘shishimiz mumkin.

2. O‘lchamliklarning algebrai ko‘payuvchandir, ya’ni faqatgina ko‘paytirish amalidan iboratdir:

2.1. Bir nechta kattaliklar ko‘paytmasining o‘lchamligi ularning o‘lchamliklarining ko‘paytmasiga teng, ya’ni: A, B, C, Q kattaliklarining qiymatlari orasidagi bog‘lanish $Q = ABC$ ko‘rinishda berilgan bo‘lsa, u holda

$$\dim Q = (\dim A)(\dim B)(\dim C).$$

2.2. Bir kattalikni boshqasiga bo'lishdagi bo'linmaning o'lchamligi ularning o'lchamliklarining nisbatiga teng, ya'ni $Q = A/B$ bo'lsa, u holda

$$\dim Q = \dim A / \dim B.$$

2.3. Darajaga ko'tarilgan ixtiyoriy kattalikning o'lchamligi uning o'lchamligini shu darajaga oshirilganligiga tengdir, ya'ni, $Q = A^n$ bo'lsa, u holda,

$$\dim Q = \dim A^n.$$

Masalan, agar tezlik $v = l/t$ bo'lsa, u holda

$$\dim v = \dim l / \dim t = L/T = LT^{-1}.$$

Shunday qilib, hosilaviy kattalikning o'lchamligini ifodalashda quyidagi formuladan foydalanishimiz mumkin:

$$\dim Q = L^n M^m T^k \dots,$$

bunda, $L, M, T, \dots$, - mos ravishda asosiy kattaliklarning o'lchamligi; $n, m, k, \dots$, - o'lchamlikning daraja ko'rsatkichi.

Har bir o'lchamlikning daraja ko'rsatkichi musbat yoki manfiy, butun yoki kasr songa yoxud nolga teng bo'lishi mumkin. Agar barcha daraja ko'rsatkichlari nolga teng bo'lsa, u holda bunday kattalikni **o'lchamsiz kattalik** deyiladi. Bu kattalik bir nomdagi kattaliklarning nisbati bilan aniqlanadigan nisbiy (masalan, dielektrik o'tkazuvchanlik), logarifmik (masalan, elektr quvvati va kuchlanishining logarifmik nisbati) bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. K.L.Kulikovskiy, V.YA. Kuper. Metodi i sredstva izmereniy: Ucheb. Posobie dlya. VUZOV.-M.
2. A.M. Golovanova, A.V. Kravsov. Teoreticheskie osnovy elektrotexniki. Elektricheskie izmereniya: Uchebnoe posobie dlya studentov elektrotexnicheskix spetsialnostey.-M.: 2006.
3. Shishkin I.F. Metrologiya, standartizatsiya i upravleniye kachestvom. M.,Izd. Standartov.
4. Ismatullayev P.R., To'xtamurodov Z.T., Abdullayev A.X., Saydazova R.A. Standartlashtirish, metrologiya, va sertifikatlashtirishga muqaddima. O'quv qo'llanma. Konstruktor ICHB, Toshkent.

QATTIQ MODDALARNING NAMLIGINI O`LCHASHDA XATOLIKLARNING MAVJUDLIGI

Matyakubova P.M., prof., TDTU

Murodova S.F., 1-kurs magistrant JizPI

Kalit soʻzlar: qattiq modda, namlig, oʻlchov, elektrik singdiruvchanlik, litiy eritmasi, dielkometrik, elektr va mexanik parametr, termorezistorlar, radioizotop nam oʻlchagichlar.

Annotatsiya: Qattiq moddalarning namligi uning massa birligidagi absolut yoki nisbiy namligi bilan belgilanishi. Jismning absolut namligi deb, uning birlik massasidagi suv bugʻlari massasiga, nisbiy namlik deb, absolut namlikning boʻlishi mumkin boʻlgan eng katta namlikka nisbatiga aytilishi yoritib berilgan.

Qattiq moddalarning namligini aniqlash ham ishlab chiqarish sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. Qattiq moddalarning namligi uning massa birligidagi absolut yoki nisbiy namligi bilan belgilanadi. Jismning absolut namligi deb, uning birlik massasidagi suv bugʻlari massasiga, nisbiy namlik deb, absolut namlikning boʻlishi mumkin boʻlgan eng katta namlikka nisbatiga aytiladi. Namlikni oʻlchovchi asboblari fiinksiyasiga elektr oʻtkazuvchanlik (konduktometrik), elektrik singdiruvchanlik (dielkometrik) va yordamchi moddalarning elektr va mexanik parametrlarini oʻlchashlar kiradi. Havoning absolut va nisbiy namligini oʻlchashda koʻp hollarda yarim oʻtkazgichli litiy xlorid oʻzgartkichdan foydalaniladi. U himoyalovchi parda (plyonka) bilan qoplangan termorezistordan iborat boʻladi. Termorezistor ustiga litiy xloridning toʻyingan eritmasi shimdirilgan shisha tolali vtulka oʻrnatiladi. Vtulkaning ustiga kumush yoki platina oʻtkazgich oʻrnatilgan. Oʻzgartkich havo kirishi mumkin boʻlgan korpusga joylashtirilgan boʻladi. Oʻzgartkich quyidagicha ishlaydi: maʼlum haroratda litiy eritmasi atrof-muhitning namligini soʻradi. Oʻtkazgichdan elektr toki oʻtganda, litiy xloridning harorati oshadi va u kristallanib, oʻtkazuvchanligi kamayadi. Binobarin, litiy xlorid va uning ichidagi

termorezistoming harorati atrof-muhit haroratiga hamda namligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'ladi. Termorezistorlar qarshiligini o'lchash uchun o'zgaras tok kompensatorlaridan foydalaniladi.

Sochiluvchan ashyolar, misol uchun, bug'doy, sholi, dorivorlar, kimyoviy moddalar namligini o'lchash uchun elektrostatik o'zgartkichlar asosida namlik o'lchagichlar ishlab chiqarilgan. Sochiluvchan ashyo(material) namunasi silindrsimon elektrodlar orasiga solinadi. Elektrodlar orasidagi dielektrik singdiruvchanlik o'zgaradi va o'zgaruvchan tok ko'prik muvozanatini buzadi. Ko'prik chiqishidagi kuchlanish dielektrik singdiruvchanlikka, ya'ni namuna namligiga proporsional bo'ladi. Shuning uchun asbob o'lchanayotgan har bir sochiluvchan massa turiga qarab darajalanadi. Hozirgi vaqtda tuproq va boshqa sochiluvchan materiallar namligini uzluksiz o'lchash uchun radioizotop namo'lchagichlar qo'llaniladi. Radioizotop manbai sifatida plutoniy-berilliy birikmalar, qabul qiluvchi uskuna sifatida sekinlashgan neytron hisoblagichlar qo'llaniladi. Radioizotop nam o'lchagichlar bilan tuproq, havo va turli sochiluvchan materiallar namligini 1 dan 100 foiz oraliqgacha, 0,5 foiz xatolik bilan o'lchash mumkin.

Hozirgi vaqtda o'ta yuqori chastotali nam o'lchagichlardan keng foydalanilmoqda. O'ta yuqori chastotali nam o'lchagichning umumiy funksional sxemasi O'ta yuqori chastotali elektromagnit to'lqin hosil qiluvchi generatoridan to'lqin uzatuvchi antenna orqali namligi o'lchanishi lozim bo'lgan ob'ektga beriladi va undan keyin qabul qiluvchi antenna orqali kuchaytirgich kirishiga uzatiladi. Kuchaytirilgan signal tarkibidan namlikka proporsional bo'lgan chastotali signal detektor orqali o'lchash asbobiga beriladi. Antennalar orasiga joylashtirilgan ob'ekt o'ta yuqori chastotali to'lqinda faza bo'yicha siljish hosil qiladi va bu o'lchash zanjiri chiqishidagi signalni o'zgarishiga olib keladi. Shuni aytib o'tish joizki, paxta va uni urug'i hamda boshqa qishloq xo'jalik maxsulotlari va ulaming urug'lari namligini o'ta yuqori chastotali nam o'lchagichlar yordamida aniq o'lchash (sxema va konstruksiyalarini takomillashtirish, mikroprotessor qurilmalari imkoniyatlaridan keng foydalanish, metrologik, ishlatish xarakteristikalarini yaxshilash, metrologik

ta'minotini ishlab chiqish va o'lchash vosita va tizimlarini unifikatsiyalash (bir xillashtirish) dan iborat.

Avtomatik namlikni o'lchash vositasi bevosita o'lchash hamda o'lchash natijalarini hisoblash, qayd qilish, uzatish va boshqaruvchi signallarini ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha ishlami avtomatik tarzda o'zi bajaradigan intellektual o'lchash vositasi bo'lib, xotiraga ega bo'ladi va o'lchash vaqtida berilgan dastur bo'yicha tanlashni, o'lchash natijalariga ishlov berishni, ulami baholashni, shuningdek, boshqa vazifalarni mustaqil ravishda avtomatik tarzda bajaradi. Ma'lumotlar belgilanishiga ko'ra o'lchash vositalari quyidagicha klassifikatsiyalanishi mumkin:

1. Shkalali o'lchash vositalari;
2. Raqamli o'lchash vositalari;
3. O'ziyozar o'lchash vositalari.

Qattiq moddalarning namligini o'lchash vositalarining metrologik tavsiflari O'zRST 8.009-94 da keltirilgan bo'lib, o'lchash vositalarini tanlashda o'ta zarur omillardan hisoblanadi.

Qattiq moddalarning namligini o'lchashda ham xatoliklar o'lchashning asosiy xarakteristikalaridan biri hisoblanadi. GOST (Davlat standarti) 1626-3-70 ga ko'ra o'lchash xatoligi o'lchash natijalarining o'lchanayotgan kattaliklarining haqiqiy qiymatlaridan og'ishidir. O'lchanayotgan kattalikning haqiqiy qiymati uchun namunaviy o'lchash vositalari yordamida aniqlash mumkin bo'lgan qiymat qabul qilinadi. Ba'zan o'lchash vositalari xatoliklarini nolga yaqin ekanligini ko'rsatuvchi va ularning sifatini aks ettiruvchi o'lchash vositalarining aniqligi tushunchasi qo'llaniladi. O'lchash vositalarining xatoligi ifodalanish usuliga ko'ra absolut, nisbiy va keltirilgan xatoliklarga bo'linadi. Qattiq moddalarning namligi o'lchanayotgan kattalikning o'lchash asbobida o'lchangan qiymati bilan shu kattalikning namuna asbob yordamida aniqlangan haqiqiy qiymati orasidagi farq o'lchash asbobining absolut xatoligi deb ataladi. O'lchash asbobining absolut xatoligi o'lchanayotgan kattalik birligida ifodalanadi. Absolut xatolikning teskari ishorasi bilan olingan qiymati tuzatma deb ataladi. Absolut xatolik o'lchash aniqligini yetarli darajada

baholay olmaydi. Haqiqatan ham absolut xatolikka ega bo'lgan har xil aniqliklarga ega. O'lchash aniqligi to'g'risida to'laroq ma'lumotni nisbiy xatolik tushunchasi beradi.

Qattiq moddalarning namligini olchash vositalari xatoliklarning o'zgarish xususiyatiga ko'ra muntazam va tasodifiy xatoliklarga ajratiladi. O'zgarmaydigan yoki ma'lum qonuniyat bilan o'zgaradigan xatoliklar muntazam, tasodifiy qommiyat bilan o'zgaradigani esa tasodifiy xatoliklar deb ataladi. Yuzaga kelish sharoitlariga ko'ra xatoliklar asosiy va qo'shimcha xatoliklarga ajratiladi. Normal sharoitlarda foydalanilayotgan o'lchash vositalarining xatoligi asosiy, o'lchash vositasi ish faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan omillarning birontasining normal qiymatidan og'ishi natijasida yuzaga keladigan xatoligi esa qo'shimcha xatolik deb ataladi. O'lchash vositalari xatoliklari o'lchanayotgan kattalikka bog'liqligiga qarab additiv va multiplikativ xatoliklarga bo'linadi. O'lchanayotgan kattalikning o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan o'lchash vositasining xatoligi additiv (lotincha additio - yig'indi) yoki nol xatolik, o'lchanayotgan kattalikning o'zgarishiga mutanosib o'zgaradigan xatolik multiplikativ (lotincha multiplicatio — ko'paytma) xatolik yoki sezuvchanlik xatoligi deb yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. K.L.Kulikovskiy, V.YA. Kuper. *Metod i sredstva izmereniy: Ucheb. Posobie dlya. VUZOV.-M.*
2. A.M. Golovanova, A.V. Kravsov. *Teoreticheskie osnovy elektrotexniki. Elektricheskie izmereniya: Uchebnoe posobie dlya studentov elektrotexnicheskix spetsialnostey.-M.: 2006.*
3. Шертайлаков F.M.
<https://turcomat.org/index.php/turkbilmat/article/view/7220/5866>

HARORATNI O'LCHASH MUAMMOLARIDA ZAMONAVIY YARIMO'TKAZGICHLI HARORAT SENSORLARI

Isroilov Faxriddin Murodqosimovich. (O'zRes JizPi),

Isomiddinov Shohruh O'tkirjon O'g'li². (O'zRes JizPi)

Annotatsiya

O'lchash sohasida keng ko'lamda olib borilayotgan ishlar uning fan-texnikadagi va kishilik jamiyatining hayotdagi roli nihoyatda yuqori ekanligidan dalolat beradi. Va, albatta jamiyatning taraqqiyoti o'lchashlarning holati va imkoniyatlari va uning metrologik ta'minoti bilan beligilanadi. O'lchashlar birliligini ta'minlash metrologiyaning eng dolzarb (ustivor) masalalaridan biri hisoblanadi. SHuning uchun ham o'lchashlar natijasida olingan har qanday o'lchash informatsiyasi (o'lchashlar qanday sharoitda, qanday vaqtda, qaerda o'tkazilishidan qat'iy nazar) talab etiladigan aniqlikda o'lchash birliligini ta'minlashda uning ahamiyati va foydasi.

Abstract

Extensive work in the field of measurement shows that its role in science and technology and in the life of human society is extremely high. And, of course, the development of society is determined by the status and capabilities of measurements and its metrological support. Ensuring the uniformity of measurements is one of the most pressing issues in metrology. Therefore, any measurement information obtained as a result of measurements (regardless of the conditions, time and place of the measurements) is important and useful in ensuring the unity of measurement in the required accuracy.

Аннотация

Общая работа в области измерения показывает , что его роль в науке

технике и в жизни человеческого общества резко высока. И, конечно же, развитие общества определяется состоянием обследования и метрологических наблюдений. Обсуждение единства измерений - одна из самых актуальных проблем метрология. Последовательно, любая информация об измерениях, полученная в результате измерений (независимо от условий, времени и места проведения измерений), важна и полезна для обеспечения единого измерения с требуемой точностью.

Hozirgi vaqtda fan va texnikaning rivojlanishi, resurslarni tejashning texnik vositalari, yoqilg'i -energetika resurslaridan oqilona foydalanish, shuningdek, yarimo'tkazgichli harorat sensorlarisiz ekologik muammolarni muvaffaqiyatli hal etishni tasavvur qilish qiyin. Mavjud termal sensorlar va ularni ishlab chiqarish texnologiyasi amaliy IP - sezuvchanlik va tezlik qobiliyatini o'ziga tortdi. Shu munosabat bilan hozirda olimlar va ishlab chiquvchilar quyidagi ilmiy muammolarga duch kelmoqdalar: harorat sezgichlarining sezuvchanligi va tezligini oshirish; harorat sensori xizmat qilish muddatini uzaytirish; harorat sensorlarining ishlash jarayonini soddalashtirish; haroratni masofadan o'lchash.

Bu muammolar juda yuqori texnologiya fundamental tadqiqot va yangi texnologiyalarni o'z ichiga oladi - harorat sensorlarining yangi sinfini ishlab chiqarishning iCal usullari.

Yuqoridagilarga asoslanib, shunday xulosaga kelish mumkinki, barqaror parametrli, termal va nurlanish qarshiligiga ega kompozit materiallarga asoslangan samarali harorat sensori va namlik ishlab chiqarish texnologiyasini ishlab chiqish dunyodagi o'ta dolzarb vazifa va ayniqsa dolzarb muammo hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi uchun. Degradatsiyasi xususiyatlarini va parametrlari barqarorlikni yaxshilandi bilan bu muammoni hal universal jismoniy miqdor datchiklar mutlaqo yangi sinfini yaratadi - Handaq, kam quvvat iste'moli va minyatürcülük, qo'shimcha yo'qligi - foydalanish uchun qulaylik ta'minlash, Telnyh kuchaytirgich tutashuv, oldindan - sezgirlik va tezlik ostonasida ko'tarilish - mavjud bo'lgan texnologik

sensorlar, chunki ular tashqi ta'sirlarga juda sezgir bo'lgan yangi fizik hodisalar asosida ishlaydi.

Yuqoridagilar bilan bog'liq holda, N va Mn, S atomlarining aralashmalari bilan qo'shimcha diffuzion doping yordamida p va n tipli Si namunalari asosida termal datchiklar yaratish va harorat sezgichlarini olishning optimal texnologik shartlarini aniqlash imkoniyatlarini o'rganish qiziq. takomillashtirilgan xususiyatlar bilan: yuqori sezuvchanlik, past inertlik, o'lchangan harorat oralig'i, tashqi ta'sirlarga yuqori qarshilik, past o'lchov xatosi, kam quvvat sarfi va kichik o'lchamlari.

Umuman olganda, mustaqil amaliy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi natijalarni ajratish mumkin:

-qo'shimcha ravishda Mn, S, Ni qo'shilgan harorat sensorlar ishlab chiqarish texnologiyasi ishlab chiqilgan;

- Mn, S, Ni kremniyli harorat sensorlar parametrlariga va ularning degradatsiyalanish xususiyatlariga ta'siri aniqlangan. S -Ni uchun maqbul doping konsentratsiyasi va termodinamik sharoitlar - bu qog'oz, issiqlik sensori samaradorligini oshirishga imkon beradi .

-har xil ekstremal sharoitlarda samarali ishlaydigan harorat sensorlar ishlab chiqarish texnologiyasi ishlab chiqilgan.

Yarimo'tkazgichli harorat sensorlar (termistorlar)-katta o'tkazuvchanlik qarshilik koeffitsientiga ega bo'lgan yarimo'tkazgichli rezistorlar [1-3]. Eng keng tarqalgani yarimo'tkazgichli harorat sensorlaridir, ularning asosiy xususiyati haroratning ko'tarilishi bilan qarshilikning sezilarli pasayishi, ya'ni qarshilikning salbiy harorat koeffitsientiga ega bo'lgan yarimo'tkazgichli harorat sensorlaridir [2].

Haroratning oshishi bilan yarimo'tkazgich qarshiligining pasayishi turli sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin - zaryad tashuvchilar konsentratsiyasining oshishi yoki ularning harakatchanligining oshishi, shuningdek o'zgarishlar o'zgarishi [1].

Birinchi hodisa kovalent yarimo'tkazgichlardan (kremniy, germaniy, silikon karbid, $A^{III}B^V$ tipli birikmalar va boshqalar) yasalgan yarimo'tkazgichli issiqlik sezgichlariga xosdir . Bunday yarimo'tkazgichlarning salbiy qarshilik koeffitsienti

har qanday ifloslanish ionlanmagan yoki ichki elektr o'tkazuvchanligi bo'lmaganda, harorat oralig'ida kuzatiladi [18]. Ikkala holatda ham yarimo'tkazgichning qarshiligiga bog'liqligi asosan zaryad tashuvchilar konsentratsiyasining o'zgarishi bilan belgilanadi, chunki bu holda ularning harakatchanligining nisbatan zaif o'zgarishini e'tiborsiz qoldirish mumkin. Bu holda yarimo'tkazgich qarshiligining haroratga bog'liqligi ifoda bilan aniqlanadi

$$R = R_{\infty} \exp \frac{B}{T}, \quad (1.1)$$

bu erda B - harorat sezuvchanlik koeffitsienti; R_{∞} - yarimo'tkazgichli harorat sensori materiali va o'lchamlarini doimiy xarakterlovchi. Nopokliklarning to'liq ionlashtirilmaganligi va kompensatsiyasiz bizda:

$$B = \frac{\Delta \mathcal{E}_{\Pi}}{2k} \quad (1.2)$$

qaerda ΔE_{Π} ifloslik (donorlar yoki Qabul) ning dissotsilanish energiya hisoblanadi.

Nopokliklarning to'liq ionlashtirilmagan kompensatsiyalangan yarimo'tkazgich uchun:

$$B = \frac{\Delta \mathcal{E}_{\Pi}}{k}. \quad (1.3)$$

O'z elektr o'tkazuvchanligi uchun:

$$B = \frac{\Delta \mathcal{E}}{2k} \quad (1.4)$$

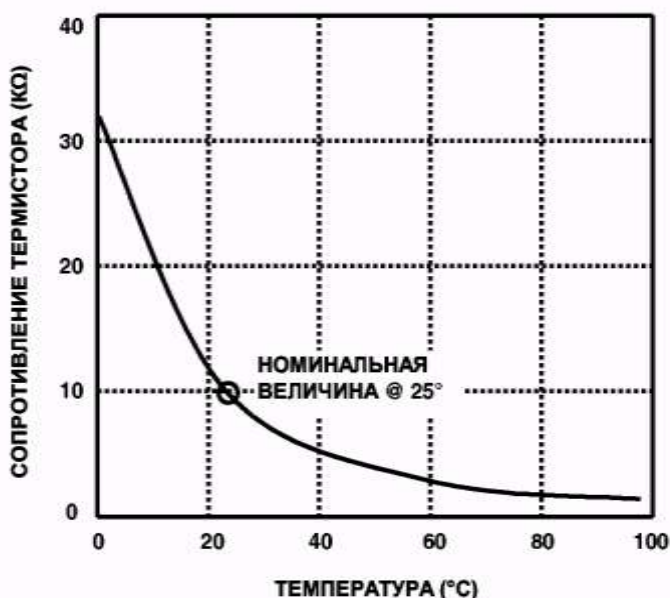
bu erda ΔE - tarmoqli bo'shliq.

Sanoat tomonidan ishlab chiqariladigan yarimo'tkazgichli harorat sensorlar [3] ning katta qismi ionli bog'lanish ustun bo'lgan o'tish metall oksidlarining polikristalli yarimo'tkazgichlaridan tayyorlanadi. Bu materiallarning elektr o'tkazuvchanligi kovalent yarimo'tkazgichlarning elektr o'tkazuvchanligidan farq qiladi [2]. Qoida tariqasida, bunday yarimo'tkazgichlar to'ldirilmagan elektron qobiqlari va o'zgaruvchan valentligi bilan ajralib turadi [1]. Natijada, ma'lum sharoitlarda oksid hosil bo'lganda (nopokning mavjudligi, stokiyometriyadan chetlanish), har xil zaryadli ionlar bir xil kristallografik pozitsiyalarda paydo bo'ladi. Bu ionlar

orasidagi elektron almashinuvi oksidli yarimo'tkazgichlarning elektr o'tkazuvchanligini tushuntiradi. Bunday almashinuv uchun zarur bo'lgan energiya kichik bo'lgani uchun, bir iondan ikkinchisiga o'tishi mumkin bo'lgan barcha elektronlar (yoki teshiklar) erkin zaryad tashuvchilar hisoblanishi mumkin va ularning kontsentratsiyasi termistorning ish diapazonidagi haroratda doimiy bo'ladi.

Zaryad tashuvchilarning ionlar bilan kuchli o'zaro ta'siri tufayli, oksidli yarimo'tkazgichlarda tashuvchining harakatchanligi ancha past bo'lib, harorat oshishi bilan eksponentli ravishda oshadi. Natijada, oksidli yarimo'tkazgich qarshiligining haroratga bog'liqligi kovalent yarimo'tkazgichlar bilan bir xil bo'ladi, lekin harorat sezuvchanlik koeffitsienti bu holda ularning kontsentratsiyasining o'zgarishini emas, balki zaryad tashuvchilarning harakatchanligining o'zgarishini tavsiflaydi.

Harorat sezuvchanlik koeffitsienti B - yarimo'tkazgichli harorat sensori haroratining xarakteristikasi ko'rsatkichidagi koeffitsient. Yarimo'tkazgichli harorat sensori moddiy xususiyatlariga qarab, bu koeffitsientning qiymati ish harorati diapazonidagi ma'lum bir harorat sensori uchun deyarli o'zgarmas va har xil turdagi yarimo'tkazgichli harorat sensorlar uchun 700 dan 15000 K gacha.

1-rasm OTK bilan 10 kOm yarimo'tkazgichli harorat sensori qarshiligini o'tkazish .

Harorat sezuvchanlik koeffitsientini yarimo'tkazgichli issiqlik sensori qarshiligini T_0 va T haroratlarda o'lchash orqali eksperimental tarzda topish mumkin :

$$B = \frac{\ln \frac{R_0}{R}}{\frac{1}{T_0} - \frac{1}{T}} \quad (1.5)$$

Harorat qarshilik koeffitsienti harorat bir darajaga o'zgariganda harorat sensori qarshiligining nisbiy o'zgarishini ko'rsatadi:

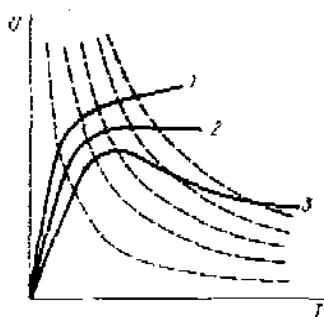
$$TKR = \frac{1}{R} \frac{dR}{dT} \quad (1.6)$$

Harorat qarshiligining koeffitsienti haroratga bog'liq, shuning uchun bu qiymat paydo bo'ladigan haroratni ko'rsatuvchi indeks bilan aniqlash kerak. Harorat koeffitsientining haroratga bog'liqligi ifoda bilan tavsiflanadi

$$TKR = -\frac{B}{T^2} \quad (1.7)$$

Har xil yarimo'tkazgichli harorat sensorlaridagi xona haroratidagi qarshilik koeffitsientining qiymati $-(0,8 \div 6,0) \cdot 10^{-2} \text{ grad}^{-1}$ oralig'ida .

Yarimo'tkazgichli harorat sensori statik tok-kuchlanish xarakteristikasi, termistor va atrof-muhit o'rtasidagi issiqlik muvozanati sharoitida, sensordagi kuchlanish pasayishining u orqali o'tadigan oqimga bog'liqligi bilan belgilanadi.

2-rasm. Yarimo'tkazgichli harorat sensori statik tok-kuchlanish xarakteristikasi.

Guruch. Yarimo'tkazgichli harorat sensorlar 1.6 volt-amperlik xarakteristikalar.

Termistor yordamida haroratni o'lchash uchun u orqali elektr toki o'tishi kerak. Oqim sezgir element (munchoq, disk va boshqalar) orqali o'tishi, ikkinchisining isishiga olib keladi. Sensor elementning ma'lum bir haroratida termal muvozanat yuzaga keladi, ya'ni. harorat sensori ichidagi barcha bo'shatilgan quvvat atrof -muhitga tarqaladi. Shunday qilib, agar biz kichikroq o'lchov xatosini ta'minlamoqchi bo'lsak, kirish quvvatini kamaytirishimiz yoki termistorning atrof -muhit bilan issiqlik uzatish koeffitsientini oshirishimiz kerak, masalan, harorat sensori sezgir elementining sirt bilan yaxshi aloqa qilishini ta'minlash. boshqariladigan ob'ekt haqida.

Maksimal ruxsat etilgan harorat - bu yarimo'tkazgichli harorat sensori parametrlari va xususiyatlarida qaytarilmas o'zgarishlar hali sodir bo'lmaydigan harorat, ya'ni ruxsat etilgan maksimal harorat nafaqat xom ashyoning xususiyatlari, balki uning konstruktsiyasi bilan ham belgilanadi. Xususiyatlari. Maksimal ruxsat etilgan tarqatish quvvati - bu 20 ± 1 °C haroratda sokin havoda joylashgan yarimo'tkazgichli issiqlik sensori oqimning ruxsat etilgan maksimal haroratgacha o'tishi bilan qizib ketadigan quvvat. Atrof -muhit haroratining pasayishi bilan, shuningdek, issiqlik o'tkazuvchanligini yaxshiroq ta'minlaydigan muhitda yarimo'tkazgichli harorat sensori ishlayotganda, tarqatish quvvati ruxsat etilgan

maksimal qiymatdan oshib ketishi mumkin. Termistorlar uchun ruxsat etilgan maksimal quvvat sarflanishi 0,8 dan 1,2 mVt gacha.

Past tok va kuchlanishdagi xarakteristikaning chiziqliligi, yarimo'tkazgichli issiqlik sezgichida chiqarilgan quvvat uning haroratining sezilarli o'zgarishi uchun etarli emasligi bilan izohlanadi. Termistor orqali o'tadigan oqim oshgani sayin, unda tarqalgan quvvat uning haroratini oshiradi. Yarimo'tkazgichli harorat sensori qarshiligi umumiy harorat (atrof -muhit harorati va qizib ketish harorati) bilan belgilanadi. Bu oqimlarda yarimo'tkazgichli issiqlik sensori qarshiligi pasayadi va statik tok-kuchlanish xarakteristikasining chiziqliligi buziladi. Oqimning yanada oshishi va yarimo'tkazgichli issiqlik sezgichining yuqori harorat sezuvchanligi bilan statik volt-amper xarakteristikasining pasayishi kuzatilishi mumkin, ya'ni o'tuvchi oqimning oshishi bilan termistordagi kuchlanishning pasayishi. bu [4].

Yarimo'tkazgichli issiqlik sezgichida chiqarilgan quvvat, sensordan tushadigan kuchlanish pasayishiga qaramay, u orqali o'tadigan oqimning oshishi bilan doimiy ravishda oshib boradi. Natijada, teng quvvatli giperbolalar termistorning joriy kuchlanish xarakteristikasini faqat bitta nuqtada kesib o'tadi. Birinchi turdagi statik tok kuchlanish xarakteristikasiga ega bo'lgan yarimo'tkazgichli harorat sensorlaridagi oqimning oshishi butun xarakteristikada termistorda kuchlanishning oshishiga olib keladi. O'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan yarimo'tkazgichli harorat sensorlar, masalan, o'lchash sxemalarida yoki ko'prik pallasida voltajni barqarorlashtirish uchun ishlatiladi [13]. Ikkinchi turdagi statik tok-kuchlanish xarakteristikasiga ega bo'lgan yarimo'tkazgichli harorat sensorlar kuchlanish stabilizatori sxemalarida ishlatilishi mumkin. Uchinchi turdagi statik kuchlanish-tok xarakteristikasiga ega bo'lgan yarimo'tkazgichli issiqlik sezgichlari, odatda, nisbatan katta oqim ko'tarilishi zarur bo'lgan turli xil avtomatik boshqaruv sxemalarida qo'llaniladi.

Haroratni o'lchash muammosining hozirgi holati. Sensor - bu kirish signalini yoki qo'zg'alishni qabul qiladigan va elektr signal bilan javob beradigan qurilma. Datchiklar va tegishli sxemalar har xil jismoniy miqdorlarni, xususan, haroratni o'lchash uchun ishlatiladi. Bu qiymatlar sensorning qo'zg'alishini

belgilaydi va uning chiqishi fizik xususiyatning tegishli o'lchovi bilan shartlanadi va qayta ishlanadi. Sensorlarni bir necha mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin. Signalni sozlash nuqtai nazaridan, sensorlar faol va passiv bo'linadi. Faol sensor tashqi qo'zg'alish manbasini talab qiladi. Yarimo'tkazgichli harorat sensorlar, qarshilik termometrlari kabi rezistorga asoslangan sensorlar faol sensorlardir, chunki ular orqali oqim oqishi kerak va qarshilik qiymatini topish uchun mos keladigan kuchlanish qiymati to'g'ri o'lchanadi.

Passiv (yoki o'z-o'zidan ishlab chiqaruvchi) datchiklar elektr tokini tashqi signal yoki tashqi kuchlanish ishlatmasdan ishlab chiqaradi. Ta'kidlash joizki, bu ta'riflar (faol va passiv) sensordan elektr chiqishini ishlab chiqarish uchun tashqi faol zanjir zarurati bilan bog'liq.

Hozirda mavjud bo'lgan eng keng tarqalgan harorat sensorlar, ularning xususiyatlari, afzalliklari va kamchiliklarini ko'rib chiqing.

Agar siz mutlaqo noldan yuqori haroratda ikkita o'xshash bo'lmagan metallni bog'lasangiz, ular o'rtasida potentsial farq paydo bo'ladi (termoEMF yoki kontakt potentsial farqi), bu ulanish (ulanish) harorati [1,2,3] funktsiyasidir. Ikkita termokupl birikmasini hosil qilish uchun ikkita termojuft simini ikkala uchida bir - biriga ulash lozim. Agar har ikkala ulanish har xil haroratda bo'lsa, u holda kontaktlarning zanglashiga olib keladigan EMF paydo bo'ladi va kontaktlarning zanglashiga olib keladigan EMF qiymati bilan aniqlangan oqim oqadi, agar siz bu kuchlanishni o'lchasangiz, uni harorat farqini hisoblash uchun ishlatishingiz mumkin. birikmalar. Termojuft ikkita birlashma orasidagi harorat farqini o'lchaydi, ulardan birining mutlaq harorati emas. O'lchov birlashmasidagi haroratni faqat boshqa birlashmaning (sovuq) harorati ma'lum bo'lganda o'lchash mumkin. Termojuft tomonidan ishlab chiqarilgan kuchlanishni o'lchash oson emas. Agar siz voltmetrni termojuftga ulasangiz, u holda voltmetrga ulangan simlar ham ulanish nuqtalarida termojuft birikmalarini hosil qiladi. Agar bu qo'shimcha ulanishlarning har ikkalasi ham bir xil haroratda bo'lsa, faqat ular tizimning umumiy EMFida xatolikka yo'l qo'ymaydi.

Termojuftlar - kichik, aniq va nisbatan arzon qurilmalar bo'lib, ular keng harorat oralig'ida ishlaydi [2]. Ayniqsa, agressiv muhitda juda yuqori haroratlarda ($+ 2300^{\circ} \text{S}$ gacha) o'lchovlarni bajarishda foydalidir. Ular chiqishda millivolt signallarini ishlab chiqaradi va keyingi ishlov berish uchun aniq kuchaytirilishini talab qiladi. Ular, shuningdek, sovuq ulanish haroratini qoplash uchun choralar ko'rishni talab qiladi. Ular boshqa ko'plab sensorlarga qaraganda chiziqli va ularning chiziqli emasligi yaxshi rasmiylashtirilgan. Sanoat termokupllarining [4,5] asosiy xarakteristikalari 1.1-jadvalda ko'rsatilgan (GOST 6616-94 "Termoelektrik konvertorlar").

Termokupllar turli xil ob'ektlarning haroratini o'lchash uchun, shuningdek, avtomatlashtirilgan nazorat va monitoring tizimlarida keng qo'llaniladi. 1.2 - jadvalda har xil turdagi termojuftlarning xususiyatlari va qo'llanilishi keltirilgan. Sensorning mustahkam dizayni, keng harorat oralig'ida ishlash qobiliyati va uning arzonligi tufayli termokupllar yordamida haroratni o'lchash keng tarqalgan. Termojuftlarning keng qo'llanilishi, birinchi navbatda, ularning soddaligi, o'rnatish qulayligi va mahalliy haroratni o'lchash qobiliyatiga bog'liq. Ular boshqa sensorlarga qaraganda ancha chiziqli va ularning chiziqli emasligi hozirda maxsus adabiyotlarda yaxshi o'rganilgan va tasvirlangan. Termojuftlarning afzalliklari orasida past inertlik, kichik harorat farqlarini o'lchash qobiliyati ham bor. Termojuftlar korroziy muhitda yuqori haroratni o'lchash uchun ajralmas hisoblanadi. Termokupllar $\pm 0,01^{\circ} \text{S}$ darajasida haroratni o'lchashning yuqori aniqligini ta'minlay oladi. Ular mikrovoltdan millivoltgacha bo'lgan diapazonda termoEMF hosil qiladi, biroq ular keyingi ishlov berish uchun barqaror kuchaytirishni talab qiladi.

Hozirgi vaqtda kontakt orqali haroratni o'lchash uchun elektron termometrlar [3] ishlab chiqarilmoqda. Masalan, [4], har xil elektron o'lchagich va har xil konstruktsiyalarda standart xrom-alyuminiy termokupllar (K turi) bo'lgan almashtiriladigan harorat sensorlar to'plamidan iborat bir qator harorat o'lchagichlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. . Seriya uchta asbobdan iborat: ETI-2001, ETI-2002 va ETI-2003 (3-jadval). ETI-2001 qurilmasida 2 ta harorat diapazoni mavjud bo'lib,

ular orasidagi almashish old paneldagi tugmalar yordamida amalga oshiriladi. Tor harorat oralig'i yuqori aniqlik va aniqlik bilan ajralib turadi. ETI-2002 va ETI-2003 asboblarning har biri bitta diapazonga ega. Qurilmalarda HOLD tugmasi mavjud, uning yordamida indikatorlarda o'lchangan harorat qiymatini to'g'rilash mumkin.

3-rasmda ETI-2001 kontaktli termometrining ko'rinishi ko'rsatilgan, uning etkazib berish to'plami termojuftlarni o'z ichiga oladi: sirt (qattiq moddalarning sirt haroratini o'lchash uchun - $t_{max} = 1000 \text{ }^{\circ}\text{C}$, suv osti (quyma va suyuqlikning asosiy qismidagi haroratni o'lchash uchun) moddalar - $t_{max} = 250 \text{ }^{\circ}\text{C}$ va ramkasiz (havo va boshqa gazlarning haroratini o'lchash uchun - $t_{max} = 250 \text{ }^{\circ}\text{C}$).

[1] mualliflari keng foydalanish uchun miniatyura, juda ishonchli va ishlatish uchun qulay bo'lgan Thermapen ^{TM} termometrini ishlab chiqdilar. Termometrda o'rnatilgan katlanadigan prob mavjud. Haroratni o'lchash diapazoni: $\sim 49.9 \dots 199.9 \text{ }^{\circ}\text{S}$.

Haroratni o'lchash uchun faqat harorat sensori bo'lgan maxsus qurilmalar emas, balki haroratni o'lchash funksiyasiga ega universal multimetrlar ham bor [6].

3-rasm. Zamonaviy yarimo'tkazgichli harorat sensorlarining ilg'or dizaynlari

Salbiy harorat koeffitsientli yarimo'tkazgichli termistorlar yoki NTC-termistorlar (NTC-termistorlar) [5] so'nggi paytlarda sezgir harorat sensori sifatida eng ko'p ishlatiladi. Biroq, muammoni umuman hal qilish uchun, ya'ni. nazorat qilinadigan jarayonning harorati oldindan belgilangan qiymatga ko'tarilganda yoki tushganda paydo bo'ladigan elektr signalini olganda, termistor qo'shimcha elektron

sxemalar bilan jihozlangan bo'lishi kerak, bu esa oldindan belgilangan harorat qiymatini olish muammosini hal qiladi. Rossiya Fanlar Akademiyasi Nazorat fanlari institutida, VZ SENSOR Ltd. bilan birgalikda L shaklidagi tok-kuchlanish xarakteristikasiga ega yarimo'tkazgichli konstruktsiyalar asosida aqlli (funktsional) termistorlar (Z-termistorlar) ishlab chiqilgan. qo'shimcha elektron sxemalarni ishlatmasdan berilgan harorat qiymatini ajratish masalasini hal qila oladi.

ADABIYOTLAR

1. Guide to the Expression of Uncertainty in measurement: First edition. ISO, Geneva, 1993.
2. Egamberdiev B.E., Nasriddinov S.S., Zikrillaev N.F. «Istochniki pogreshnost izmeritel'naya preobrazovateley na osnove poluprovodnikovyx datchikov i razrabotka metodov ix kompensatsii», «Ximicheskaya texnologiya. Kontrol i upravleniya». 2012, №2.str30-35.
3. ISO/IEC 17025: 1999 General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. ISO, Geneva, 1999.
4. Egamberdiev, B. E., Sadiy, SH. A., & Isroilov, M. R. (2021). Elektronno-spektroskopicheskie issledovaniya epitaksialnyx plenok cosi_2 na kremnii. *Jurnal Fiziko-matematicheskie nauki*, 2(1).
5. Murodkosimovich I. F., Ganisherovich B. A. i Sunnatievich A. B. (2021). Sposob opredeleniya standartnoy pogreshnosti izmereniya izmereniya. *Mejdunarodnyy inzhenernyy Jurnal Issledovaniy i Razrabotok*, 6(ICDSIIL), 5-5.
6. Egamberdiev, B., Isroilov, F., & Rahmatullaev, C. (2020). Humidity sensors based on composite material with nano-dimensional structures. *Euroasian Journal of Semiconductors Science and Engineering*, 2(3), 36.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТРОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СРЕДСТВ ИЗМЕРЕНИЙ

Эргашева К.Н.

Джиззакх политехнический институт ассистент

Аннотация: На каждом этапе развития человечества все сферы его деятельности претерпевают огромнейшие изменения. Все новые технологии, разработки, входящие в обыденную жизнь человека, становятся более автоматизированными, но в тоже время не более надежными и качественными. Основной тенденцией последних десятилетий является сокращение эксплуатационных затрат для метрологического обеспечения средств измерений. Это реализуется с помощью введения метрологического самоконтроля датчиков - автоматической проверки метрологической исправности в процессе эксплуатации.

Ключевые слова: измерение, метрология, внедрение, процесс, результат.

Измерения являются одним из важнейших путей развития научно-технического прогресса, познаний природы и общества человеком. В практической деятельности мы постоянно имеем дело с измерениями, они имеют первостепенное значение во всех сферах производства и потребления, при оценке качества товаров, внедрении новых технологий и управлении ими.

На каждом этапе развития человечества все сферы его деятельности претерпевают огромнейшие изменения. Все новые технологии, разработки, входящие в обыденную жизнь человека, становятся более автоматизированными, но в тоже время не более надежными и качественными. Достижение высокого уровня качества продукции и обеспечение точности и взаимозаменяемости деталей возможно только при

применении технических средств, правил и норм, необходимых для достижения единства и требуемой точности измерения.

Возможность применения результатов измерений для правильного и эффективного решения любой измерительной задачи определяется следующими условиями:

1. Результаты измерений выражаются в узаконенных единицах;

2. Значения показателей точности результатов измерений известны с необходимой заданной достоверностью;

3. Значения показателей точности результатов измерений обеспечивают оптимальное в соответствии с выбранными критериями решение задачи, для решения которой проводились измерения. Если результаты измерений удовлетворяют первым двум требованиям, то о них известно все, что необходимо знать для принятия обоснованного решения о возможности их использования. В этом случае говорят, что обеспечено единство измерений, при котором их результаты выражены в узаконенных единицах, а погрешности не выходят за установленные границы с заданной вероятностью. Третье из перечисленных условий говорит о том, что недостаточная точность измерений приводит к увеличению ошибок контроля, к экономическим потерям, а завышенная – к излишним затратам на приобретение более качественных средств измерений. Следовательно, это не только метрологическое, но и экономическое условие, так как связано с затратами и потерями при проведении измерений, являющихся экономическими критериями. Если соблюдаются все три условия, то говорят о метрологическом обеспечении, под которым подразумевается установление и применение научных и организационных основ, технических средств, правил и норм, необходимых для достижения единства и требуемой точности измерений. Таким образом, метрологическое обеспечение имеет научную, техническую и организационную основы.

Главными проблемами и в тоже время направлениями развития метрологического обеспечения средств измерений, как для Узбекистана, так и для всех стран мира являются:

- 1) стандартизация терминологии,
- 2) систематизация методов метрологического самоконтроля,
- 3) стандартизация методов испытаний.

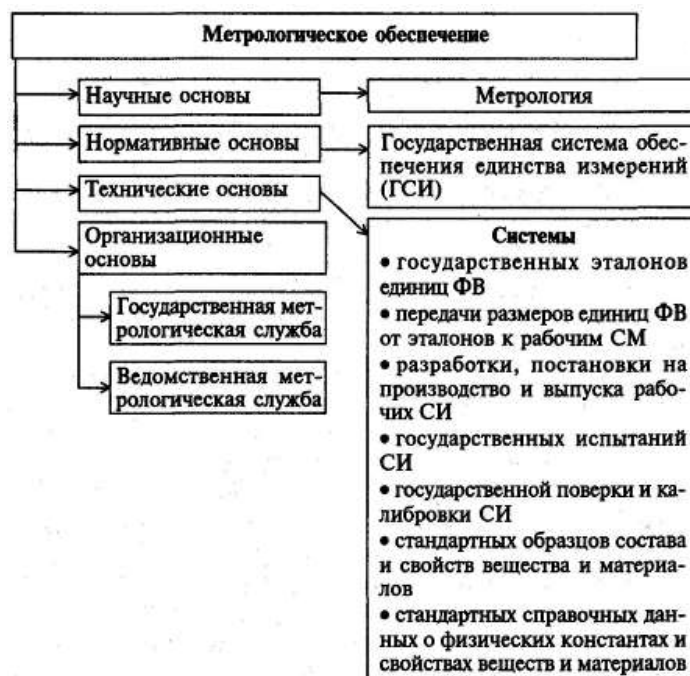
У всех разработчиков, изготовителей и потребителей средств измерений должен быть один язык общения. В силу быстрого научно-технического прогресса общий язык усилит развитие науки и техники, поставит страны в одинаковое положение с выпуском качественной продукции и добросовестной конкуренции.

Систематизация методов метрологического самоконтроля должна способствовать ускорению разработки новых СИ с метрологическим самоконтролем, акцентировать их особенности, облегчить обмен опытом. К этому направлению примыкает стандартизация требований к СИ с метрологическим самоконтролем. Очевидно, что достоверность его результатов может быть различной в зависимости от принятых разработчиком решений. Для устранения недобросовестной конкуренции важные для потребителя характеристики метрологического самоконтроля, реализованные в датчике, должны быть отражены в документации на него.

Третье направление связано со стандартизацией методов испытаний, доказывающих соответствие характеристик метрологического самоконтроля тем, которые установлены в документации. Стандарт должен обеспечить сопоставимость параметров датчиков, способствовать взаимозаменяемости изделий различных производителей.

Основной тенденцией последних десятилетий является сокращение эксплуатационных затрат для метрологического обеспечения средств измерений. Это реализуется с помощью введения метрологического самоконтроля датчиков - автоматической проверки метрологической исправности в процессе эксплуатации.

Датчик - это конструктивно обособленное устройство, содержащее один или несколько первичных измерительных преобразователей. Метрологический самоконтроль датчика - автоматическая проверка метрологической исправности датчика в процессе его эксплуатации, осуществляемая с использованием принятого опорного значения, формируемого с помощью встроенного в датчик средства (измерительного преобразователя или меры) или выделенного дополнительного параметра выходного сигнала.

Основной задачей, стоящей перед метрологией становится увеличение межкалибровочного интервала до межремонтного интервала установки. Это становится необходимостью в связи с созданием техники, которая должна работать без участия человека несколько лет. В свою очередь при многолетнем использовании датчиков с метрологическим самоконтролем усиливается роль влияющих факторов, что приводит к риску возникновения неисправности. Возникает противоречие. Для уменьшения износа оборудования и снижения риска возникновения брака и аварий проверка метрологической исправности

СИ должна проводиться чаще, а для повышения эффективности эксплуатации оборудования - как можно реже. Принимая во внимание глобализацию рынка СИ и метрологических услуг, необходимо стремиться к тому, чтобы требования, устанавливаемые в национальных стандартах, учитывали зарубежный опыт и содействовали формированию международной нормативной базы.

Для этого и нужно всем разработчикам и пользователям условиться, создать единую нормативную базу, позволяющую в любой момент времени посмотреть использование метрологического датчика с самоконтролем в той или иной области его применения.

Основным решением проблем метрологического обеспечения средств измерения будет являться своевременная, созданная совместно с другими специалистами-метрологами в мире, нормативная база.

Современное состояние метрологического обеспечения требует высокой квалификации специалистов. Механическое перенесение зарубежного опыта в отечественные условия в настоящее время невозможно и специалистам необходимо иметь достаточно широкий кругозор, чтобы творчески подходить к выработке и принятию решений на основе измерительной информации. Это касается не только работников производственной сферы. Знания в области метрологии важны и для специалистов по реализации продукции, менеджеров, экономистов, которые должны использовать достоверно измерительную информацию

ДЕТАЛЛАРНИНГ ЎЛЧАМЛАРИНИ АНИҚЛАШДА ХАТОЛИКЛАР ВА
УЛАРНИ БАҲОЛАШ

А.А.Абдурахмонов

Жиззах Политехника институти

Аннотация: Ушбу мақолада деталларнинг ўлчамларини аниқлашда хатоликлар ва уларни баҳолаш мамлакатимизнинг барча саноат тармоқлари учун ҳамда турли ҳил жиҳозлар ишлаб чиқаришни тақоза қилиш сабаблари ҳақида маълумотлар ёритилган.

Аннотация: В данной статье приведены сведения об ошибках в определении размеров деталей и их оценке для всех отраслей промышленности страны, а также о причинах производства различного оборудования.

Annotation: This article provides information on errors in determining the dimensions of parts and their assessment for all industries of the country, as well as the reasons for the production of various equipment.

Kalit soʻzlar: namligini aniqlash, oʻlchovchi asboblar, elektrik singdiruvchanlik, litiy eritmasi, dielkometrik, elektr va mexanik parametr, ermoresistorlar, radioizotop nam oʻlchagichlar.

Деталларнинг ўлчамларини аниқлашда хатоликлар ва уларни баҳолаш мамлакатимизнинг барча саноат тармоқлари учун турли ҳил жиҳозлар ишлаб чиқаришни тақоза қилмоқда. Деталларни ишлаб чиқаришнинг вазифаси белгиланган мақсадда фойдаланиладиган, пухталиги, чидамлилиги, ишончилиги, давлат стандартларига ва техник талабларга жавоб берадиган юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва ишлатишдан иборатдир.

Замонавий ишлаб чиқариш ва эксплуатация шароитида метрологик техник назорат хизматчиларидан фақат маҳсулотнинг ишга яроқлилигини аниқлашгина эмас, энг яхши автоматик назорат ва ўлчаш асбобларини ишлата билиш, текшириш жараёнларини механизациялаштириш ҳамда самарали фойдаланишни тақозо этади .

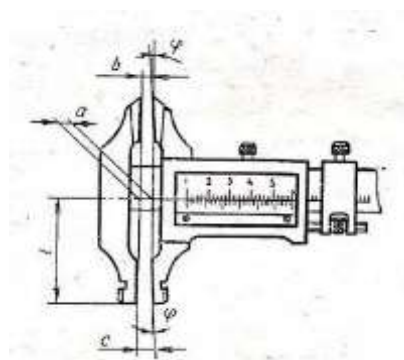
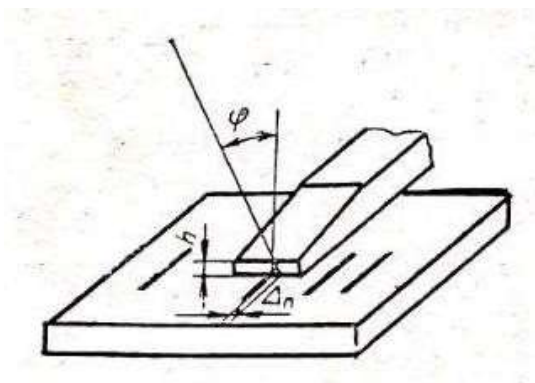
Ўлчаш воситалари конструкциясининг яхшиланиши, ўлчашнинг янги методларидан фойдаланиш натижасида ўлчаш жараёнларининг автоматлаштиришга имкон берадиган янада аниқ ва унумли воситалар яратилмоқда. Актив воситаларнинг яратилиши ва жорий қилиниши сифатсиз маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини олдини олиш имконини беради. Ўлчаш жараёнига ва олинган натижаларни ҳисоблашга замонвий ҳисоблаш техникаси кенг жорий қилинмоқда. Ҳозирги замон ўлчаш воситаларини ўзлаштириш ва кенг қўлламада жорий этишни чуқур назарий билимли мутахассислар амалга оширади. Ўлчаш воситаларининг метрологик кўрсаткичлари стандартга мувофиқ бажарилади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни сифат кўрсаткичига салбий таъсир этувчи омиллардан бири ўлчаш хатолигидир. Ўлчаш хатолиги, шунингдек, ишлов бериш хатолиги турли сабаблар туфайли юзага келадиган элементар хатоликлар йиғиндисидан пайдо бўлади. Асбоб ҳосил қиладиган ўлчаш хатолиги ишлатиладиган ўлчаш воситаларидаги мавжуд хатоликларга боғлиқ бўлади. Бу хил хатоликлар пайдо бўлишига асбобнинг принципитал схемаси ёки механизми номукамаллиги туфайли уни тайёрлаш жараёнида йўл қўйилган хатоликлар сабаб бўлади. Ўқиш хатолиги ўлчаш воситалари кўрсатувини ноаниқ ўқиш туфайли юзага келади. Параллаксдан бўладиган хатолик шкала сиртидан маълум масофада жойлашган кўрсаткични кузатиш шароити ўзгариши туфайли пайдо бўлади. Параллакс хатолиги шкаладан кўрсаткичгача бўлган масофага ва кўз нурининг шкала сиртига туширилган нормалдан четга оғишига пропорционал бўлади. 1-расмда қабул қилинган белгилашларга мувофиқ параллакс хатолиги $\Delta_n = htg\varphi$

бўлади. Кийшайишдан бўладиган хатолик Аббепринципи бузилганда пайдо бўлади.

2-расмда рамкаси қийшайган штангенциркуль тасвирланган. Бундай штангенциркул жағлари орасидаги масофа бир хил эмас. Штангенциркул a ўлчамга ўрнатилганда рамканинг қийшайиши туфайли унинг жағлари орасидаги ўлчамлар b ва c бўлади. ай томонга қийшайишига қараб бу ўлчамлар a дан катта ёки кичик бўлиши мумкин. Бунда пайдо бўладиган хатолик $\Delta_a = c - a = L\varphi$ формула бўйича ҳисобланади. Аббе принципи бажарилганда $L=0$, ΔA ҳам нолга тенг бўлади. Нормал ўлчаш шароитида четга чиқишда сабабли ҳосил бўлган катталик таъсиридан ўлчаш асбобининг кўрсатиши ўзгаради. Масалан, температура нормал қиймати $20\text{ }^{\circ}\text{C}$ дан четга оғиши натажасида ўлчаш воситалари деталларининг ва текширилаётган буюмнинг узунлиги ўзгаради. Бунда ўлчаш воситаси деталининг материали билан буюм материалларининг чизиқли кенгайиш коэффициентлари турлича бўлганлиги учун бу ўзгаришлар ҳар хил бўлади. Температура таъсиридан пайдо бўладиган хатолик формула ёрдамида ҳисобланади;

$$\Delta_T = l [\alpha_1(t_1 - 20) - \alpha_2(t_2 - 20)]$$

бунда Δ_T - температура таъсиридан пайдо бўладиган ўлчаш хатолиги; l - ўлчанадиган ўлчам; α_1 ва α_2 - мос равишда ўлчаш воситаси детали билан буюм материалларининг чизиқли кенгайиш коэффициентлари; t_1 ва t_2 - ўлчаш воситаси ва буюмнинг температуралари. Ўлчашларда (шунингдек, тайёрлашда) мунтазам пайдо бўладиган хатоликлар аниқланиши ва керакли тузатишлар киритиб ёки асбобни ростлаб йўқотилиши мумкин. Тасодикий хатоликларни деталларни тайёрлаш ҳамда ўлчашда уларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли билан боғловчи қонунлар мавжуд. Улар тасодикий қийматларнинг тақсимланиш қонунлари, деб аталади.

1-расм. Ўлчаш жараёнида параллакс ҳодисаси
2-расм. Аббе принципи натижасида пайдо бўлган хатоликлар

қонунлари, деб аталади. Деталларни ишлаб чиқаришда тасодифий хатоликларнинг пайдо бўлиши ва тақсимланиши нормал тақсимланиш қонуни бўйича ёки Гаусс қонуни бўйича содир бўлади. Пайдо бўлиши жуда кўп сабабларга боғлиқ бўлган тасодифий катталиклар бу қонунга бўйсунди.

Трактор-автомобил агрегати шинаси протекторининг ишчи қисмини ейилишини аниқлаш бўйича ўтказилган кўзатувлардан маълум бўлишича, 400 та трактор шинасининг протектор ишчи қисмининг ейилиш ўртача ўлчами 5,15 мм га тенг (1-жадвал). Олинган ўлчаш натижалари график кўринишда тасвирланган (3-расм). Бунинг учун тўғри бурчакли координаталарда қуйидаги белгилаш қабул қилинади.

Т/р	Интервал, мм	Частота m	Частотъ m/n
1	5,00-5,05	3	0,03
2	5,05-5,10	12	0,12
3	5,10-5,15	17	0,17
4	5,15-5,20	34	0,34
5	5,20-5,25	19	0,19
6	5,25-5,30	12	0,12
7	5,30-5,35	3	0,03
	Жами	n = Σ m=100	Σ m/n = 1

1-жадвал. МТЗ-82Х трактори (18,4/15-30 Я-319) шинасининг протектор ишчи қисмининг ейилиш ўлчами тақсимоти

Вертикал Y ўқи бўйлаб масштабда шиналар сони N , горизонтал X ўқи бўйлаб ҳар бир шина протектори ишчи қисмининг ўлчами кўйилади. Бу графикдан тақсимланиш қонунига ўтиш учун вертикал ўқнинг ўнг томонига ўлчамларни ўлчашда шиналарда пайдо бўлиш эҳтимоллиги m ни кўямиз. Эҳтимоллик сифатида воқеа (ўлчам пайдо бўлиш имконият даражасини билдирувчи сон қабул қилинади. Эҳтимоллик бизни қизиқтирадиган воқеа (шиналар, ўлчамлар) нинг уларнинг умумий сонига нисбати каби топилади. Эҳтимолликнинг максимал қийматига (ишончли эҳтимоллик), минимал қиймати эса нолга (воқеа содир бўлмаслик эҳтимоли) тенг бўлиши мумкин. Эҳтимоллик процентларда аниқланиши ва у 100 % дан нолгача қийматга эга бўлиши мумкин.

Нормал тақсимланиш эгри чизигининг ташқи кўриниши тасодифий катталиклар (хатоликлар, ўлчамлар) қонуният ҳақида баъзи хулосалар чиқаришга имкон беради.

Бунда мунтазам хатолик барча ўлчашларда ўзгармасдан қолади. ўп марта ўлчашларда мунтазам хатоликни йўқотиш ёки камайтириш учун шундай шароит яратиш керакки, у тасодифий хатоликка айлансин. Бунинг учун битта ўлчам бир неча асбоблар билан бир марта ўлчанади. Бунда бир асбобнинг мунтазам хатолиги ўлчаш жараёнининг тасодифий хатолигига айланади ва олинган натижаларнинг ўртача қиймати мунтазам ва тасодифий хатоликлари камайган ўлчамига мос келади[5].

Тасодифий катталикларнинг тақсимланиши бошқа қонунларга, масалан, тенг эҳтимоллик, тенг ёнли учбурчак (Симпсон), тенг ўсиб боровчи, Релей қонунларига ҳам бўйсунуши аниқланди.

Хулоса: Машинасозлик ишлаб чиқаришида деталларни ўлчашдаги хатоликларни бартараф этиш(камайтириш) ва уларни баҳолаш метрологик таъминотнинг тавсия этилаётган мавжуд усулларидадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар руйҳати

1. Исматуллаев П.Р. ва бошқ. Метрология, стандартлаштириш ва сертификатлаштириш. Дарслик, Тошкент, 2015, - 423 б.

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH MEXANIZMI

Smetova Jumabiyke

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada uzluksiz talim tizimida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari, pedagogik texnologiyaning jahon miqyosida amaliyotda qo'llash usullari haqida yoritib beriladi.*

Kalit so'zlar. *Talim, tarbiya, zamonaviy texnologiyalar, pedagogika.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются преимущества использования современных технологий в системе непрерывного образования, способы применения педагогических технологий на практике во всем мире.*

Ключевые слова. *Образование, современные технологии, педагогика.*

Abstract. *This article discusses the benefits of using modern technologies in the system of continuing education, ways to apply pedagogical technologies in practice around the world.*

Key words. *Education, modern technologies, pedagogy.*

Uzluksiz talim g'oyasi zamonaviy sharoitda, agar umumiy talim bo'lsa, amalga oshirilishi mumkin kasb-hunar maktablari to'plangan tajribani yosh avlodga o'tkazish muammolarini samarali hal qila oladi: axborot bilan ishlash usulini, yangi bilimlarni yaratish usulini, eng muhimi, rivojlanayotgan dunyo to'grisida zarur bilim darajasini saqlab qolish usullarini o'rgatish. . Shunday ekan, "o'qitish" va "o'rganish" jarayonlarini o'zlashtirish uchun har bir o'qituvchi va talaba uch tilda: o'z ona tili, fan tili, texnika tilini bilishi maqsadga muvofiqdir.

Texnologiya - yunoncha technyo (san'at, hunarmandchilik, fan) va logos (tushuncha, o'qitish) so'zlaridan iborat. Chet el so'zlari lugatida: «texnologiya -

ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish usullari va vositalari haqidagi bilimlar majmui». San'at sezgiga, texnologiya ilmga asoslanadi. Hamma narsa san'atdan boshlanadi, texnologiya bilan tugaydi, shunda butun jarayon yana boshlanadi. Tálimdagi zamonaviy texnologiyalar yangi tálim paradigmasini amalga oshirish mumkin bo'lgan vosita sifatida qaraladi. Tálim texnologiyalarini rivojlantirish tendentsiyalari bevosita tálimni insonparvarlashtirish bilan bog'liq bo'lib, bu shaxsning o'zini o'zi anglashining o'zini o'zi amalga oshirishiga yordam beradi. «Tálim texnologiyalari» atamasi «o'qitish texnologiyalari» dan ko'ra ko'proq imkoniyatlarga ega, chunki u shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan tálim jihatini ham anglatadi.[3]

UNESKO hujjatlarida tálim texnologiyasi texnik va inson resurslari hamda ularning o'zaro tásirini hisobga olgan holda o'qitish va o'qitishning butun jarayonini yaratish, qo'llash va belgilashning tizimli usuli sifatida qaraladi. Texnologiyaning bu táriifi, shunga o'xshash ko'plab táriflar kabi, yangi (ekologik, kosmik, axborot) texnologiyalar doimiy ravishda paydo bo'lishiga qaramay, to'liq va aniq deb dávo qila olmaydi.

Umumiy ko'rinishda texnologiya - bu «qanday maqsad» mahsulotning muayyan turi yoki uning komponentida mujassamlanishining puxta o'ylangan tizimi. Masalan, ilmiy va uslubiy adabiyotlardan texnologiyani aniqlashning bázi variantlarini nomlaymiz:

- texnik usul amaliy maqsadlarga erishish;
- inson mavjudligi uchun zarur bo'lgan narsalarni olish uchun qo'llaniladigan usullar majmuasi;
- inson faoliyatini tashkil etish tartiblari va usullari majmui;
- inson xatti-harakatlarini modellashtirish uchun foydalaniladigan vositalar.

O'qitishning zamonaviy yondashuvi uni texnologik asosda qurishdir. Texnologiya yaratilgunga qadar individual mahorat ustunlik qiladi.

Hisoblashning individual mahorati takomillashgani sari “kollektiv ijodkorlik”, “jamoaviy mahorat” rivojlanadi, uning konsentrlangan ifodasi texnologiyadir. Tálimda zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqish quyidagi tamoyillarga muvofiq amalga oshirilishi kerak:

- didaktik tizimni ifodalovchi texnologiyaning yaxlitligi tamoyili;
- maqsadlarga erishish uchun muayyan pedagogik muhitda texnologiyani takrorlash printsipi;
- pedagogik tuzilmalarning chiziqli bo’lmasligi tamoyili va tegishli pedagogik tizimlarning o’zini o’zi amalga oshirish mexanizmlariga tásir qiluvchi omillarning ustuvorligi;
- o’quv jarayonini talabaning shaxsiyati va uning bilim qobiliyatiga moslashtirish printsipi;
- umumlashtirilgan bilimlarni shakllantirish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratadigan o’quv málumotlarining potentsial ortiqchaligi printsipi.

Shunday qilib, texnologiya yordamida bilim, ko’nikma va malakalarni o’zlashtirish jarayonida shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirishda samarali natijaga erishish mumkin. Texnologik va iqtisodiy texnologiyalar bilan bir qatorda ijtimoiy texnologiyalar ham hayotimizga tinmay kirib kelmoqda. Ular uzoq vaqtdan beri xorijda tan olingan. Ularga qiziqish Bolgariyada 70-80-yillarda ikkita yirik asarning paydo bo’lishi munosabati bilan paydo bo’ldi. Bular N.Stefanovning “Ijtimoiy fanlar va ijtimoiy texnologiya” va M.Markovning “Ijtimoiy boshqaruv texnologiyasi va samaradorligi”. Pedagogik texnologiyalar insonparvarlik xususiyatiga ega. Gumanitar texnologiyaning muhim xususiyati muloqotdir.

Gumanitar texnologiyada muloqot uchun shart-sharoitlar o’qituvchi va o’quvchilarning individual-shaxsiy o’zgarishlarining xarakterini belgilaydigan sub’ektiv - sub’ektiv munosabatlarni ataylab qurish orqali táminlanadi. Bunday o’zaro tásirning natijasi pedagogik jarayon ishtirokchilari eshitishlari, bir-birlarining

mánolarini tushunishlari, qulay muloqot tilini rivojlantirishlari mumkin bo'lgan «holatlar» bo'ladi.[1]

Gumanitar texnologiya inson mehnati maqsadlarining ochiqligi, o'qituvchi faoliyatida manipulyatsiyaning yo'qligi bilan tavsiflanadi. Ochiqlik qo'shma harakatlarning mánosini aniqlashtirish, maqsadni shakllantirish va tanlashda kollegiallik, barcha manfaatdor tomonlarga ko'rib chiqish uchun maqsadlarni taqdim etish, dastlab texnologiya algoritmiga kiritilgan ularni tuzatish imkoniyati orqali táminlanishi mumkin.

Pedagogik texnologiya - amaliyotda amalga oshirilgan aniq pedagogik tizim loyihasidir. Pedagogik texnologiyaning vazifalari:

- bilimlarning chuqurligi va mustahkamligini rivojlantirish, faoliyatning turli sohalarida ko'nikma va ko'nikmalarni mustahkamlash;
- ijtimoiy qimmatli xulq-atvor shakllari va odatlarini rivojlantirish va mustahkamlash;
- texnologik vositalar bilan harakat qilishni o'rganish;
- Texnologik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish;
- o'quv vazifalari va ijtimoiy foydali mehnatni tashkil etishda texnologik intizom talablariga qat'iy rioya qilish odatini tarbiyalash.

Pedagogik texnologiya - tushunchasi mahalliy pedagogikada eng ko'p qo'llaniladi, ammo ayni paytda u etarli darajada aniqlanmagan. Zamonaviy tálim amaliyotida ushbu tushuncha, qoida tariqasida, qat'iy bo'lmagan ilmiy taqdimotda qo'llaniladi va takrorlanadigan texnikani, o'qituvchilarning ish usullarini bildiradi.

Texnologiya kontseptsiyasining keng tarqalgan murojaati, birinchi navbatda, pedagogik faoliyatning takrorlanuvchanligi belgisiga asoslanadi. Ijtimoiy nuqtai nazardan, bu belgi texnologiyaning yana bir belgisi - uning mumkin bo'lgan ommaviy xarakteri bilan bog'liq. Mahalliy pedagogikada pedagogik texnologiyani yanada jiddiyroq tushunish pedagogik texnologiyaning jahon miqyosida namoyon

bo'lishiga yaqin bo'lib, aniq tashxis qo'yiladigan natijalarga ega bo'lgan o'quv jarayonini qurish sifatida qaraladi.[1]

Pedagogik texnologiyaning xususiyatlaridan biri shundaki, har qanday texnologiya, uni ishlab chiqish va qo'llash o'qituvchi va o'quvchilarning yuqori faolligini talab qiladi. O'qituvchining faoliyati o'quvchilarning psixologik va shaxsiy xususiyatlarini yaxshi bilishida va shu asosda texnologik jarayonga individual tuzatishlar kiritishida namoyon bo'ladi. Talabalarning faolligi o'zaro ta'sirning texnologik jarayonida mustaqillikni oshirishda namoyon bo'ladi. Shunga qaramay, pedagogik texnologiya o'quv jarayonining ajralmas qismi bo'lib, barcha o'quvchilarga o'qish va tarbiyaning bir xil yuksak natijasini bera olmaydi. Zamonaviy kompyuterlashtirilgan ish joyi darslarni yuqori darajada estetik, vizual va qiziqarli qilish imkonini beradi.

“O'qituvchi butun umri davomida o'qiydigan insondir”. Shuning uchun o'qituvchi ishining muvaffaqiyatining muhim mezoni - bu turli darajadagi tayyorgarlikdagi bolalarni o'qitishda yangi texnologiyalar bo'yicha o'z-o'zini o'qitishdir.

Axborot saytlari darslar mazmunini zamonaviy faktlar bilan to'ldirishga yordam beradi, Internet doimo keng imkoniyatlarni taqdim etadi. O'qituvchilardan faqat bitta narsa talab qilinadi - virtual maydonning etarlicha tayyor foydalanuvchisi bo'lish. Pedagogik texnologiyaning maqsadi - yangi ilg'or g'oyalar, talim innovatsiyalari, pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarishga noan'anaviy yondashuvlarni joriy etish orqali ularni modernizatsiya qilish va sifatini oshirishning eng muhim yo'nalishi sifatida talim va tarbiyani texnologiyalashtirishning strategik usullarini topishdir. . Pedagogik texnologiyani tahlil qilishga har tomonlama, psixologik-pedagogik qonuniyatlar va tamoyillarni hisobga olgan holda yondashish, uning mazmunini umumiy texnologik pozitsiyalardan emas, balki uning pedagogik tabiatidan kelib chiqib, boshqa texnologiyalardan farqi nuqtai nazaridan aniqlash kerak. , bu inson omili deb ataladigan, shaxsiy munosabatlar va qadriyatlardan

iborat. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda yoshlarda tálím-tarbiyaga ijobiy yo'nalishni shakllantirishda nafaqat mazmuni, balki shakllari, tálím texnologiyalari ham muhim ahamiyatga ega. Tálímning yangi uslub va kanallarini ishlab chiqish dolzarb talabga aylanib bormoqda. Tálím sifati, qulayligi, samaradorligini oshirish, uning uzluksiz va innovatsion xarakterini oshirish, yoshlarning ijtimoiy harakatchanligi va faolligini oshirish, ularni turli tálím muhitiga jalb etish tálím tizimini táminlashning muhim omiliga aylantirmoqda.[2]

Innovatsiyaning maqsadi - an'anaviy tizimga nisbatan talaba shaxsini sifat jihatidan o'zgartirish. Bu pedagogik inqirozni bartaraf etishni o'z ichiga olgan amaliyotga málum bo'lmagan didaktik va o'quv dasturlarini kasbiy faoliyatga kiritish tufayli mumkin bo'ladi. Harakatlarni raǵbatlantirish, olingan málumotlarni mustaqil ravishda boshqarish qobiliyatini rivojlantirish, ijodiy noan'anaviy fikrlashni shakllantirish, fan va amaliyotning eng so'nggi yutuqlaridan foydalangan holda bolalarning tabiiy qobiliyatlarini maksimal darajada ochib berish orqali rivojlantirish innovatsiyalarning asosiy maqsadlari hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1) Manvelov S.G. Zamonaviy darsni loyihalash. - M.: Máfifat, 2002 yil.
- 2) Larina V.P., Xodireva E.A., Okunev A.A. «Zamonaviy pedagogik texnologiyalar» ijodiy laboratoriyasida máruzalar - Kirov: 1999 - 2002 y.
- 3) Petrusinskiy V.V.Irgiy - tálím, tarbiya, dam olish. Yangi maktab, 1994

**BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINI MA'NAVIY YETUK
QILIB TARBIYALASHDA XALQ MAQOLLARINING AHAMIYATI**

O.M.Otajonova F.f.nomzodi datsent

Nizomiy nomidagi TDPU o'qituvchisi

Baymuratova Adiba Doniyor qizi

Nizomiy nomidagi TDPU magistranti

*Значение народных пословиц в духовном развитии младших
школьников*

*The importance of folk proverbs in the spiritual development of primary
school students*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinfdagi o'rganiladigan xalq o'g'zaki ijodi janrlari, ularning mazmun- mohiyati hamda yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama o'stirish jarayoni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich ta'lim, tarbiya, yoshlar, nutq o'stirish, o'qish kitobi, bolalar adabiyoti, xalq o'g'zaki ijodi, ma'naviy boylik, axloqiy to'qlik, maqol, ibora, latifa, topishmoq, tez aytish, doston.

Аннотация: В статье рассматриваются жанры фольклора изучаемые в начальной школе, их содержание и процесс всестороннего развития подрастающего поколения к конкретной цели.

Ключевые слова: Начальное образование, воспитание, молодежь, развитие речи, чтение книг, детская литература, фольклор, духовное богатство, нравственная пресыщенность, пословицы, поговорки, анекдоты, загадки, быстрая сказка.

Annatatsion: This article discusses the genres of folklore studied in primary school, their content and the process of comprehensive development of the younger generation towards a specific goal.

Keywords: Primary education, upbringing, youth, speech, development, reading books, children's literature, folklore, spiritual wealth, moral integrity, proverbs, sayings, anecdotes, riddles, rhetoric, epics

Ma'naviyat qadim zamonlardan inson dunyoqarashini, xatti-harakatini, xalq og'zaki ijodi – insoniyatga tengdosh eng qadimiy san'at. O'zbek xalqi ming yillar davomida yaratgan milliy xazinamizning nodir merosi bo'lgan og'zaki badiiy ijodi hamisha inson kamoloti, yurt farovonligi, jamiyat yetukligi borasida ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Yillar to'zonidan omon-eson o'tib, avlod-ajdodlardan meros qolgan folklor janrlari ijtimoiy-siyosiy, ta'limiy-tarbiyaviy sohalarda maktab, ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishda yo'l boshlovchi vazifasini o'taydi. Xalqning turmush tajribalari, kundalik kuzatishlari natijasida yuzaga kelib, o'z isbotini topgan maqollar, naqlarni hayot maktabi darsligi desak mubolag'a bo'lmaydi. Mustaqil O'zbekistonda milliy qadriyatlar tiklanayotgan hozirgi davrda xalq yaratgan merosini yosh avlod ongi shuurida tasavvur hosil qilish, umuminsoniy qadriyatlarni har tomonlama o'rgatish va tatbiq etish davr talabi. Qolaversa, har bir shaxsning zimmasidagi mas'uliyati hisoblanadi. Ana shu mas'uliyatni his qilgan inson kelajak avlodimizning yangi fikrlaydigan, izlanuvchan, mehr-oqibatli, yurtsevar, elparvar egalarini yetishtirishda, tarbiyalashda o'z hissasini qo'shadi. Buyuk allomalarimizning ibratomuz hayotlari, Vatan, xalq uchun qilgan xizmatlari haqida, aziz avliyolarning ilmi-urfon haqida, mamlakat osoyishtaligi, tinchligi, xalq ornomusi uchun kurashgan sarkardalar haqida, qolaversa, Vatanning har bir go'shasi xususida ota-bobolarimiz yaratgan rivoyatlar o'zining ilmiy, badiiy ahamiyati bilan qimmatlidir.

Jamiyatda tutgan o'rnini, xalqqa, vatanga, atrofidagi odamlarga bo'lgan munosabatini boshqaruvchi omil hisoblanadi. Ma'naviy qashshoq kimsa hayotda ro'y berayotgan voqealarga loqayd bo'ladi. Loqaydlik esa tuzatib bo'lmas oqibatlarga olib keladi. Ma'naviy qashshoq odam uchun Vatan, xalq, oila kabi muqaddas tushunchalar yot. Shuning uchun keksa avlod, avvalo, farzandning

ma'naviy dunyosini shakllantirish chorasini rejalashtirgan. Aslini olganda, xalq dostonlari, ertaklari, qo'shiqlari, maqollari va boshqa o'nlab janrdagi asarlar yosh avlodning ma'naviyatini boyitish, uni haqiqiy inson darajasiga yetishini ta'minlash maqsadini nazarda tutgan holda yaratilgan. O'tgan asrgacha bugungi kundagi matbuot, o'quv dargohlari, madaniyat markazlari, radio, televidenie, internet kabi ta'lim, ma'rifat tizimi bo'lmagan. Bu vazifalarni bajarish, asosan, xalq og'zaki ijodi zimmasiga yuklatilgan. Natijada, xalq og'zaki ijodi xalq pedagogikasi zami'nini tashkil etgan. To'g'ri, umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida ham xalq og'zaki ijodidan namunalar beriladi .

Ma'lum bo'ladiki, madaniyat, san'at, til xalqning xalq sifatida ravnaq topishining bosh omili ekan. Xalq ijodi esa madaniyat, san'at, tilning asosini tashkil etuvchi tarkibiy qismidir. Shuning uchun ham 1997-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da "Ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar" alohida bo'lim sifatida tasdiqlanishi bejiz emas. Unda yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analariga, urf-odatlarini hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilishi ta'kidlanadi. Qadimdan ota-bobolarimiz o'z orzu-umidlarini turmush haqiqatlari bilan uyg'unlashtirgan holda go'zal mo'jizakor manzaraga, sodda va o'ta teran mazmunga ega ertaklarni yaratganlar. Hayot haqiqati va kishilarning ruhi, psixologiyasini o'zida aks ettirgan ertaklarning badiiy kuchi hanuzgacha kattalar va kichiklar uchun ham birday qiziqarli, jozibali xalq kitobi sifatida ta'sir etib kelmoqda.

Maqol - bu i tushuncha inson tafakkurining shakllanishida katta ahamiyatga ega. Maqollar insonni axloq-odobga o'rgatsa, topishmoqlar uni mantiqiy fikrlashga, topqirlikka, hozirjavoblikka undaydi. Maqol inson nutqini bezaydi (xalqimizda «So'z ko'rki maqol», deb bejiz aytilmagan), uning ta'sir kuchini oshiradi. Biror-bir fikrni uqtirishda ishlatilgan maqol uni chuqur o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Maqollar pand-nasihatlar, tarbiyaviy suhbatlarda o'git sifatida ham keladi. Shuning uchun uni «Otalar so'zi» ham deyishadi. Buning boisi, har bir maqol otabobolarimiz tomonidan yaratilib, bir necha mingyilliklar davomida sayqal topib kelayotgani, yaxshilik, ezgu ishlarga undaydigan bebaho ma'naviy boyligimiz ekanidir. Maqolda mazmun aniq, xulosa tugal, ifoda ravon bo'lib, unda ibratli fikr aytiladi. Bu fikr rad etib bo'lmaydigan hukm shaklida keltiriladi. Masalan, «Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas», «Ona yurtning - oltin beshiging», «Kishi yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l», «Bulbul chamanni sevar, odam - vatanni» kabi maqollarni hech bir e'tirozsiz qabul qilamiz. Chunki bu maqollarda bolalarni ona-Vatanni sevishga, Vatanga muhabbat Onaga muhabbat kabi muqaddas va yuksak tuyg'uligini uqdirishga qaratilgan.

Ma'lumki, ko'plab maqollardagi yana bir xususiyat ularda so'zlarning qofiyadosh bo'lib kelishidir. Masalan, «Yuz ko'rki soqol, so'z ko'rki maqol», «Aql - yoshdan, odob - boshdan». Shu xislati bilan maqollar topishmoqlarga o'xshab ketadi. «Bir parcha patir, olamga tatir» (oy) topishmog'idagi «patir» va «tatir» so'zlaridek, maqoldagi «yoshdan» va «boshdan» so'zlari bir-biriga qofiyadoshdir. Biroq bu o'xshashlik tashqi shaklda ko'rinadi. Mazmunan ular o'zida boshqa-boshqa ma'nolarni tashiydi. Maqol ibratli fikrni anglatrsa, topishmoq kishini jumboqda yashiringan ma'noni topishga undaydi, idrokini sinaydi. O'qish kitobidagi turli janrlarga xos bo'lgan badiiy asarlarni o'qish va ular ustida ishlash orqali o'quvchilarning borliq, voqelik haqidagi tasavvur tushunchalari kengayadi. Birinchi sinfda o'quvchilar ongli, to'g'ri va bir me'yorda bo'g'inlab o'qish malakalarini egallaydilar. Ayrim nutq tovushlarining talaffuzidagi qiyinchiliklar asta-sekin bartaraf etiladi. O'quvchilar o'qigan matnlarining mazmunini o'qituvchining yordamchi savollari asosida, hamda kichik hajmdagi matn mazmunini unga ishlangan rasmdan foydalanib so'zlab berishga o'rgatib boradilar. **Ikkinchi sinf** o'quvchilarida so'zni butunicha o'qish malakalari shakllanadi va ongli, to'g'ri, ifodali o'qishga intilish yaqqol seziladi, o'qish tezligi ortadi. Ayrim

matnlarni ovoz chiqarmay o'qiy boshlaydilar. O'qituvchi rahbarligida o'qilgan matndagi asosiy fikrni aniqlaydilar, undagi ayrim voqea-hodisalarni so'z bilan tasvirlashga o'rganadilar. **Uchinchi sinfda** o'quvchilar so'zlarni butunicha o'qish malakalarini to'la egallab, ongli va ifodali o'qishga ko'proq e'tibor qaratadilar. O'qilgan matn mazmunini mulohaza qilish, voqealar yo'nalishini aniqlash qobiliyatiga ega bo'ladilar. 3-sinf o'quvchilariga o'zaro fikr olish jarayonida xalq maqollari va obrazli iboralardan o'rinli foydalanish adabiy talaffuz normalariga rioya qilish o'rgatiladi.

To'rtinchi sinfda esa o'quvchilar matndagi so'zlarni butunicha, ma'nosiga tushunib, to'g'ri o'qish malakalarini egallaydilar. O'qiganlari mazmunini qayta hikoyalash, matnlarni qismlarga bo'lish va sodda reja tuzish vazifalarini mustaqil bajara oladilar. Xalq maqollari - boyligimiz. Ota-bobolarimizning siz bilan bizga qoldirgan xazinalaridan biridir. Ulardan kerak o'rinlarda foydalanishni odat qilishimiz kerak. Shunda ular butun umrimiz davomida hamrohimiz bo'ladi. Har bir gapirgan gapning salmog'i oshadi. Sermazmun, ta'sirchan, keskir bo'ladi.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, boshlang'ich sinflarda o'qish asosiy dars, o'quv-predmetlaridan biri sifatida o'qitib boriladi. Umuman olganda, boshlang'ich sinf o'quvchilariga maqollarni o'rgatish ularga tarbiyaviy ta'sir etish bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Ya'ni boshlang'ich sinf o'quvchilariga darslar davomida bilim berish bilan bir qatorda ularga iroda, e'tiqod va yaxshi xislatlarni tarkib toptiriladi va ularni qiziqish, qobiliyat va iste'dodlarini o'stirish vazifalarini ham bajariladi. O'qish darslaridagi barcha asarlarni o'qitish orqali o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir o'tkazib boriladi.

Xalq maqollari - boyligimiz. Ota-bobolarimizning siz bilan bizga qoldirgan xazinalaridan biridir. Ulardan kerak o'rinlarda foydalanishni odat qilishimiz kerak. Shunda ular butun umrimiz davomida hamrohimiz bo'ladi. Har bir gapirgan gapning salmog'i oshadi. Sermazmun, ta'sirchan, keskir bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan 2017 yilning 12 yanvar kuni «Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida»gi farmoyishi.
2. Mirzayevning «Boshlang'ich sinflarda xalq og'zaki ijodini o'rganish» risolasida (Toshkent, «O'qituvchi»,1979)
3. M.Jumaniyozova va Sh.Qalandarovalarning «Boshlangich sinf o'qish darslarida dostonlardan parchalarni o'qish metodikasi» maqolasida (Tafakkur ziyosi, XXI tom.-Urganch, 2010, 60-63-betlar),
4. Sh.Jabborovning «Xalq og'zaki ijodidan foydalanish» maqolasida («Boshlangich ta'lim» jurnali, 2011, 2-son 28-29-betlar) Mirzayevning «Boshlang'ich sinflarda xalq og'zaki ijodini o'rganish» risolasida;
5. O.Safarov, R.Barakayev, B.Jamilovalarning «Bolalar adabiyoti» darsligi (Buxoro, «Durдона» nashriyoti. 2019 yil. 420 b.);
6. M.Jumaniyozova va Sh.Qalandarovalarning «Boshlangich sinf o'qish darslarida dostonlardan parchalarni o'qish metodikasi» maqolasida (Tafakkur ziyosi, XXI tom.-Urganch, 2010, 60-63-betlar);
7. Sh.Jabborovning «Xalq og'zaki ijodidan foydalanish» maqolasida («Boshlangich ta'lim» jurnali, 2011, 2-son 28-29-betlar);
8. Zuhra Ilyos qizining «Ma'naviyati yuksak avlod □ Vatan ishonchi» («Boshlangich ta'lim» jurnali, 2019, 10-son, 21-bet)
9. T.G'afforova,Sh. Nurillayeva,Z. Mirzaxakimova 2-sinf «O'qish kitobi» " Sharq nashryoti"
10. M. Umarova, X.Xamrakulova, R.Tajiboyeva 3-sinf "O'qish kitobi" "O'qituvchi" nashriyoti. Toshkent 2019.
11. T. G'afforova,Sh. Nurillayeva,Z. Mirzaxakimova 4-sinf «O'qish kitobi» "Toshkent Yangiyul Poligraph service nashryoti" 2019.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA HOLATNI IFODALOVCHI
SIFATLARNING SEMANTIK TIPOLOGIYASI

Egamberdiyev Farhod Botirovich

Toshkent moliya instituti Tabiiy-ilmiy va gumanitar fanlar kafedrası

Ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada ongning tasniflash faoliyati va tilning munosabat obykti hamda til va og'iz bo'shlig'i turli qismlarining sezuvchanligi, ta'm bilish retseptorlari bilan bog'liq baholovchi tushunchalarning, "ta'm" semantik maydonini hosil qiluvchi so'zlarning turli semantik xususiyatlari ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida yoritib berilgan. Ingliz va o'zbek tilida "ta'm" semantik maydonini hosil qiluvchi so'zlarning turli ma'noviy xususiyatlari hamda turli darajalarini ifodalovchi sifatlar va ularning sinonimlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: semantik maydon, persepsiya, his-tuyg'u, ta'm bilish, ta'm belgilari, mentalitet, ongning tasniflash faoliyati, ta'm retseptorlari.

Abstract: The article deals with the classification of the mind and the object of language relations and the sensitivity of different parts of the tongue and oral cavity, the evaluative concepts related to taste receptors, the various semantic features of the words that make up the semantic field of "taste" are explained on the basis of English and Uzbek materials.

Keywords: semantic field, perception, emotion, taste, taste traits, mentality, classification function of mind, taste receptors.

Shaxsning va umuman jamiyatning qadriyatlarini va baholari tizimi til yordamida shakllangani uchun baholovchi tasniflash ko'p jihatdan til bilan belgilanadi va shuning uchun aniq milliy o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Til faqat ongimizning tasniflash faoliyati natijalarini aks ettiradi: obyektlarning jismoniy va funksional xususiyatlari ularning nomlariga bog'liq emas. Baholovchi toifalarga ajratishda til

tegishli baho toifalarini shakllantirishda va baholarni o'zgartirishda bevosita ishtirok etadi. Bu baholovchi tushunchalarning tasnifi, vaziyatga bog'liq emasligining namoyonidir. Baholovchi tushunchalar va toifalarning shakllanishi va umuman baholovchi toifalarga asoslangan mezonlar, fikrlar yoki standartlar ko'lami, o'z navbatida, har xil asoslarga ega bo'lishi mumkin. Bu o'ziga xos his-tuyg'ularga - insonning hissiy tajribasiga, mavjud standartlarga va ayrim sezgilarga asoslangan bo'ladi. Ta'm bilish — turli eriydigan moddalarning ta'm bilish retseptorlariga, asosan, tilga (umurtqalilarda) ta'sir etishi natijasida paydo bo'ladigan sezgi. Shirin, nordon, achchiq, chuchuk va sho'r sezadigan maza bilish sezgilari farq qilinadi. Bu sezgi ma'lum moddalarning o'ziga mos keluvchi maza bilish retseptorlarini qo'zg'atishi natijasida namoyon bo'ladi. Til va og'iz bo'shlig'i turli qismlarining sezuvchanligi bir xil emas, masalan, til uchi shirinni, o'zagi achchiqni, chetlari esa nordon va sho'r mazani sezadi. Turli mazaga ega bo'lgan mahsulotlar bir vaqtda yoki ketma-ket iste'mol qilinganda maza bilish sezgisi ovqat ta'mini almashtirib yuborishi mumkin. Maza-ta'mni ifodalovchi va baholovchi sifatlar bir maydonga birlashishida asos bo'luvchi va ularning asosiy ma'nosi tarkibida «ta'm» semasining mavjudligi hisoblanadi. Maydonning asosiy yadrosi ta'm xususiyatlarini bildiruvchi sifatlardan iborat. Odatda, tadqiqotchilar to'rtta asosiy ta'm belgilarini ajratadilar: nordon, shirin, achchiq va sho'r. Qolgan ta'm sezgilari ularning atrofida guruhlanadi. Tadqiqotchilar bir necha bor ta'm bilish xislati hissiyotning obyektiv tuzilishini tasvirlash bilan emas, balki ta'm bilish xislati ma'lumot tashuvchisiga ishora qilish bilan ifodalanishini ta'kidlaganlar. Shuning uchun ta'm bildiruvchi sifatlarning asosiy ma'nosi tuzilishi quyidagi shaklga ega: «ta'm + N + [baho + intensivlik]» bu yerda N – ma'lumot tashuvchining etaloni, o'lchovi. Misol uchun, nordon – «limon – sirka ta'miga ega bo'lgan qizil nordon mevali buta (so'k)». Masalan; Nordon – «limon sirkasi so'ki kabi ta'mida o'tkir bo'ladi». Shu bilan birga, «...har bir xalqning muayyan did haqidagi g'oyasi turli «ma'lumotnoma obyektlari» bilan bog'liq. Shunday qilib, o'zbeklar achchiq ta'mni qalampir bilan, inglizlar apelsin po'sti ta'mi yoki kofe cho'kmasi ta'mi bilan bog'lashadi. «Baholash» va «jadallik» semalari leksik ma'noning yadrosiga ham kiritilishi va uning

periferiyasini hosil qilib, ta'm xislatining namoyon bo'lish intensivligini va so'zlovchilarning belgilangan xislatga saralash va baholovchi munosabatini ko'rsatishi mumkin. Ta'mni belgilash maydoniga quyidagi sifatlarni kiritamiz: 1) «N + [baho + int] ta'miga ega» ma'nosidagi sifatlarni. Bu quyidagicha tashkil topadi: a) sifat uchun bo'lgan bu qiymati asosiy hisoblanadi, birlamchi - nordon, chuchuk, shirin, achchiq / sour, acid, sweet, bitter, tart; b) ta'm atributining belgilanishi ikkinchi darajali bo'lgan nisbiy sifatlarni – sho'r, shuvoqli, temirli, asalli, asal hidli va boshqalar / salty, briny, metallic, honeyed, spicyetc. Sabzili, qulupnayli, vanilni, shakarli, metalli, temirli ta'm lazzat va hokazo: yangi ta'm xususiyatlari turli semantik nisbiy sifatlarni bilan o'zbek tilida kuzatilishi

SCIENTIFIC PROGRESS
VOLUME 2 | ISSUE 7 | 2021 ISSN: 2181-1601 Uzbekistan
www.scientificprogress.uz Page 30

mumkin. Shuning uchun o'zbek tilida ta'mni belgilash maydoni ochiq tizimdir. Ingliz tilida so'z shakllanishi asosan konversiya (o'xshashlik) usuliga ega bo'lgan biz - normal guruhlar ustunlik qiladigan tilidan farqli o'laroq, ta'mni belgilash (sugary, saccharine, strawberry, salt) maydonning ochiqligi haqida gapirishimiz mumkin. 2) «N» ta'mini orttirgan, sabab «A» ma'nosiga ega bo'lgan sifatlarni – taxir, nordon, achigan - rank, rancid, aigri, rance, ranci. 3) ta'm belgisining namoyon bo'lish jadalligidan dalolat beruvchi ma'nosi bo'lgan sifatlarni. Ularning ma'no tuzilishiga ko'ra quyidagi shaklga ega: a) «N ta'miga ega + int > + [baho (-)]» – shirin, shirali. O'zbek tilida ta'm atributining intensivligini reduplikatsiya yo'li bilan ham o'tkazish mumkin. Bunda reduplikatsiya yo'li bilan hosil qilingan birliklarda leksikgrammatik jihatdan bir butunlikni tashkil qiladi: shira-sho'r; ikkinchi komponentga ega bo'lgan murakkab sifatlarni ustma-ust: shirin-shakar, achchiqtaxir; sinonim komponentlarga ega bo'lgan murakkab sifatlarni: nordon-achchiq, chuchmal-shirin tarzida qo'llaniladi. Ta'm atributining haddan tashqari namoyon bo'lishi ko'pincha ta'm uchun yoqimsiz, shuning uchun o'zbek sifatlarning semantikasi salbiy baho semasini o'z ichiga oladi. Ingliz tilida esa baholash mavjud emas. 4) Murakkab ta'm xususiyatlarini bildiruvchi sifatlarni. Bu qism ikki guruh bilan ifodalanadi. Birinchi guruh «N1 + N2 ta'miga ega» degan ma'noga ega sifatlarni birlashtiradi, bu yerda N1 – bu birinchi

etalon belgi tashuvchisi, N2 – bu ikkinchi etalon belgi tashuvchisi: shirin va nordon («shakar va limonning ta'mi»), achchiq-sho'r («nordon va tuzning ta'mi»), achchiq-bodom («nordon va bodomning ta'mi»). Ingliz tilida bu sour-sweet (nordon-shirin) va bitter-sweet (achchiq-shirin) sifatlar. Sifatlarning ikkinchi guruhi «N + ta'mga ega bo'lgan» ma'nosini anglatadi: bog'lovchi, tortiq, ta'mi o'tkir, qamashtiruvchi/astringent, tart, piquant, pungent, acerb. 5) Har qanday ma'lumot tashuvchisidan qat'iy nazar ta'm atributini bildiruvchi sifatlar qiymatlar bilan: a) «ta'mli + baho (+)» – mazali, ishtahali, suvli, shirin, mazali – flavourous, savoury, delicious, palatable, succulent, tasty, appetizing, sappy, juicy, fruity, dainty; b) «ta'mli + bahoga ega (-)» – bemaza / distasteful, unpalatable; v) «ta'msiz + [baho (-)]» – ta'msiz, chuchuk/asteless, insipid, flavourless, unflavoured. Bu sifatlar ma'no yaqinligiga ko'ra umumiylikni tashkil etishi mumkin, shuning uchun «shirin», «nordon», «achchiq», «sho'r», «mazali», «ta'msiz», «bemaza» kabilarga ajratiladi. Xuddi shu sifatlar turli sema guruhlarining bir qismi bo'lishi mumkin, masalan, sho'r (tuzli /tuzli bo'lmagan) sifatning antonimidir va u bilan bir xil guruhga kiritiladi; boshqa tomondan, u o'ziga xos ta'm yo'qligini ko'rsatadi va bu holda «bemaza» («tasteless») guruhiga kiritilishi mumkin. «Taxir» («Tart») guruhidagi sifatlar bir necha semantik maydonlarning birikmasida joylashgan: «ta'm», «sezgi», «shakl» va «qisqarish xususiyati»/ «Taste», «Touch», «Shape» and «Contraction Property». Shunday qilib, «ta'm» maydonining yaqinroq markazida joylashgan taxir, qamashish, nordon/ acerb, acrid, pungent, piquant/ sifatlarni oladi. O'zbek tilidagi SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 2 | ISSUE 7 | 2021 ISSN: 2181-1601 Uzbekistan www.scientificprogress.uz Page 31 sifatlovchi-bog'lovchi «qisqarish xususiyati» maydoni markaziga intiladi, uning ingliz tili ekvivalenti (burishtiruvchi, tish qamashtiradigan), (astringent)ga qaraganda «ta'm» maydoniga yaqindir. O'tkir sifatlar asosiy ma'nosiga ko'ra «shakl» maydoniga kiritiladi, faqat ikkilamchi ma'noda ular «ta'm» maydoniga tegishlidir. O'zbek tilida asosiy ta'm xususiyatlari nordon, achchiq va sho'r aralash ta'm xususiyatlari orqali shirin bilan bog'liq nordon-shirin, achchiq-taxir, shirin-sho'rlarga bo'linadi; bundan tashqari, sho'r va achchiq ham bog'langan (achchiq-sho'r, sho'r-achchiq); shirin va sho'r bir-biriga

semantik komponenti mavjudligi yo‘qligi bilan qarama-qarshidir. Asosiy ta‘m xususiyatlarini ifodalovchi sifatlarga yaqinroq ular bilan sinonim bo‘lgan sifatlarning (sirka, shakar, asal, qiyom, shuvoq, qand)/(acetic, sugar, honey, treacle, wormwood, sweet) bo‘lib, natijada bu so‘zlar ta‘m xususiyatini ko‘rsatuvchi sifatlardir (orttirilgan ta‘m xususiyati: nordon, nordon, nordon, qoramti / acquired a taste sign «: sour, sour, sour, rancid»). Bundan keyin asosiy sifatlarning mavjud bo‘lib, ular ta‘mga xos xususiyatning turli darajalarini ko‘rsatadi. Ta‘m maydonlari ingliz va o‘zbek tillarida semantik tuzilishi jihatdan bir-biriga o‘xshash va faqat miqdoriy jihatdan farq qiladi. «Nordon» va «achchiq» / «acidic» va «bitter»/ guruhlari bo‘lib, u ikkita o‘xshash tilda markaziy o‘rinni egallaydi. Yaqin periferiyada «orttirilgan ta‘m atributi» ma‘nosidagi asosiy sifat va sifatlarning sinonimlari joylashtirilib, ular ham dominant sifatlarning sinonimlari sifatida harakat qiladi. Uzoq periferiyada shuningdek, o‘zbek tilida atributning turli darajalarini ifodalovchi sifatlarning mavjud. Ta‘kidlash kerakki, birbiridan ajralib turadigan «sho‘r» so‘zlar guruhining izolyatsiyasi ingliz tiliga xosdir. Ehtimol, ingliz mentaliteti uchun asosiy ta‘m belgilari shirin, achchiq va nordon hamda sho‘r / sweet, bitter and sour, and salty / garchi u muhim ta‘m belgisi bo‘lsa-da, hali ham asosiy narsalar bilan bog‘liq emas. O‘zbek tilida barcha ta‘m belgilari murakkab munosabatlarga kirishadi, ammo shunga qaramasdan markaz – «shirin» belgidir. Ta‘m belgilash sifatlarning soni til bilan farq qiladi, lekin bu farq taqqoslanayotgan tillarda ba‘zi ta‘m ta‘riflarining yetishmasligini anglatmaydi. O‘zbek tili sintetik til bo‘lib, turli xil xususiyatlarning namoyon bo‘lish darajasini (nordon, nordonroq, o‘ta nordon, shirin, shirinroq, o‘ta shirin) /(sour, sour, sour, sweet, sweetish, sweetest)/ uzatishga imkon beruvchi rivojlangan affikslar tizimiga ega. Ingliz tilida «ravish + sifat» analitik konstruksiyalari ko‘pincha ularga mos keladi: slightly sweet (= shirinroq), extremely sweet (= shirin). Yuqorida zikr qilingan mulohzalarga tayangan holda ta‘kidlash mumkinki, “ta‘mmaza” – bu insonlarning qabul qilish va idrokini ifodalovchi muhim persepsiyalardan biri sifatida lisoniy tadqiqot uchun obyekt sifatida xizmat qiladi. “Ta‘m-maza” semasiga ega bo‘lgan leksemalar turli so‘z turkumlariga mansub bo‘lgan leksemalar bilan birlashib, unga yondosh bo‘lgan

konnotativ ma'nolarni ham ifodalab, o'zining pragmatik xususiyatlarini namoyon qiladi. U nutqda qo'llanganda uning pragmatik xarakteri (konnotativ ma'nosi) doim unga hamroh sifatida namoyon bo'ladi.

REFERENCES

1. Qo'chqortoyev I. So'zlarning leksik-semantik to'dalari haqida//ToshDU ilmiy asarlari. 359-chiqish.– Toshkent, 1969.
2. Yoqubov J.A. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanishining semantik xususiyatlari. Toshkent. Fan. 2005.
3. Ш.Искандарова. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). - филол. фанлари док. Автореферат – Т. 1999.
4. Акмаjian A., Demers R., Former A., Harnish R. An Introduction to Language and Communication. The MIT Press-Cambridge. 1999.
5. Foley W.A. Trends in Linguistics. The Role of Theory in Language Description. Berlin, New York. 1993.
6. Мерзлякова А.Х. Семантическое варьирование прилагательных в поле Вкуса // Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Ижевск, 2002 г. – С.98-116.

YOPIQ BOZORLAR ARXITEKTURASI VA QURILISH BOYICHA CHET TAJRIBALARI

I.S.Aimbatov

Samarqand davlat arxitektura instituti magistranti

Annotatsiya: Har birimiz bozor haqida ko'p marta eshitganmiz. Bolaligimizdan bozorning bevosita ishtirokchisiga aylanganmiz va bizning xohish-istaklarimizdan qat'iy nazar butun umrimiz davomida bozorning bir bo'lagi bo'lib qolamiz. Bozor nima ekanligini yaxshi bilishimizga qaramay, unga aniq ta'rif berishga qiynalishimiz mumkin. Bu haqda fikr-mulohazalar yuritishdan avval, iqtisodchi-olimlar tomonidan bozorga berilgan ta'riflarga e'tiboringizni qaratmoqchimiz.

Kalit so'zlar: Ayirboshlash, iqtisodiy resurelar, Monopol, taklif, Pergam, bozor, arxitektura, yopiq bozorlar.

Inson faoliyatining qadimiy va nafis sohalaridan biri bu arxitekturadir. Arxitekturaga ta'rif bermasdan avval, «arxitektura» so'zining kelib chiqishiga nazar tashlaylik. So'z ildizi «tektura» qurilish san'ati ma'nosini berib, «arxi» qo'shimchasi esa oliy, yuqori darajada degan ma'noni bildiradi. Demak, «arxitektura» — qurilishning yuqori bosqichi, ya'ni oliy darajadagi qurilish demakdir. Aynan shu ma'noda «arxitektor» o'zbek tilidagi «me'mor» so'ziga yaqin turadi. Shuning uchun ham arxitekturaga nisbatan me'morchilik atamasi keng ishlatiladi. Arxitektura qurilish san'atining oliy darajasi, biroq har qanday qurilishni ham arxitekturaga tenglashtirish yoki o'xshatish mumkin emas. Chunki qurilish juda keng qamrovli so'z bo'lib, arxitekturaga mos bo'lmagan ayrim sohalarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, temiryo'l qurilishi, yerosti quvurlari yoki shaxtalar qurilishi va hokazo. Demak, har qanday qurilish ham arxitektura bo'la olmaydi, lekin har qanday arxitektura negizida, avvalambor, qurilish yotadi. Qurilishning arxitekturaga

aylanishi uchun u yuqori darajadagi san'at namunasi yoki asari tarzida yaratilishi kerak. Arxitekturani inson amaliy faoliyatining boshqa turlaridan, shu jumladan, qurilishdan farqi shundaki, u foydalilik masalalaridan tashqari, muayyan tarixiy va ijtimoiy-ma'naviy muhit hamda davr ehtiyojlarini qondiruvchi mafkuraviy va badiiy estetik vazifalarni ham bajaradi. Arxitekturaning hozirgacha qabul qilingan ta'rifi shunday: arxitektura — inson va jamiyat faoliyati, insonning maishiy turmushi, mehnati, umuman hayoti uchun fazoviy muhit yaratish san'atidir. Bu yerda «fazoviy» deyilganda kosmosni emas, balki yer sathi 7 ustida quriladigan obyektlar joylarni nazarda tutiladi. Bunday fazoviy muhit yopiq yoki ochiq bo'lishi mumkin. U chegaralovchi, belgilovchi (devor, tom, to'siq, panjara, dov-daraxt, tosh kabi) strukturalar yordamida tashkil etiladi. Masalan, Toshkentdagi «Moviy gumbazlar» qahvaxonasi yoki uning yonidagi choyxona binolari g'isht, beton va oyna, to'siq-devor, pol va tom (gumbaz ham tomning bir turi) yordamida atrofdan chegaralanib, yopiq fazoviy muhit hosil etilgan. Bu yerdagi xiyobonda tok va so'ri ostida ham qisman chegaralangan muhit hosil qilingan. Bundan farqli holda choyxona oldidagi sufa-so'rilar gorizontal tekislik bo'yicha ochiq muhitga ajratilgan. Sayr yo'llari ham ochiq muhitdir. Ular daraxt, buta, maysa, plita, tosh, suv basseyni, favvora kabilar yordamida rejalangan. Yana shuni aytish joizki, «arxitektura» o'zining yaratilishi jihatidan ikki ma'noda ishlatiladi, birinchidan, inson ijodiy faoliyatining sohasi ma'nosida va, ikkinchidan, shu faoliyatning mahsuli ma'nosida. Arxitekturaning maqsadi va vazifalari. Insonlarning yashashi, ishlashi va dam olishiga mo'ljallanib tashkillashtirilgan makonni yoki muhitni shakllantirish arxitekturaning bosh vazifasidir. Biroq, uning vazifasi bu bilan cheklanmaydi. Ma'lumki, har qanday muhit odamlar ruhiyatiga, ongining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki arxitekturada qo'llaniladigan hajmiy shakllar, moddiy muhit biron bir jozibali ko'rinishga yoki axborotga ega bo'ladiki, ular odamlar didiga, ongiga ijobiy yoki salbiy ta'sir etishi mumkin. Arxitekturaning vazifasiga ana shu muhitda insonlar uchun o'ziga xos qulaylik va shinamlilik yaratishgina emas, balki insonning go'zallikka bo'lgan ehtiyojini qondirish, u yashayotgan jamiyat madaniy hayoti, xalqchil milliy an'analari va ilg'or estetik tuyg'ularini o'zida aks ettirish kabi

vazifalar ham kiradi. Arxitektura insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondiradi. U insoniyat jamiyati yashash va dam olish vositalarining qanchalik zaruriy qismlari (turar-joy uylari, jamoat binolari, bog' va parklar, xiyobonlar va boshqalar)dan tarkib topsa, xuddi shuncha ishlab chiqarish vositalari (zavod va fabrikalar, elektr va issiqlik stansiyalari, ishlab chiqarish korxonalari)dan ham tarkib topadi. Umumiy ma'noda arxitektura — bu insoniyatning yashashi va faoliyati uchun sun'iy shakllantiriladigan, amaliy va ma'naviy ehtiyojlarga mo'ljallangan moddiy muhitlar tizimidir. Ayni paytda, arxitektura bu san'at hamdir. Shu boisdan arxitekturada muayyan hayot tarzi, davr tafakkuri va talabi, muayyan estetik va mafkuraviy ehtiyojlar, g'oyalar majmuasi o'zining moddiy va badiiy ifodasini topadi. Arxitektura ko'p qirralidir. U muayyan vazifalarga mo'ljallanib tashkillashtirilgan ichki muhitli binolar, binolar ansambli va kompleksi, shaharlar, qishloqlar, maxsus tashkillashtirilgan tashqi ochiq muhitlar (ko'chalar, maydonlar, istirohat bog'lari, parklar, mahallalar, dahalar)dan tashqari, ichki muhitga ega bo'lmagan, biroq ochiq muhitni tashkillashtirishga xizmat ko'rsatuvchi inshootlar va mo'jaz me'moriy shakllar (monumentlar, obelisklar, tasviriy oynalar, ko'priklar, yo'llar, sohillar, ko'prik yo'llar (puteprovodlar), transport chorrahalari (razvyazkalari), favvoralar, zinapoyalar, to'siqlar va sh.k.) hamdir. Ana shu nuqtayi nazardan olib qaraganda arxitektura jamiyatning ijtimoiy, ishlab chiqarish va mafkuraviy ehtiyojlaridan vujudga keluvchi moddiyatdir. Aynan ana shu ehtiyojlar arxitektorlar oldiga aniq vazifalar qo'yadi. Yaratilgan arxitektura jamiyat va uning ma'lum bir davrining moddiy va ma'naviy madaniyatini belgilaydi, o'zida aks ettiradi. Jam o'at binolari va uning majmualari sun'iy yaratilgan muhit bo'lib, bir yoki bir nechta jarayonlar o'zaro bog'liq bo'lgan insonning hayotiy faoliyatini o'tkazishga mo'ljallangan. Jamoat bino va inshootlarining eng asosiy omili uning hajmiy rejalashtirilishi asosini insonning hayotiy faoliyati davomida jam'iyatga xizmat qilishiga erishishdan iborat. Shuning uchun ham jamoat binolari va inshootlarini loyihalashda turli xildagi kompleks omillarini hisobga olish kerak bo'ladi. Bu omillar ijtimoiy, shaharsozlik, tabiiy iqlimiy, milliy-maishiy, konstruktiv, fizik-texnikaviy, iqtisodiy, arxitekturaviy-badiiy va boshqalar. Asosiy omil esa,

uning insonga xizmatidir. Inson turmush tarzining beqiyos darajada o'sib borishi texnik jarayonlarning aktivligi bilan bog'liqligi natijasi o'la roq funksional-texnologik jarayonlar ham jamoat binolarining yangi-yangi tiplarini yaratishni taqozo etadi. Hozirgacha 14-guruhdan iborat bo'lgan arxitektura qurilish normalarining jamoat bino va inshootlarining tasnifi (klassifikatsiyasi) mavjud bo'lib, bular 900 dan ortiqdir. Yopiq bozorlar maxsus savdo-sotiq uchun ixtisoslashgan jamoat binolari bo'lib, tarixdan qadimiy agora va fommalar bilan bog'liq. Bu qadimiy shaharlarning jamoat maydonlari hayot arenasi, shuningdek, xalq yig'inlari bilan birgalikda savdo-sotiq ishlarini olib borish joyi sanalgan. 256 reyalar ko'rinishida bo'lgan (Milet agorasi). 150 tabernakli (do'konni) o'z ichiga olgan besh qavatli bino qurilgan. O'rta asrlarda, so'ngra uyg'onish davriga kelib G'arbiy Yevropadagi shaharlarda bozor maydonlari savdo-sotiq va ijtimoiy hayot markazi sifatida faoliyatini davom ettirdi. Ular shahar markazida joylashib, savdo qatorlari va galereyalar bilan o'raldi. Shaharlar kattalashgan sari, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi ham o'sib boradi. Ochiq turdagi bozorlarda katta miqdordagi turli tez buziladigan mahsulotlar yig'ilib qola boshlaydi. Bu mahsulotlarni quyosh nurlaridan, yomg'irdan, qordan, chang va boshqa salbiy ta'sirlardan himoyalash zarurati tug'ildi. Katta sig'imli (500 savdo o'limi va undan ortiq) yopiq bozorlar shahar markazida joylashgan bo'lib, o'rta va kichik sig'imli (savdo o'rinlari 500 tagacha) bozorlar esa tuman ahamiyatiga ega yopiq bozorlar hisoblanadi. Yopiq bozorlar nafaqat jamoa xo'jaliklarining, balki ma'lum darajada davlat va kooperativlarning savdo-sotiq uchun ham ahamiyatlidir. Yopiq bozorlar hajmiy-rejaviy tuzilishiga ko'ra bir zalli (kichik sig'imli), pavilyon turidagi, ikki-uch zalli (o'rtacha va katta sig'imli) pavilyon ko'rinishidagi (turli sig'imli) bozor turlariga bo'linadi. Yopiq bozorlar o'zining hajmiy-fazoviy kompozitsiyalari, umumiy, absolyut o'lchamlari, shuningdek, alohida qismlarining o'lcham va proporsiyalari bilan boshqa ma'muriy-maishiy maqsadlardagi binolardan sezilarli darajada ajralib turadi. Yopiq bozorlar o'z xususiyatlariga ega bo'lib, shahar qurilishi masalalarini yechishda ularga tashrif buyuruvchi ko'p sonli xaridorlarni va katta miqdordagi yuk oqimini e'tiborda tutishni talab etadi. Birinchi omil - bozorga kirish

va chiqishni tashkil etishni talab etsa, ikkinchi omil - tovar-mahsulotlarni yetkazib kelish maqsadida avtotransport yo'llarini yaratishdir. Shu sababli bu binolarning o'ziga xos talablarini inobatga olgan holda, ya'ni, yopiq bozorlarning aholini oziq-ovqatlar, birinchi navbatda tez buziladigan mahsulotlar bilan ta'minlashida iste'molchiga eng yuqori darajada yaqin bo'lishi zaruratidan kelib chiqib, ularni xizmat ko'rsatish qulay bo'lgan shahar tumanlarida joylashtirish maqsadga muvofiq. Bunda, ehtimolga yaqin rejadagi xizmat ko'rsatish radiusini, ya'ni, yopiq bozor va xaridor orasidagi eng ko'p uzoqlashuv oralig'ini nazarda tutish zarur. Mavjud yopiq bozorlardagi o'tish joylarining kengligi o'zgaruvchan: - asosiy o'tish joylari — 4m dan 10 m gacha; - yondan o'tish joylari — 2,5 m dan 7 m gacha; - ko'ndalang o'tish joylari — 1,5 m dan 5 m gacha. Hajmiy-rejaviy tuzilishi. Yuqorida ko'rib o'tilgan talablardan tashqari, bozor binolarining hajmiy-rejaviy tuzilishi konstruksiyasi, bino qavatlarini, harorat-namlik rejimi xususiyatlari, shamollatish tizimiga, tabiiy yoritilganlik va savdo zallari interyerining xarakterlariga bog'liq. Yopiq bozorlarni barpo etishda ularning qavatlarini sonini aniqlab olish dolzarb masaladir. Katta va o'rtacha kattalikdagi shaharlarda yopiq bozorlarni yaratishda ikki savdo qavatini bo'lgani ma'qul (antrosolli qavatini bilan). Bunday sharoitda bir qurilish maydonining o'zida qo'llaniladigan savdo maydonlarini 20—30% ga iqtisod qilish imkonini beradi. Yopiq bozorlarga quyiladigan asosiy sanitar-texnik talablar, ularda maxsus harorat-namlik rejimini (mo'tadillikni) saqlash majburiyatidan kelib chiqadi (qishdagi harorat 5°C, yozda 15—20°C, namlik 30—60 %). Shu sababli yopiq bozorlarda qulay boshqariladigan isitish tizimlari va aeratsiyani maksimal qo'llashda ishonchli hamda tejamkor shamollatish moslamalarini qo'llash zarur. Savdo zalining arxitekturaviy interyerini yaratishda quyidagilarni hisobga olish kerak: - bozor binolaridagi savdo zallarida keng va to'siqsiz ko'rinishni ta'minlash maqsadida tiigaksiz, ustun va boshqalarsiz yopmalarni qo'llash maqsadga muvofiq; - devor yuzalari, orayopmalar, vitrajlar va pol yuzalari silliq va uzoq vaqtga chidamli hamda tozalash qulay bo'lishi (suv bosimi ostida yuvishga mo'ljallangan), shuningdek, savdo jihozlari (rastalar, stendlar va boshqalar) suv va havo o'tkazmaydigan va qulay tozalanadigan silliq qoplamalarga ega bo'lishi kerak; - savdo zalining arxitektura

interyeridagi ranglar mahsulotlar rangini neytrallashtirmay, balki tabiiy ranglami yaqqol ko'rsatish xususiyatiga ega bo'lishi — xaridoming taqdim etilayotgan mahsulotlarga baho berishiga lo'sqinlik qilmasligi zarur. Shu sababli bozor interyerida asosan yorqin, oq, kolorit ranglardan foydalangan ma'qul. Kalla oraliqli yopiq bozorlarning hajmiy-rejaviy tuzilishi ko'p hollarda yopmalar konstruksiyasiga bog'liq. Yopmalar konstruksiyalarining sistemalari bozor intereri xarakterni va tektonik sistemasini to'liq aniqlaydi. Yig'ma yupqa devorli konstruksiyalar sistemasi-yig'ma yupqa devorli kessonlar, trosslarga osilgan (Sankt-Peterburgdagi Nekrasov bozori), bir tomonlama egri tutashma qobiqlar (Yerevandagi bozor), ikki tomonlama egri tutashma qobiqlar (500 savdo o'rinli namunaviy yopiq bozor) nisbatan tejamli va fazoviy konstruksiyalar sistemasida arxitekturaviy kompozitsiyalashni sezilarli darajada kengaytiradi. Katta oraliqli binolarda konstruksiyaning tayanch qismlarini aniqlash, ya'ni ta'rifan, tektonik vositani aniqlash dolzarb ahamiyatga ega. Bu nuqtayi nazardan qarar ekanmiz Frankfurtda (Germaniya) barpo etilgan yopiq bozordagi yuk ko'taruvchi karkasning (egilgan tayanchlar) usti qo'shimcha vertikal devor bilan yopilganligini va bunda bino tuzilishidagi tektonik aniqlik buzilganligini ko'rishimiz mumkin. Boshqa bir misol - Ankondagi yopiq bozorda konsolli temir-beton tutashma o'zining erkin qismi bilan, konstruktiv fikrlarga qarshi o'laroq, egri ustunlari bilan tiralgan. Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar. Yopiq bozorlarning markazlashgan va to'g'ri sistemalardagi turli kompozitsion usullari solishtirib ko'rilganda (bozorlarning namunaviy loyihalari misolida), markazlashgan turdagi binolar 10-14% ga tejamkor ekanligini ko'rsatdi. Bir xil sig'imga ega bo'lishiga qaramasdan, pavilyon turidagi bozorlar markazlashgan turdagi bozorlarga nisbatan kattaroq ko'rilish maydonini egallaydi. Masalan, pavilyon sistemasidagi sig'imi 500 o'rinli bozorning qurilish maydoni 4640 m² bo'lsa, markazlashgan bozorda esa 3960 m² maydonni egallaydi. Katta oraliqli binolarning qurilish iqtisodiyoti, ularni barpo etishda vaqt, mablag' va materiallarning kam xarajat qilinishiga asoslanadi. Tekis sistemalarga nisbatan, fazoviy yupqa devorli sistemalarning yaratilganligi va shu asosda yopmalarning amalga oshirilishi tejamkor ekanligi ma'lum bo'ldi. Yig'ma turdagi qobiqlarni

yopmalarda qo'llash foydali bo'lib, bunda yopmalar to'sish va yuk ko'tarish xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Katta oraliqli yopmalar qo'llanilishining afzalligi ustunlarning olib tashlanishi hisobiga foydalaniladigan maydon yuzasining ortishi xamda ustunlarga sarflanadigan materiallarning yanada tejalishidir.

Bozor — 1) sotuvchilar bilan haridorlar o'rtasidagi tovar ayirboshlash munosabatlari; ishlab chiqarish bilan iste'molni o'zaro bog'lovchi mexanizm. B. ob'yekti nafligi bor tovar va xizmatlar, sub'yekti esa B. ishtirokchilari (sotuvchi va haridorlar) bo'lib, ular firmalar, uy xo'jaliklari, davlatning tashkilot, idoralari va boshqalardan iborat. B. ishtirokchilari tovar va xizmatlarni pul vositasida ayirboshlash yuzasidan munosabatlarga kirishadilar. B.da tovarlar bilan oldisotdi munosabatlari tovar ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash va pul muomalasi qonunlariga binoan amalga oshiriladi. B. ishtirokchilari sotuvchi hamda haridor maqomiga ega bo'ladilar. B.da 2 jarayon amalga oshadi: biri — tovarlarni sotish, bunda tovar pulga almashadi, ya'ni $T \rightarrow P$; ikkinchisi — tovarni harid etish, pulni tovarga ayirboshlash, ya'ni $P \rightarrow T$. Ayirboshlash ixtiyoriy va erkin shakllangan narxlarda olib boriladi. B. iqtisodiyotda ishlab chiqarishni iste'mol bilan bog'lash (yaratilgan tovarlar va xizmatlar B.ga chikali, u yerda sotilgach, iste'molga kelib tushadi); kiymatning tovar shaklidan pul shakliga aylantirish; ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlash (yaratilgan tovarlar va xizmatlar B.da sotilgach, tushgan pulga ishlab chiqarish uchun zarur iqtisodiy resurelar, chunonchi asbobuskunalar, mashinalar, yokilg'i, ish kuchi sotib olinib, ishlab chiqarishni davom ettirish imkoniyati yaratiladi.); iqtisodiyotni tartiblash (nimani, qanday ishlab chiqarish, kim uchun ishlab chiqarish); mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy hamkorlik o'rnatish singari vazifalarni bajaradi. Bunda talab va taklif, shunga muvofiknarliing o'zgarishiga qarab ishlab chiqarish yuritiladi. Talab oshib narx o'shsa, ishlab chiqarish ko'payadi, aksincha, taklif oshib talab kamaysa, ishlab chiqarish qisqaradi.

B. o'z ishtirokchilari mavqeiga qarab erkin va monopol B.ga ajraladi. Erkin B.da sotuvchilar ham, haridorlar ham ko'p bo'lib, narxlar talab va taklif negizida shakllanadi. Monopol B.da ozchilik sotuvchilarning hukmronligi o'rnatilgan bo'lib,

narxlar faqat shularning manfaatidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Bunday B.lar raqobotning sustligi yoki umuman bo'lmashligi bilan ajralib turadi.

Ayirboshlash ob'yektining moddiy shakli jihatidan olganda iste'mol tovarlari va xizmatlar, resurslar, mehnat, moliya, intellektual tovarlar, qurolaslah, ishlab chiqarish vositalari, investitsiya, qimmatli qog'ozlar, ilmiy g'oyalar, texnikaviy ishlanmalar va mehnat (ish kuchi) B.lari mavjud. B. o'z qamrov doirasiga qarab mahalliy, mintaqaviy, milliy va jahon B.lariga bo'linadi. Tovarlarining chetdan kelishkelmasligiga qarab ochiq B., yopiq B. (ichki B.) singari turlari uchraydi. Oldisotdi miqdori, ya'ni tovar aylanmasi hajmining o'zgarishiga qarab kengayuvchi B. vatorayuvchi B.ga bo'linadi.

Amal qilish tarzi jihatdan tartibsiz (stixiyali), rejali tashkil etilgan va boshqariladigan B.lar mavjud. Stixiyali B.dan tartibli, rejali tashkil etilgan B.ga o'tish madaniylashgan jamiyatga xos. Hozir hech bir mamlakatda tartibsiz B. hukmron emas, aksincha boshqariladigan B. yetakchi mavqega ega. Iqtisodiyot o'sgan sari B. turlari ko'payadi, chunki sotiladigan tovarlar va xizmatlar xilmaxil bo'lib boradi, haridor ham o'z daromadi, didi, umuman talabehtiyojiga qarab tabaqalashadi, B.da sotiladigan tovarlar va xizmatlar summasi ortib boradi.

2). Savdo-sotiqqilinadigan muayyan joy, maydon. B.lar qad. Rim va Yunonistonning Milet, Pergam va boshqa shaharlarida to'g'ri to'rtburchakli maydonda 3 yoki 4 tomoni qator ustunli savdo rastalari va omborlar, ibodatxonalar, ustaxonalar va boshqalardan iborat bo'lgan. B. maydonlari shahar majmua (agora, forum)larining bir qismi hisoblangan. Har bir mamlakat B.larining me'morligi va qurilishi iqlim sharoiti, iqtisodi, geografik o'rni va savdo sohasidagi an'analar bilan bog'liq bo'lgan. O'rta Yer dengizi havzasida qadimda ochiq maydonlarda, Sharqda esa usti yopiq B.lar rivojlangan ("suq", "asvok", "chorsu"; Turkiya va Eronda "xon", "bediston" nomi bilan yuritilgan).

Yevropada B.lar maxsus reja asosida qurilgan (Parijdagi markaziy B., 1850 va boshqalar). Rossiyada ixtisoslashgan B. ("Gostiniy dvor")lar asosan, 1—2 qavatli, old tomoni ko'pincha ravoqlar yoki ustunlar qatoridan iborat bostirma bo'lgan (SanktPeterburgdagi B., 1761—85; Yaroslavldagi B., 1813—18 va boshqalar).

Oʻrta Osiyo hududidagi Buxoro, Samarqand, Poykend, Urganch, Xiva, Marv, Numijkat, Isfijob, Ushturkat, Chagʻoniyon kabi shaharlarda savdo-sotiq qadimdan rivojlangan. Ayniqsa, oʻrta asrlarga kelib nafaqat shaharlarda, balki juda koʻp yirik qishloqlarda ham tim, toki, chorsu deb nomlangan gavjum bozorlar boʻlgan (Qarnob choʻl yoqasidagi, Narpay tumanidagi katta qishloq Tim deb ataladi. 10-asrda bu manzil katta savdo markazi boʻlgan, uning timi saqpanmagan). Gumbazli timlar eng gavjum chorrahachorsularda joylashgani uchun ham shaharning meʼmoriy qiyofasini belgilagan. Yengil yogʻoch tomli, ustunayvonli timlar ham koʻp boʻlgan. Chorrahalarda qurilgan tim, chorsu namunalarini Samarqand va Shahrisabz (17-asr), Xiva (Olloqulixon timi), Buxoro (Abdullaxon tilsh)dagi timlar misolida kuzatish mumkin. Samarqand chorsu B.i atrofida miskarlik, kulolchilik, sangtaroshlik, mahsidoʻzlik, najjorlik, sahhoflik, zargarlik kabi doʻkonlar joylashgan. Chorsu B.i gumbazli qilib qurilgan. Savdo doʻkonlarida matolar, ulardan tikilgan kiyim-kechaklar sotilgan. Rastalarda esa hoʻl mevalar va anvoyi shirinliklar koʻp boʻlgan. Shahrisabzdagi ulkan gumbazli Chorsu B.i (1598—1602)ning toʻrt tomonida qoʻsh tabaqali darvozasi bor edi. Gumbaz ostidagi savdo rastalari boʻylab toʻrt burchakli xonalar joylashgan. B.larda savdo rastalari muayyan mollar yoki hunarmandchilik mahsulotlariga moʻljallangan. Baʼzan mahsulot shu yerning oʻzida ishlab chiqarilib haridorlarga sotilgan. Maye, Buxoro zargarlar rastasi (Toqi Zargaron), Sarroflar rastasi (Toki Sarrofon), Miskarlar rastasi (Toqi Miskaron) va boshqa Oʻrta asrda Toshkentning markaziy B.ida 3 mingdan ortiq doʻkon maxsus rastalarga joylashgan. Xorazm vohasidagi Xiva B.ida 260 doʻkon, Urganchda 300, Qoʻngʻirotda 315, Xoʻjaylida 150 ga yaqin doʻkon boʻlgan. Shahar va qishloqlarda muayyan kunga belgilangan (seshanba, chorshanba, juma kabi) katta B.lar boʻlib, ularga butun Markaziy Osiyo va chet ellardan savdogarlar kelgan. B.da savdogar, doʻkondor, kosib, dehqon va mayda bozorchilar savdo qilishgan.

B. doʻkonlarini eng boy savdogar va qunarmandlar egallagan. Bunday B.lardagi yirik karvonsaroylar va ombor (kappon)lar ulgurji savdo markazlari hisoblangan. Karvonsaroylarning soniga qarab hatto savdo-sotiqning hajmi belgilangan (mas, Toshkentda 45, Buxoroda 50 ga yaqin, Samarqandda 25, Xiva va

Qo‘qonda 10 dan ortiq karvonsaroylar bo‘lganini va ularda savdo-sotiq ancha rivojlanganligi yozma manbalardan ma’lum). Karvonsaroylarda va savdo rastalarida savdo ishlarida xizmat qiladigan qorovul, hammol, farrosh, yuk tashuvchi va joylashtiruvchi mardikorlar ko‘p bo‘lgan. Yirik savdogarlar maxsus mirzolari saqlagan. Mirzolar barcha savdo ishlarini, ayniqsa ulgurji savdoni rasmiylashtirishda bevosita ishtirok qilgan. Hisobkitob ishlarini kosid boshqargan. Yirik savdogarlar maxsus jamoaga birikkan. Uni jamoa a‘zolarining eng obro‘li katta savdogarlar orasidan saylangan oqsoqol karvonboshi boshqargan. Jamoaga savdogarlar tabaqasining yirik namoyandalari kirgan. O‘z navbatida ayrim savdo rastalari birikib shu rastadagi do‘konlardan o‘zining oqsoqolini (ba‘zi joylarda rais ham deyiladi) saylaganlar. Oqsoqol savdo tartiblari va qoidalariga amal qilinishini kuzatib, haridorlar va savdogarlar orasidagi mojaroning hal qilinishiga, ba‘zan tashkaridan kelgan molning do‘konlar orasida odilona tarqatilishiga bosh bo‘lgan.

Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan Rossiya o‘rtasidagi savdo aloqalari ayniqsa Zakaspiy temir yo‘l qurilgach, ancha rivojlangan. Toshkentdagi Eski jo‘va B.i karvonlar kelibketadigan yirik savdo markazi bo‘lgan. Shaharning barcha darvozalaridagi yo‘llar B.ga kelib taqalgan. Atrofida karvonsaroy, omborxonalar, ustaxonalar, do‘konlar va boshqa joylashgan. 19-asr 2-yarmidan boshlab bu yerda sanoatchi boylar o‘z do‘konlari, omborlari va idoralarini qurishgan. Farg‘ona vodiysida o‘zining kattaligi va savdo aylanmasi jihatidan Qo‘qon B.i alohida ajralib turadi. O‘zining obodonligi va qulayligi bilan Buxoro Bozor mintaqada birinchi o‘rinda turgan. Ipak gazlamalari bilan butun Sharqda tanilgan Marg‘ilonda qatorqator tizilgan do‘konlar (ko‘cha bo‘ylab 2,5 km gacha cho‘zilgan)da savdo-sotiq qilingan.

O‘rta Osiyoda mustaqil davlatlarning paydo bo‘lishi xususiy mulkchilikni qayta tiklab, savdo erkinligiga keng yo‘l ochib berdi. Jumladan O‘zbekistonda B. iqtisodiyotining hayotga tatbiq qilinishi an’anaviy savdoni yangi zamonaviy uslub va vositalar bilan boyitib, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojiga katta yo‘l ochib berdi. Mustaqil O‘zbekiston barcha chet el mamlakatlari bilan o‘z manfaatiga qarab erkin, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va savdo aloqalarini o‘rnatdi va bu sohada

yangiyangi yo'llarni topishda tinmay izlanmoqda. O'zRda B. faoliyatini rivojlantirish yo'lida juda ko'p yangi savdo uyushmalari, konsern va firmalar paydo bo'lmoqda, davr talabiga javob bera oladigan iste'dodli ishbilarmonlar safi ko'paymoqda. B.lar Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Andijon kabi yirik shaharlarning markazida me'moriy yechimlari o'ziga xos milliy an'analar asosida yaratilmoqda. B.lar shaharni bog'lab turuvchi asosiy shohko'chalar, yirik savdo inshootlari majmuasi va turar joy massivlari, temir yo'l, avtovokzal yaqinida va mikrorayonlar markazida joylashtirilmoqda. B.lar an'anaviy qator ustunli bostirmalar, gumbazli, toq va tim, soyabonsimon, oynaband uslubida barpo etilmoqda. Bular da sotuvchi va haridorlarga qulaylik yaratish maqsadida savdo rastalarining atrofida do'konlar, madaniymaishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari mujassamlashtirilgan holda qurilmoqda. B. hududida ko'p tarmoqli savdo do'konlari, choyxona, dehqonlar mehmonxonasi, muzlatkichli omborxonalar, yuk ko'targich, nonvoyxona va boshqa mavjud. Toshkentdagi "Eski jo'va", "Oloy", "Qo'yliq" B.lari, Buxoro bozori, Samarqanddagi "Siyob", Urgutdagi "Urgut" va boshqa an'anaviy va zamonaviy me'morlikni o'zida mujassamlantirgan eng yirik B.lardan.

Hozir O'zbekistonda B. asosiy sotiladigan mahsulotlarga ko'ra dehqon bozori (k x. mahsulotlari), buyum B.i, ulgurji B., mol (chorva mollari) B. kabi asosiy turlarga bo'linadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I. A. «O'zbekiston X X I asrga intilmoqda*». — T., «O'zbekiston*», 2000.
2. Ta'lim to'g'risida «O'zbekiston Respublikasining qonuni*». - T., 1997 yil 29 avgust.
3. Asamov R.J., Inagamova M.M. Turar joy binolari tipologiyasi. - T., 2000.
4. Архоров И.М., Наумов С .Ф Проектирование зданий техникумов и вузов. — М., 1973.
5. Бабаевский К В . Типология зданий. - Т., 1986.

6. Бархин Г.Б. Архитектура театра. — М., 1997.
7. Змеул С.Г., Маханько Б.А. Архитектурное типология зданий и сооружений. — М., 2001.
8. Inagamova M. M. Zamonaviy kam qavatli turar joy binolari xususiyati Arxitektura qurilish fani va davr (ilmiy ishlar to'plami, 1-qism). — T., TAQI, 2006.
9. Inagamova M.M. O'rta qavatli turar joy binolarini loyihalashda mahalliy urf-odatlarni hisobga olish*. Arxitektura qurilish fani va davr (XVI ilmiy amaliy anjuman maqolalar to'plami). — T., 2007.
10. Кадирова Т.Ф. Архитектура Советского Узбекистана. - М., 1987.
11. Кадирова Т.Ф. Пути архитектурного возрождения Узбекистана за XX-начало XXI вв. (Традиции и современность). - Т., 2007.
12. Камоний М .В., Писков М.Г. Аэровокзалы. — М., 1987.
13. Краткий справочник архитектура. - Киев, 1978.
14. Маракаев Р.Ю ., Юсупов Р.Д., Убайдумаев Х.М., Шайданова Л.Р. Пространственные конструкции покрытий зданий и сооружений* (учебной пособие). - Т., 2006.
15. Ми/ютевская Е.К. и др. Клубы. — М., 1990 г.
16. Методические материалы к государственной общенациональной программе развития школьного образования на 2004-2009 года. - Т., 2004.
17. Орловений Е.Я., Сербинович П.П. Общественные здания. — М., 1978.
18. Полянский АТ и др. Архитектура комплексов отдыха. — М., 1988.

**MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TURIZM VA UNING
BOLALAR RIVOJIGA TA'SIRI**

Ismatova Dilorom Hotam qizi

*Navoiy davlat pedagogika institute 70110201-Ta'lim-tarbiya nazaryasi va
metodikasi (maktabgacha ta'lim) mutaxassisligi I bosqich magistranti*

Annotatsiya: Turizm va sport vazirligi tomonidan Xalq ta'limi vazirligi, Yoshlar bilan ishlash agentligi, Maktabgacha ta'lim vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Transport vazirligi va Milliy olimpiya qo'mitasi, shuningdek yoshlar tashkilotlari, ekstremal turizm federatsiyasi hamkorligida turizmni rivojlantirish bo'yicha jamoat kengashi vakillari, sayyohlik kompaniyalari hamda turizm sohasi mutaxassislari ishtirokida O'zbekistonda bolalar turizmini rivojlantirish bo'yicha uchrashuv tashkil etildi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, turizm, sog'lomlashtirish

Turizm jozibali kuchga ega. Piyoda bo'lgan odamlar turizmning afzalliklariga ishonch hosil qilishadi. Tasavvur qiling ... "O'rmonda tun. Olov ochko'zlik bilan novdalarni yig'moqda. Olov ochko'zlik bilan quruq o'rmonga otilib chiqadi va zulmatdan odamlarning charchagan yuzlarini yirtib tashlaydi. Ular sayyohlar. Bugun ular bu o'rmonda tunashadi, ertaga esa ular davom etishadi. Gurgling va g'azablangan choy qozonda qaynatiladi. Tutundan hidi keladi. Bu sizning lablaringizni yoqimli kuydiradi, uni uy qurilishi choyi bilan solishtirib bo'lmaydi!Va olov hali ham yonmoqda. Gitara ohista jiringlaydi. Bir ovoz qo'shiqni boshladi, ikkinchisi, uchinchisi oldi. Va endi hamma qo'shiq aytmoqda.Yong'in o'chdi. Shuningdek, u qo'shiqni tinglaydi. " Ushbu so'zlar shoir Robert Rozhdestvenskiyga tegishli bo'lib, ular faqat turistik kundalik hayotning bir qismini namoyish etadi. Agar biz sayyohlik hayotining naqadar ulkan, boy, boy va chuqurroq manzarasini tasavvur qilsak, u holda odamni jalb etadigan kuch bilan hech kim g'alati o'ylamaydi.

Turizm nafaqat jismoniy va amaliy ta'lim vositasidir. bolalarning axloqiy fazilatlarini tarbiyalashda turizmning o'rni katta. Bolalikning o'ziga xoslik, sarguzasht va romantikaga bo'lgan istagi bilan ajralib turishini ham inobatga olmaslik kerak. Turizm bolalar ehtiyojlarini tabiiy ravishda qondiradigan ajoyib vosita. Yurish paytida bolalar o'zlarini maktabdagiga qaraganda butunlay boshqacha tomondan ochib berishadi. Shu jihatdan sayohat o'qituvchi uchun ayniqsa qadrlidir, chunki bu bolalarning har birining tabiatini chuqurroq anglash va unga yondoshish imkoniyatini beradi. Ular haqiqiy tushunishga va kooperativ aloqalarni o'rnatishga yordam beradi, keyinchalik ular maktabga topshiriladi. Maktabgacha ta'limda yoshlar turizmini tashkil etish bo'yicha metodik qo'llanma yaratdik, u maktabgacha ta'limda turistik-o'lkashunoslik ishlarini tashkil etishni istaganlarga qaratilgan. Hech kimga sir emaski, ba'zida o'qituvchilar hatto sayyohlik bo'yicha dastlabki ko'nikmalarga ega emaslar. Bunday rahbarlar uchun sayohatlar yigitlarni charchatadigan, g'azablanish va o'zaro noroziliklarni sepadigan va janjallarga olib keladigan voqealarga aylanadi. Bolalar va yoshlar uchun turizm sayyohlik harakatlaridan yiroq, u kattalar sayyohlari to'plagan tajribadan unchalik foydalanmaydi. Uslubiy qo'llanmada maxsus va mavjud bo'lgan shaklda, albatta, kampaniyaga borgan yoki uni tashkillashtirgan har bir kishi uchun zarur bo'lgan minimal bilimlar belgilangan. Qo'llanma ommaviy havaskor turizmni hisobga olgan holda yozilgan. Shu bilan birga, qo'llanmada kattalar tomonidan to'plangan barcha narsalar to'g'ridan-to'g'ri bolalar turizmiga o'tkazilmaydi. Maktabda turizm asoslarini o'rgatish jarayonida biz tomonidan kattalar turizmi amaliyotidan olingan barcha qarzlilar sinovdan o'tgan.

Qo'llanmada turistik turlarning taktikasi va texnikasining asosiy tamoyillari berilgan: piyoda yurish, suv, chang'i turizmi; sport va turistik sayohatlarni tashkil etish va tayyorlash; topografiya asoslari va erga yo'naltirish; sayyohlarning jismoniy tayyorgarligi va salomatligi asoslari, turistik sayohat xavfsizligi asoslari. Guruhni tashkil etish, marshrutni tanlash masalalari ko'rib chiqiladi, individual va guruhli jihozlarning xususiyatlari beriladi, dala sharoitida ovqat pishirish, olov yoqish, piyoda yurish natijalarini sarhisob qilish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Taklif

etilayotgan konsepsiya yoshlar turizmini rivojlantirishning asosiy maqsadlari, vazifalari, g'oyalarini belgilaydi. Unda guruhni tashkil etish, marshrutni tanlash va sayohatni tashkil qilish bilan bog'liq boshqa masalalar muhokama qilinadi.

Yoshlar turizmi tushunchasi

I. Kirish

Qadim zamonlardan buyon bolalar doimo sayyohlik va piyoda yurishga qiziqish bildirishgan. Turizm sog'lom va mo'tadil odamni tarbiyalashning ajoyib va samarali vositasidir. Boshqa sport turlari kabi mushaklarning bunday rivojlanishiga yo'l qo'ymang, ammo ko'p odamlar sayyohning sog'lig'iga hasad qilishlari mumkin. U oyoqlarini ho'llashdan qo'rqmaydi, shamolda shamollashdan, yomg'irda namlashdan qo'rqmaydi. Turizm boshqa hech bir sport turi singari qattiqlashmaydi. Turizmdagi faoliyat insonda bir qator juda qimmatli fazilatlarni rivojlantiradi. Sayyoh qanday qilib to'g'ri yurishni, olov yoqishni, bo'tqa pishirishni, to'g'ri yo'nalishni va o'rmonda adashmaslikni, kiyimlarni tezda tuzatishni biladi. Turistik sayohatlarda maktab o'quvchilari hayotga kirib, umuman yangitdan yangraydilar, geografiya, biologiya, matematika, astronomiya darslarida olingan ko'plab bilimlar, ular ba'zan rasmiy ravishda o'rganiladi va hech qanday foydalanishga yaroqsiz bo'lgan xotira og'irligi bo'lib qoladi. Ammo turizm nafaqat jismoniy va amaliy ta'lim vositasidir. Axloqiy-ma'naviy tarbiya, sotsializatsiya va o'spirinlarning kommunikativ fazilatlarini rivojlantirishda turizmning o'rni katta.

Turizm o'spirinlarning dunyoqarashini kengaytirish va ma'naviy hayotini boyitish vositasidir. Turistik sayohat paytida qiyinchiliklarni engish qobiliyati rivojlanadi, bolalar kollektivizmni so'z bilan emas, balki amalda o'rganadilar. Muntazam turizm o'spirinlarda ongli intizom, qat'iyatlilik, mas'uliyat rivojlanadi.

Piyoda tashkil etiladigan aloqalar, zammga qatnashuvchilar o'rtasida tushuncha va hamkorlik o'rnatilishiga yordam beradi. Ushbu kontsepsiya yoshlar turizmini rivojlantirishning asosiy maqsadlari, vazifalari, g'oyalarini belgilaydi. Unda guruhni tashkil etish, marshrutni tanlash va sayohatlarni tashkil qilish bilan bog'liq boshqa masalalar muhokama qilinadi.

II. Maktabgacha ta'limda turizmining shakli, maqsadlari va vazifalari.

Ularning tashkil etish shakli, maqsad va vazifalariga ko'ra turistik sayohatlar sport, o'quv va turistik ekspeditsiyalarga bo'linadi.

Sport sayohatlari, belgilangan sport standartlariga javob beradigan, ma'lum bir murakkablik toifasidagi marshrutni bosib o'tishni maqsad qiladi.

Turistik ekspeditsiyalar yangi hududlarni rivojlantirish, yangi turdagi uskunalarni sinovdan o'tkazish va yangi texnikani ishlab chiqish maqsadida tashkil etiladi. Ekspeditsiyalarda tibbiy biologik, fiziologik, geologik va boshqa tadqiqotlar o'tkazilishi mumkin.

Maktabgacha ta'limda turli xil maqsadlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan ta'lim va o'quv sayohatlari eng mos keladi:

- sog'lik
- tarbiyaviy
- sport
- kognitiv va boshqa maqsadlar.

Aksiyaning bitta maqsadini aniq shakllantirish qiyin, lekin uni shakllantirish va aksiyaning har bir ishtirokchisiga etkazish kerak.

Turistik sayohatning amaliy maqsadlaridan tashqari, boshqa maqsadlar guruhlarini ajratish mumkin.

- Jismoniy faollik -turizm bolalar va o'spirinlarni sport turizmiga jalb qilish uchun juda yaxshi, shunda ular muntazam mashg'ulotlarning afzalliklarini tushunishlari mumkin.

- Sog'liqni saqlash -barcha sport tashkilotlarining asosiy vazifalaridan biri. Bu bolalarning sog'lig'ini saqlash uchun sport turizmi bilan shug'ullanish istagini rag'batlantirishdir. Yaxshi jismoniy sog'liqqa faol hayot tarzi orqali erishiladi. Buning uchun sport turizmi noyob imkoniyatlar yaratadi.

- Ijtimoiy faoliyat -piyoda yurish dasturini amalga oshirish davomida jamoani shakllantirish va ijtimoiy faollik. Bu jamoaning har bir a'zosi katta ahamiyatga ega bo'lgan dastur. Sport turizmini jamoaviy sport turi sifatida targ'ib qilish bolalarni birgalikda ishlashga va hamkorlikning muhimligini tushunishga undaydi. Sport turizmi maktabning ta'lim imkoniyatlarini oshiradi.

• Sarguzashtning tabiati -turistik sayohat natijasini kutish, unga bo'lgan qiziqishni oshirish, o'spirinni dunyo bo'ylab sayohatga tayyorlanishni rag'batlantiradi. Turistik sayohatning asosiy belgisi bu yakuniy natijaning noaniqligidir va uni qiziqarli qiladi.

III. Maktabgacha ta'lim turizmining sport mazmuni

Turizmning sport mazmuni marshrutdagi turli tabiiy to'siqlarni, qiyinchilik va piyoda hayotdan mahrum bo'lishni o'z kuchi va vositalari bilan engishdan iborat. Ushbu engish oldindan hisoblab chiqilishi kerak, mumkin va muvaffaqiyatli bo'lishi kerak, bu har bir ishtirokchi tomonidan shaxsan amalga oshiriladi, ammo jamoaviy o'zaro ta'sir sharoitida.

Sport vazifalari butun vaqt davomida lager muhitidagi barcha ishtirokchilarning jismoniy va ma'naviy farovonligini saqlab qolish imkoni bo'lsa, amalga oshiriladi.

Yurishning sport tarkibi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tabiiy to'siqlar (arqonlar orqali o'tish, ko'tarilish, tushish, o'tish uzunligi, zammning umumiy yurishi),
- kompas va xarita orqali notanish joylarda yo'nalish,
- avtonom hayotni qo'llab-quvvatlash,
- turistik va o'lkashunoslik ishlari.

Turistik sayohatni turli xil tarkib bilan to'ldirishda turistik sayohatning pedagogik ahamiyati oshadi.

IV. Turizmning pedagogik salohiyati.

Turizmning pedagogik salohiyati juda yuqori. Foydali pedagogik harakatlar koeffitsienti o'qituvchilarning turistik sayohatining yondashuvi va tashkil qilinishiga, ularning bu boradagi tushunchalari, mahoratlari va tajribalariga bog'liq. Maktab turizmning barcha ta'lim salohiyatidan foydalanmaydi. Ta'limning ustuvorligi asosida sayyohlikda sog'lom, ijtimoiylashadigan shaxs tarbiyalanadigan sayohatlar emas, balki ekskursiyalar beriladi. Ayniqsa, bolalarga ko'p miqdordagi foydali ma'lumotlarni beradigan, ammo maktab o'qituvchilarining jismoniy va axloqiy tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadigan sog'lomlashtiruvchi omil bo'lmagan uzoq

masofali ekskursiyalar keng tarqalgan. Turizm samaradorligi uni kamaytiradi, sportni o'zgartiradi (yurishlar, qiyin ko'tarilishlar va hk) va haddan tashqari ehtiyotkorlik va qulaylik. Turistik sayohatning pedagogik salohiyatini oshirish uchun etakchilikning demokratik uslubi, sayohat qatnashchilarining bir-biriga hurmat bilan munosabati muhim ahamiyatga ega. Turizm mehnat va irodaviy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratadi. Piyoda sayyoh to'siqlarni engib o'tishni, ovqat tayyorlashni, o'tin yorishni va chodir tikishni o'rganadi. O'qituvchi buni o'zining shaxsiy namunasi bilan o'rgatadi. Aksiya davomida o'quvchilar xarakterining bunday jihatlari o'qituvchiga ochib berildi, bu oddiy maktab hayoti sharoitida bilishning iloji yo'q. Turistik guruh sinf emas. Lager hayoti sayyohlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ular bir-birlarini yaxshiroq bilishadi. Ko'pincha sayyohlar jamoasi intizomni buzganlarga nisbatan samarali harakat qilishadi.

V. Sayohatni tashkil etish.

1. Guruhni sotib olish

Guruhni yollash kompaniyaning maqsadlari bilan bog'liq va ikki yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin.

Birinchi yo'l - Birinchidan, ular maqsadni belgilaydilar, so'ngra aktsiyaning munosib ishtirokchilarini tanlaydilar.

Ikkinchi yo'l - istaganlarni aniqlang, so'ngra ular uchun maqsadlarni belgilang. Guruh tarkibi jismoniy tayyorgarlikka, piyoda yurish masofasi va murakkabligiga, piyoda qatnashuvchilarning turistik tajribasiga bog'liq. Ammo har qanday holatda guruh 15-20 kishidan oshmasligi kerak. Guruhni tanlashda siz piyoda qatnashuvchilarning sog'lig'i haqida so'rashingiz va turizm ba'zi kasalliklarga foydali ta'sir ko'rsatishini, zaiflashgan bolalarni kuchaytirishi va qattiqlashishini hisobga olishingiz kerak.

2. Sayohatni tashkil etish

Aksiyaning tashkil etish unda ishtirok etishni istagan har bir kishining uchrashuvidan boshlanadi. Uchrashuvda piyoda etakchisi piyoda yurishning maqsadi, marshruti va davomiyligini e'lon qiladi, topshiriqlarni tarqatadi va navbatdagi uchrashuvni tashkil qiladi.

Tashkilot - bu sayyoh uchun zarur bo'lgan sifat va uni boshidanoq tarbiyalash kerak. Uchrashuvda shaxsiy jihozlarning taxminiy ro'yxati o'qiladi va agar uy bo'lmasa nima bilan almashtirilishi tushuntiriladi. Uchrashuvni tayyorlash va o'tkazishda etakchi jamoat uskunolari ro'yxatini tuzadi va uydan nimani olib ketishi mumkin bo'lgan bolalar bilan suhbat o'tkazadi. Uzoq yurishdan oldin, ota-onalar yig'ilishi o'tkaziladi, unda piyoda yurishning maqsadi, masofasi va davomiyligi haqida xabar beriladi. Vazifalarni taqsimlash guruhni tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega: guruh komandiri, komandirning yordamchisi, menejer, tartibli, kotib yoki muxbir, fotograf, videograf, topograf.

3. Marshrutni tanlash va rivojlantirish.

Marshrutni tanlash va ishlab chiqish tavsiya etilgan sayohat zonasini tanlash bilan boshlanadi. Shundan so'ng, marshrutni ishlab chiqish boshlanadi, xaritada kunlarga bo'linadi, kunlik o'tish masofalari o'lchanadi, taxminiy tunash joylari, kunlar, agar kerak bo'lsa, tadqiqotlar va ekskursiyalar o'tkaziladi, oziq-ovqat zaxirasi to'ldiriladigan joylar, kamaytirish kerak bo'lganda zaxira variantlarini ishlab chiqing yoki marshrutni oshirish. Bularning barchasi amalga oshirilgandan so'ng, jadval tuziladi. Guruhdan chiqish uchun ruxsat maktab sport direktori va o'quv bo'limi boshlig'i tomonidan sport bo'limi bilan kelishilganidan keyin beriladi.

4. Byudjetni shakllantirish. Xarajatlar smetasida transport xarajatlari, oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish, asbob-uskunalarini ijaraga olish va sotib olish xarajatlari, kutilmagan voqea zaxirasi bo'lishi kerak.

Smetani tuzgandan so'ng, siz mablag 'manbalarini aniqlashingiz kerak.

V. Piyoda ovqat

Yetarli ovqatlanishni ta'minlash muvaffaqiyatli zammning muhim shartlaridan biridir.

1. Parhez tuzish.

Oziq-ovqat ratsioni yurishning davomiyligi va murakkabligi, sayohatchilarning mavsumi, didi va odatlari, talablar va ratsional ovqatlanish asosida yo'lda ovqatni to'ldirish imkoniyatlarini hisobga olgan holda tuziladi.

2. Mahsulotlarni sotib olish, qadoqlash va saqlash.

Aksiyaning oziq-ovqat ratsioni tuzilgandan so'ng, mahsulotni sotib olish boshlanadi, bu aksiyaning barcha ishtirokchilariga ishonib topshiriladi va guruh rahbari va menejeri tomonidan nazorat qilinadi. Mahsulot qadoqlashning o'ziga xos talablari bor: barcha mahsulotlar mato sumkalariga, mahkamlangan kolba qopqoqli idishlarga solinishi kerak. Ehtiyotkorlik bilan qadoqlanganidan so'ng, mahsulotlar xalta ichiga solinadi.

V. Yurish uchun uskunalari

Uskunalar shaxsiy, guruhli va maxsus jihozlarga bo'linadi. Shaxsiy jihozlarga kiyiladigan narsalar, uxlash va yuvish uchun aksessuarlar va shaxsiy buyumlar kiradi. Guruh uskunalar - chodirlar, bolta, idishlar, xaritalar, kompaslar, qayiqalar. Maxsus jihozlar - qutqaruv ko'ylagi, arqonlar, chivinlar, birinchi tibbiy yordam vositalari. Sayyohning poyafzaliga maxsus talablar qo'yiladi - bu yaxshi eskirgan krossovkalar, past poshnali etiklar, tercihen yivli taglik. Ularga namat tagligini soling, ularni yog 'bilan namlang, bu ularni namlashdan saqlaydi. Yugurishdan yumshoq jun paypoq kiyish yaxshiroqdir. Ular terni so'raydilar, ular borishga g'ijimlanadilar va ular ustida ajinlar hosil bo'lmaydi. Sayyoh uchun eng qulay kiyim - sport kiyimlari, tercihen paxta matolari, shamol ko'ylagi.

VIII. Natija xulq-atvori

Yurish natijalarining xulq-atvori quyidagicha amalga oshiriladi: fotostendlar, videofilmlar, sayyohlik oqshomini tashkil etish va o'tkazish, zammning pedagogik hisoboti, moliyaviy hisobot, zammning pasportini tuzish. Jiddiy ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida butun jamiyatga va uning ayrim tarkibiy qismlariga ta'sir ko'rsatgan asosiy ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni farqlash sharoitida bolalar va o'spirinlar eng tez himoyalangan guruh bo'lib qolmoqdalar, chunki ular tez o'zgaruvchan hayot sharoitlariga moslashish qobiliyatiga ega emaslar. Bolalar turizmi bilan birgalikda tarbiyaviy ishlarning mazmuni, shakllari va usullari bolalar va o'spirinlarning hayotiy tajribasini rivojlantirish, ularning individual va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek, dam olish, sog'lig'ini yaxshilash uchun maqbul ijtimoiy va psixologik sharoitlarni rivojlantirish va takomillashtirishga ta'sir ko'rsatadigan samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. ta'lim va

tarbiya. Turizm o'quvchilarning o'quv jarayoni va tarbiyasiga, ularning ijtimoiy faolligini shakllantirishga faol ta'sir ko'rsatib, maktab o'quvchilarining bilimlarni o'zlashtirishdagi, ijtimoiy foydali ishlarda, mafkuraviy ishlarda ishtirok etishda shaxsiy va jamoaviy faolligini kuchaytiradi, tabiatga hurmatni tarbiyalaydi. Bunga maktab muzeylari, to'garaklar, klublar, sayohatlar va ekspeditsiyalar, uzoq sayohatlar va ekskursiyalar, mitinglar va musobaqalarni tashkil etadigan jamiyatlarning ishi yordam beradi. Ushbu ish o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadigan faol izlanish, izlanish shaklida olib boriladi. Turistik faoliyat turli xil shakllar, mazmun va usullar bilan ajralib turadi, bu pedagogik jamoalarning o'quv, sinfdan va maktabdan tashqari ta'lim faoliyatining birligini aks ettiradi. Bolalar turizmi, o'lkashunoslik va ekskursiya ishlarining ijtimoiy-pedagogik funktsiyalari quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak.

1) maktabda o'quv jarayoni samaradorligini oshirish, piyoda sayohatlar, sayohatlar, ekspeditsiyalar, ekskursiyalar, sayyohlik lagerlari, bilimga muhabbatni kuchaytirish.

2) o'quvchilarga aqliy, axloqiy, mehnat, estetik tarbiyaning birligini, ularning jismoniy rivojlanishini nazarda tutadigan ta'limga kompleks yondashuvni amalga oshirish.

3) maktab o'quvchilari o'rtasida o'z majburiyatlarini ixtiyoriy, ongli va faol bajarish orqali ijtimoiy muhitni o'zgartirishda faol ishtirokchilar pozitsiyasini shakllantirish.

Turizmda o'quv ishlari quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- Maqsadga muvofiqligi;
- Muloqot va o'zini tutishning yuqori madaniyatini kuzatish;
- Ijtimoiy faoliyat;
- Ijtimoiy foydali yo'nalish;
- Turistik tadbirlarning yosh xususiyatlariga muvofiqligi;
- Turistik faoliyatning ko'p qirraliligi.

Ushbu tamoyillarni maktabgacha ta'lim turizmiga tatbiq etish maktab yoshidagi bolalarda ijtimoiy asosli ehtiyojlar va qiziqishlarni shakllantiradi, ularda

yuqori axloqiy fazilatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar turizmi nafaqat millionlab o'quvchilar uchun bilish va sog'lig'ini yaxshilash vositasi bo'lib xizmat qiladi, balki ular uchun estetik tuyg'ular va xulq-atvorning axloqiy me'yorlarini tarbiyalash sohasi hamdir. Hayotdagi go'zallikni, tabiatni ko'rish qobiliyati maktab o'quvchilari - sayyohlarning hayotiy tajribasini boyitadi, ularning estetik didi va hissiy sohasini rivojlantiradi. Hozirgi vaqtda bolalarni turistik ta'lim mazmuni va shakllarini yanada takomillashtirish zarurati mavjud.

References:

1. O'zbekiston Respublikasi qonunlari
2. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. – T.: —O'zbekiston, 2008 yil.
3. Turizm to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni
4. O'zbekiston Respublikasining —Turizm to'g'risidagi Qonuni. —Xalq so'zi Gazetasi
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari
6. O'zbekturizm Milliy kompaniyasining tashkil etish to'g'risidagi
7. Internet ma'lumotlari.

**MAZKUR MAQOLA ERNEST XEMINGUEYNING QALAMIGA
MANSUB “CHOL VA DENGIZ” ASRIDAGI ANTROPONIMLARNI
INGLIZ TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDAGI
MUAMMOLARNI TAHLIL QILADI**

Ibragimov Behruz Ibragimovich

Termiz davlat universiteti, Gid hamrohligi va tarjimonlik faoliyati

yo'nalish talabasi. O'zbekiston, Termiz

email: behruz.ibragimov001@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Ernest Xeminguey tomonidan yozilgan “Chol va dengiz” turkumidagi romanlar seriyasining tarkibidagi antroponimlarning ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimasi va ularning mohiyatiga lingvistik nuqtai nazardan o‘quvchi uni anglashi uchun ta‘sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda tahlil qilingan. Obyekt sifatida tanlangan ismlar to‘qima bo‘lgani tufayli personajlarning ismlaridan oldin ularning asardagi vazifasi hamda xarakteri o‘ylab topilgani, so‘ngra uni lingvistik qoliplarga solingan. Shu tufayli maqolada tarjimon ularni o‘zbek tiliga o‘g‘irishdan oldin etimologik, leksikologik, semantik va fonetik tahlil qilishi uchun qoliplar taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: antroponimlar, transliteratsiya, lingvo-perpektiv, ingliz-o‘zbek tarjima, leksikologiya, Ernest Xeminguey.

**THIS ARTICLE ANALYZES THE PROBLEMS OF TRANSLATING
ANTHROPONYMS FROM THE END OF THE AGE AND THE SEA BY
ERNEST HEMINGUEY FROM ENGLISH TO UZBEK.**

ANNOTATION

This article analyzes the translation of anthroponyms from English into Uzbek and their essence from the linguistic point of view of the factors influencing the

reader's understanding of the series of novels in the series "Old Man and the Sea" written by Ernest Hemingway. Because the names chosen as objects are textured, the names of the characters are preceded by their function and character in the work, and then put into linguistic patterns. As a result, the article offers templates for the translator to analyze them etymologically, lexicologically, semantically and phonetically before translating them into Uzbek.

Keywords: anthroponyms, transliteration, lingvo-perspective, English-Uzbek translation, lexicology, Ernest Hemingway.

В ЭТОЙ СТАТЬЕ АНАЛИЗИРУЮТСЯ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА
АНТРОПОНИМОВ КОНЦА ВЕКА И МОРЕ ЭРНЕСТА ХЕМИНГЕЯ С
АНГЛИЙСКОГО НА УЗБЕКСКИЙ.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются перевод антропонимов с английского языка на узбекский и их сущность с лингвистической точки зрения факторов, влияющих на понимание читателем цикла романов из цикла «Старик и море» Эрнеста Хемингуэя. Поскольку имена, выбранные в качестве объектов, фактурны, имена персонажей предшествуют их функции и характеру в произведении, а затем помещаются в лингвистические шаблоны. В результате в статье предлагаются шаблоны для анализа переводчиком этимологически, лексикологически, семантически и фонетически перед переводом на узбекский язык.

Ключевые слова: антропонимы, транслитерация, лингвоперспектива, англо-узбекский перевод, лексикология, Эрнест Хемингуэй.

KIRISH

Ernest Miller Xeminguey 1899 yil 21-iyulda AQShning Illinois shtatidagi Oak Park shahrida tug'ilgan. U Ernest ismini o'zi tug'ilgan va o'sgan uyda bobosi sharafiga olgan, chunki ota-onasi u erda istiqomat qilgan. U ov qilish va baliq ovlashni o'rgatgan qishloq shifokori Klarens Edmond Xemingueyning o'g'li edi.

Uning onasi Greys Xol, iste'dodli musiqachi edi, u skripka va pianinoda ham o'ynagan, o'z cherkovi faoliyatida faol qatnashgan juda dindor ayol edi. U oltita birodarning ikkinchisi edi, eng kattasi uning singlisi Marsellin 1898 yilda tug'ilgan; Ularning ortidan 1902 yilda Ursula, 1904 yilda Madelain, 1911 yilda Kerol va nihoyat 1915 yilda "Lester" ergashdi. Har yili yozda Xeminguey Michigan shtatining tepasida, Vallon ko'li bo'yida joylashgan Windemere nomli kabinaga bordi. Bu joy Klarens tomonidan Greys taklif qilgan dizayni asosida qurilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA ISHLANISH METADOLOGIYASI

Maqola uchun tadqiqot davomida qiyosiy adabiyotlar, lingvistik atamalarning qarama-qarshi va tavsifli tarjima hamda badiiy tarjimaning stilistik tahlillari o'rganildi.

Natijalarga uch xil qarash bilan nazar tashlash mumkin. Birinchidan, nomlar tarjima qilinishi kerakmi yoki ayrim tarjimonlar ularni tarjima qilganmi, agar shunday bo'lsa, tarjima tiliga qanday tarjima qilinganini tekshirish. Ikkinchidan, obyektlarni tarjima qilish uchun ishlatiladigan strategiya va usullarni ko'rib chiqish va yechimni ko'rsatish. Uchinchidan, inglizcha-inglizcha taqqoslash va zidlash orqali ismlarning semantik yoki tavsifiy ma'nosini o'rganishdan iborat.

Antroponimlar etimologiyasi va orfografik transformatsiyaga uchraganligi hamda tarjimonning qarashlari orqali tahlil qilinadi.

NATIJALAR

Ushbu maqolada o'nga yaqin antroponimlar leksikologik, etimologik, morfologik va boshqa xususiyatlariga ko'ra tahlil qilindi. Tadqiqotlar onomastika ba'zi muammoli jihatlari, ismlarning o'simlik va ovqatlar nomi bilan aloqador jihatlari ham qisman o'rganildi va turli yechimlar taklif qilindi.

MUHOKAMA

Ushbu asarda asosan so'zma-so'z tarjima qilish usulidan foydalanilgan. Shuningdek, quyidagicha transformatsiya usullaridan foydalanilgan. Leksikologik transformatsiya. *He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream.* Chol qayiqda yolg'iz o'zi Golfstrimda baliq ovlardi. Bu gapda "**Keksa**" so'zining sinonimi bo'lgan "**Chol**" so'zi qo'langan. *A boy had been with him.* Bola u bilan

edi. Bu gapda esa “A” ya’ni “*Bir*” so’zining tushib qolishi ko’zatilgan. Va tarjima jarayonida yana shunga o’xshash so’zlarning tushib qolishi yoki so’zlar qo’shilishi hamda sinonim va antonimlari qo’langan.

Shu qatorda asar tarjima jarayonida bunaqa o’zgarishlar ko’plab yuz bergan gap bo’laklari tushishi qo’shma gaplar sodda gapga aylantirishi va so’zlarning sinonimidan foydalanishlarni ko’rishimiz mumkin.

Ushbu maqolada ko’rib chiqilgan ismlar eng keng tarqalgan va muhim shaxslardan biri bo’lib, Hayotimdagi uch xato kitobida 10 dan ortiq ismlarni tahlil qilishimiz kerak bo’lganiga qaramay, biz ismlarning etimologik va semantik fonini ko’rdik. 19 ta belgi nomi, 2 ta - ot va tillararo fonetik o’zgarish muammosi yechimini o’rganib chiqdi: qachon ingliz tilida “h” o’rniga o’zbek tilida “g” va “h” qo’llanilishi kerak. Shu qatorda quyidagi harflar fonetik o’zgarishlarga uchragan. Bular; “i”-“ay”, “g”-“j”, “ph”-“f”, “u”-“v”. Keyingi tadqiqot joriy sohada chuqurroq o’rganiladi. Onomasiologiyaning muammoli, ammo sahifalarni aylantiruvchi fanlari bo’lgan o’simliklar va ovqatlarning nomlari bilan davom etadi.

Asar qahramonlari va geografik atamalar: Santiago- Santiyago, Gulf Stream- Golfstrim, Mosquito- Moskit, Yankee- Yanki, Martin- Martin, DiMaggio- Di Madjio, Africa- Afrika, John- Jon,

XULOSA

Aslida bu hikoyada ko’p narsa sodir bo’lmaydi, lekin sizni birinchi sahifadan oxirgi sahifaga qadar butun diqqatingizni tortib oladi. Bu yerda men uchun eng kutilmagan narsa bu asarning yakuni bo’lgan. Nazarimda, hamma narsa juda qayg’uli tugashi kerak edi. Biroq bu ham yomon emas. Bunday yakun cholni qahramonga aylantirmaydi, lekin u eng qimmatli narsasini saqlab qolishga muvaffaq bo’lgani sababli u yutqazmaydi. Bu yerda chol oddiy odam va bu hikoyaning go’zalligi shunda.

Bu buyuk kitob, men undagi ajoyib, juda keng qamrovli fikrlashga undovchi dialoglarni tahlil qilib, muallif aytmoqchi bo’lgan narsaning oxiriga borishni juda yaxshi ko’rardim. Rostini aytsam, uni tahlil qilib va tahlilsiz o’qib, men ikki xil

kitobni topdim. Ulardan birida yakun juda qayg‘uli va depressiv, ikkinchisida esa umid, ishonch va kuchga to‘la edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jo‘ramurodova, Z., & Solijonov, J. (2022, April). JK ROULINGNING “BIDL QISSANAVIS ERTAKLARI”(“THE TALES OF BEEDLE THE BARD”) ASARIDAGI ANTROPONIMLARNING O‘ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA TARJIMA QILISHDAGI MUAMMOLARI. In МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ:" СОВРЕМЕННЫЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ II" (Vol. 2, No. 18.03, pp. 554-560). <https://doi.org/10.47100/nuu.v2i18.03.115>
2. Qodirovna, A. Z., & Kamoljonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING, GARRI POTTER VA AFSUNGARLAR TOSHI’ROMANIDAGI SEHRGARLAR OBRAZINI INGLIZ TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHNING LINGVO-PERSPEKTIV TAHLILI. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(3), 176-180. <https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-3-176-180>
3. Ernest Xeminguey “Chol va dengiz” Toshkent “Yosh gvardiya” nashiryoti 1986
4. <https://gutenberg.ca/ebooks/hemingwaye>
5. daryo.uz
6. mpradist.ru
7. Kamoljonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING FANTASTIK ASARLARIDAGI ANTROPONIMLARNING LINGVO-PERSPEKTIV MUAMMOLARI. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(1), 334-343.
8. “TARJIMASHUNOSLIK TERMINLARINING KO’PTILLI LUG’AT-MA’LUMOTNOMASI” (o‘zbek, olmon, ingliz, rus tillari) Zohidjon Sodiqov, Dilrabo Abdurahmonova. Namangan 2013

READING STRATEGIES OF KWL METHOD IN READING CONTENT

Qobulova Maxfuza, Ismailova Nozimaxon

Students of Tashkent region Chirchik state pedagogical institute

ABSTRACT

This article is dedicated to study of the use of KWL method and strategy in given texts.

Key words: teaching, reading, methods, process, know, learning, research.

INTRODUCTION

Nowadays there are some difficulties in reading texts and analyze the text among students. Many methods are beneficial as well as KWL method which enhance students reading skill. KWL, an acronym for **K**now, **W**ant-to-know, and **L**earned, is an effective way to read with purpose. KWL is easy to apply and can lead to significant improvement in your ability to learn efficiently and to retain what you have learned.

METHODOLOGY

The first thing to mention is that the active steps follow the acronym KWL and are generally organized in the form of a three-column chart:

KNOW	WANT-TO-KNOW	LEARNED
Before reading, assess and record what you know.	Set a purpose for your reading. What do you want to learn from the text? As you read, maintain focus on your purpose.	After reading, reflect, note and review what you learned from your reading.

In column 1, write down what you know about the text's topic. What have you read, heard, or experienced that is related to the topic? What is the context? Who is the author? When was the text written? Who published it?

In column 2, continue your pre-reading work, noting what you want to know after reading the text. What do you want to know? What you write in this column could refer to your personal goals; in academic reading, however, it will more likely have to do with what you need to learn from the reading for your class. What does this text have to do with the learning outcomes for your class? How does it relate to other reading assignments or material you are covering in class? How does it reinforce or challenge what you are learning, exploring or discussing in class?

Preview the text, observing title, prefatory material, headings and subheadings, and any charts, pictures, or other visuals. Compile a list of questions based on what you've determined you want to know to focus your reading.

In column 3, answer and record the answers to questions you posed before you began reading. Write down the main ideas from the text, as well as what you found surprising, controversial or hard to understand. Compare what you've written in the "learned column to what you wrote in the "want-to-know" column. Have you accomplished what you set out to accomplish in your reading? Consider ways in which what you learned helps you understand ideas or concepts being explored in your class.

What is a KWL chart?

A KWL chart is an organizational tool primarily used by students and teachers to direct and facilitate learning in the classroom.

K-W-L is an acronym that stands for "Know," "Want to Know," and "Learned." The KWL chart is divided into three columns—one for each letter—under which students record:

1. What they already know about the topic
2. What they want to know (or questions they have) about the topic
3. What they learned (after the lesson or assignment)

KWL charts are effective tools for engaging students in the learning process, helping them recall knowledge, and tracking their learning progress. While they are

often used to help students improve their reading comprehension, KWL charts can be applied to any topic or lesson.

The KWL reading strategy is an instructional technique used to improve reading comprehension. It also improves a student's ability to remember the material. KWL is most often used with expository reading materials such as classroom textbooks, research articles, and journalistic pieces.

How to use a KWL chart

To use a KWL chart, first create a table with three columns—one for each letter: K-W-L. You can draft the worksheet by hand or use an online KWL chart.

Lucid chart can help you get started with a premade, printable KWL chart template. Click the image below to start your own KWL chart.

Once you have your chart, follow these steps to fill it out before, during, and after the lesson:

Start with column 1: Know

Under the first column, have students share what they already know about (or associate with) the topic at hand.

You can use the KWL chart for both group and individual learning. You may want to break the class up into small groups and then have each team share their notes with the rest of the class.

Consider drawing a chart on the board (or pulling up an online KWL chart on the projector) to fill out together as a class. Students can also fill out their own worksheets individually as you go to help them stay on track through the lesson.

This is a great way for teachers to see what the class already understands collectively and plan their lessons accordingly. For instance, Column 1 can help teachers to identify any misconceptions students may have going into a lesson.

Depending on the situation, you may want to correct students at this stage or simply use the information to plan your lesson to ensure those misconceptions are clarified later in the curriculum.

Pro tip: Come prepared with additional questions to prompt the students to brainstorm and guide their thought process.

Fill out column 2: Want to know

Once you've identified what you (or your class) already know, the next step is to fill out the "W" column. Have students answer: What do you want to know about this topic?

Again, you may want to split the class into smaller groups or pairs to start the discussion and then have them share their ideas with the whole class to record on a master KWL sheet. If your class doesn't have much experience with or knowledge of the topic, provide prompting questions to help them brainstorm.

Adding "Who, What, When, Where, Why, How" to the top of the column is often enough to spark ideas and get the conversation flowing.

This step is a powerful teaching aid because it helps teachers identify student interests and questions on a topic and adapt their lesson plans accordingly. When done well, the result is more engaged students and more effective learning outcomes.

Complete column 3: Learned

Throughout the lesson or unit, students can refer to their KWL chart and fill out the third column: Learned.

Here they will record what they are learning and check off the questions they had listed in the second column that were answered. Students can share anything they found interesting or surprising and identify any misconceptions they might have had from Column 1.

CONCLUSION

To sum up, knowing this method develop students reading skill easier and save their essential time. Some teachers like to have students fill out their KWL charts throughout the unit as they go, while others wait until the end of the unit to have students record everything they learned. Either way, this stage provides students the opportunity to review their learning and helps teachers track student progress and learning outcomes. Though it was introduced as a strategy for reading comprehension, the KWL method can be applied to any learning situation, such as

taking a class, listening to a lecture, watching a documentary, participating in a classroom activity, attending a workshop and so on.

THE LIST OF USED LITERATURE

1. Dorn, Linda J. & Soffos, Carla. 2005. Teaching for Deep Comprehension: A Reading Workshop Approach. Portland: Stenhouse Publisher.

2. Ibrahim, Nihadl Nurlatifah. 2012. The Use of K-W-L Technique in Teaching Reading Descriptive Text: A Quasi-Experimental Study in the First Grade of A Senior High School in Bandung. A Research Paper. UPI. Unpublished.

3. Klingner, Janette K; Vaughn, Sharon & Boardman, Alison. 2007. Teaching Reading Comprehension to Students with Learning Difficulties. New York: The Guilford Press.

**O'RTA MAKTABLARDA FIZIKA FANINI O'QITISHDA BLUM
TAKSONOMIYASINING QO'LLANISH USULLARI**

Egamova Gulshan Karim qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti

E-mail: gulshan.egamova@mail.ru

Tel: +99893 359 58 94

***Annotatsiya:** Ilmiy maqolada ta'lim sohasida yaratilayotgan yangi pedagogik texnologiyalardan biri bo'lgan Bloom taksonomiyasining ishlab chiqilishi, keng o'rganilishi va umumiy o'rta ta'lim maktablar o'quvchilariga fizika fanini o'qitishda qo'llanilgani qisqacha keltirib o'tilgan. Erishilgan yutuqlar orqali Bloom taksonomiyasini o'rta maktablarda o'tiladigan fanlarga ham qo'llash uchun tavsiyalar berilgan.*

***Kalitli so'zlar:** Bloom taksonomiyasi, pedagogik texnologiyalar, umumiy o'rta ta'lim, fizika, o'quvchi, o'qituvchi*

***Аннотация:** В статье подводятся итоги разработки, обширного изучения и применения таксономии Блума, одной из новейших педагогических технологий в образовании, к обучению физике учащихся средней школы. Недавно были даны рекомендации по применению таксономии Блума к школьным предметам.*

***Ключевые слова:** таксономия Блума, педагогические технологии, общее среднее образование, физика, ученик, учитель.*

***Abstract:** The article summarizes the results of the development, extensive study and application of Bloom's taxonomy, one of the latest pedagogical technologies in education, to teaching physics to high school students. Recently, guidelines have been given for applying Bloom's taxonomy to school subjects.*

***Key words:** Bloom's taxonomy, pedagogical technologies, general secondary education, physics, student, teacher.*

Kirish Ta'limning hozirgi isloxotlari unda qatnashayotgan professor-o'qituvchilarning vazifalarini ham o'zgartiradi. Ularning faoliyati o'quvchining o'quv jarayonida qobiliyatlarini rivojlantirish va yuzaga chiqarishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Hozirgi kunda butun dunyo olimlari ta'lim tizimimini rivojlantirish, o'quvchilarga bilimni turli xil metodik va metodologik usullar orqali yetkazish tizimini ishlab chiqishga harakat qilinmoqda. Shu o'rinda ta'lim jarayonini to'g'ri loyihalash, o'quvchilar egallagan bilimni nazorat qilish va to'g'ri baholash o'quvchilarning fanlarni o'zlashtirishida bo'shliqlarni aniqlashda, ularni bartaraf etishga va ta'lim sifatini oshirishga pirovard natijada raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga erishishga xizmat qiladi. Taksonomiyaning yaratilishiga ta'lim jarayonining rejalashtirilayotgan natijalarini aniq mustahkamlash zarurati turtki bo'ldi. Ta'limning hozirgi isloxotlari unda qatnashayotgan Ta'lim muassalarida fanlarni o'qitish jarayoniga Blum taksonomiyasini qo'llash, uni ta'lim sifatiga ta'sirini aniqlash, uning asosida ta'lim sifatini oshirish imkoniyatini baholash va takliflar berishdan iborat. Uzluksiz ta'limda ta'lim oluvchilarga belgilangan o'quv dasturlari asosida bilim berish va o'quv natijalarini baholashda Blum taksonomiyasi mezonlariga asoslanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: ta'lim sohasiga Blum taksonomiyasini qo'llash bo'yicha juda ko'p professorlar va olimlar izlanishlar olib borgan, jumladan:

Xorijlik olimlardan amerikalik mashhur psixologi va pedgogi Bendjamin Blum tomonidan asos solingan savo va topshiriqlar tizimi – bilish darajalariga o'quv maqsadlari taksonomiyasi zamonaviy ta'lim olamida yetarli darajada keng tarqalgan. Blum taksonomiyasi – ta'lim maqsadlariga ko'ra tashkil etilgan biluv faoliyatining uch sohasini qamrab oluvchi ierarxik tizimdir: kongnitiv(bilish), affektiv(emotsional-qadriyatli) va psixomotor. Taksonomiyaning kongnitiv faoliyatini qamrab oluvchi birinchi qismi 1956-yilda Bendjamin Blum rahbarligida ishlab chiqilgan. Laurin Anderson va D.Kratvol 2001-yilda taksonomiyani qayta ishlab chiqdilar. Aniqlashtirilgan ushbu taksonomiyada avvalgi an'anaviy taksonomiyadagi xatolarni bartaraf etishga urinishdi. Unda bilish masalarida

“nima” (fikrlash mazmuni) va “qanday qilib?” savollari, ya’ni mavjud axborot va muammo yechimidagi amallar o’rtasiga chiziq tortishdi. 2012-yilda Allan Karrington tomonidan ishlab chiqilgan Pedagogika g’ildiragi Bloom taksonomiyasini Apple iPad ilovalari bilan bog’lash uchun mo’ljallangan.

Pedagogika g’ildiragi to’g’ridan - to’g’ri Bloom taksonomiyasining kognitiv sohalari bilan bog’liq bo’lgan beshta segmentga bo’lingan. Pedagogika g’ildiragining maqsadi talabalarga iPad texnologiyasi orqali Bloom taksonomiyasining yuqori darajadagi tafakkuriga krishlaridir.

O’quvchilarning Blum taksonomiyasi bo’yicha bilishga oid o’quv maqsadiga erishganlik darajasini nazorat qilishda ular tomonidan muayyan mavzu bo’yicha ma’lumot va axborotlarni o’zlashtirganlik darajasini aniqlash maqsadga muvofiq. Buning uchun o’quvchi mavzu bo’yicha atamalar, qoidalar, tushunchalar, faktlar, mezonlar, yo’nalishlar, kategoriyalar, eslashi, takrorlay olishi, asar voqealarini bayon qila olishi, ularga ta’rif berishi, ma’lumotlarni qayta ishlashlari, o’z fikrini bayon qilishi, obekt yoki voqeaning o’ziga xos xususiyatlarini ajratib ko’rsatishi kerak bo’ladi.

Kognetiv sohada o’quvchilarning kompetentlik darajasini Bloom taksonomiyasining quyidagi kategoriyalaridan foydalanish mumkin:

B.Blum taksonomiyasi kategoriyalari	B.Blum taksonomiyasi kategoriyalarining xarakteristikalarini
Bilish	O’quvchi faktlarni, tushinchalarni, kategoriyalarni, va ta’rifni aytib berish
Tushunish	O’quvchi o’z so’zlari bilan mavzu mazmunini yoritishi, izohlashi, tavsiflay olishi
Qo’llash	O’quvchi mavzu bo’yicha egallagan bilimlaridan amalda foydalanishi
Tahlil	O’quvchi qaralayotgan mavzuni elementlarga ajratgan holda chuqur o’rganishi, klassifikatsiyalashi

Sintez	O'quvchi mavzu bo'yicha olgan bilimlarini umumlashtira olishi, xulosa qila bilishi
Baholash	O'quvchi o'rganilgan mavzuga nisbatan munosabat bildirishi ba uning zaruriyatini aniqlay olishi;

Bizning mamlakatimizda ham oliy oliy ta'lim tizimida fizikani o'qitishda Bloom taksonomiyasini qo'lash yo'lga qo'yilmoqda. Endilikdagi vazifamiz Bloom taksonomiyasini umumit o'rta ta'lim tizimiga ham qo'llashdan iborat. Shu vazifa yuzasidan biz maktabda sinflar kesimida tajriba o'tkazishga harakat qildik. Olgan natijalarimiz sezilarli darajada yaxshi chiqdi.

Maktabning 8 sinf o'quvchilariga "Magnit maydonda zaryadli zarraning harakati", "Yerning magnit maydoni", "Elektr sig'imi.Kondensatorlar", "Faradeyning ikkinchi qonuni", "Elektromagnitlar. Elektromagnit rele" mavzularini va 10-sinf o'quvchilariga "Elektr maydon energiyasi", "Butun zanjir uchun Om qonuni", "Zaryadlangan sharning elektr maydoni. Dielektrik sindiruvchanlik", "Tok kuchi va tok zichligi. Elektr tokining ta'sirlarlari", "Tok manbalarini ketma-ket va parallel ulash" mavzularini o'tishda Bloom taksonomiyasidan foydalanishga harakat qildik.

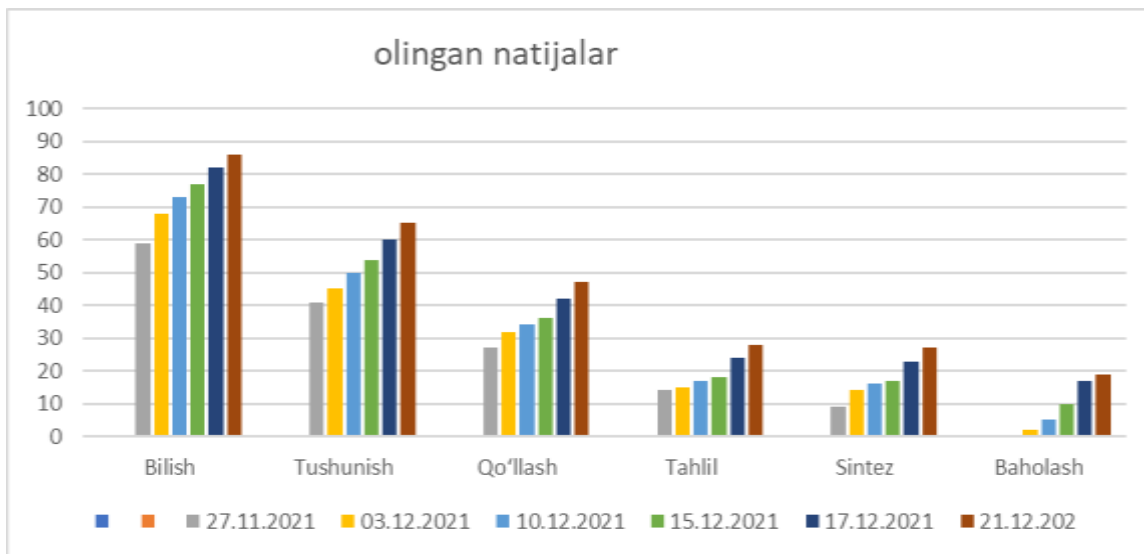
Quyidagi natijalardan shuni bilsak bo'ladiki, 8-sinf o'quvchilarining 3 nafari, 10-sinf o'quvchilarining 4 nafari mavzularni o'zlashtira olmadi. O'quvchilarning mavzularni o'zlashtirishi mavzular ketma-ketligida o'sib bordi.

8-sinf o'zlashtirish ko'rsatkichlari quyidagicha:

	Bilish pog'onasi (%)	Tushunish pog'onasi (%)	Qo'llash pog'onasi (%)	Tahlil pog'onasi (%)	Sintez pog'onasi (%)	Baholash pog'onasi (%)
27.11.2021	59	41	27	14	9	0
3.12.2021	68	45	32	15	14	2
10.12.2021	73	50	34	17	16	5
15.12.2021	77	54	36	18	17	10
17.12.2021	82	60	42	24	23	17

21.12.202	86	65	47	28	27	19
-----------	----	----	----	----	----	----

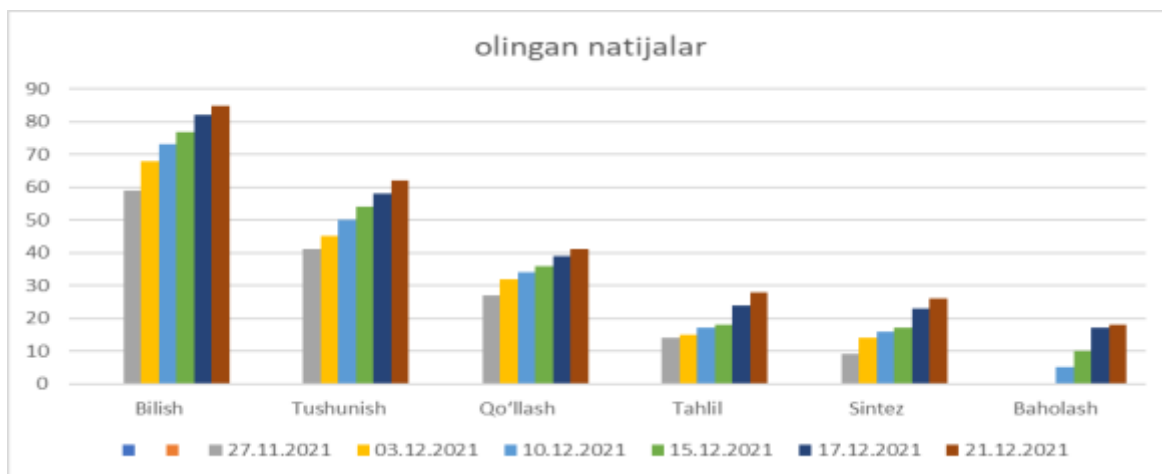
Olingan natijalarni diogramma asosida oladigan bo‘lsak quyidagi ko‘rinishga ega bo‘lamiz.

10-sinf o‘quvchilaining o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari

	Bilish pog‘onasi (%)	Tushunish pog‘onasi (%)	Qo‘llash pog‘onasi (%)	Tahlil pog‘onasi (%)	Sintez pog‘onasi (%)	Baholash pog‘onasi (%)
27.11.2021	59	41	27	14	9	0
3.12.2021	68	45	32	15	14	0
10.12.2021	73	50	34	17	16	5
15.12.2021	77	54	36	18	17	10
17.12.2021	82	58	39	24	23	17
21.12.2021	85	62	41	28	26	18

Olingan natijalarni diogramma asosida oladigan bo‘lsak quyidagi ko‘rinishga ega bo‘lamiz.

Bizning fikrimizcha yuqorida o'tkazilgan sinov natijalariga asosan maktablarda Bloom taksonomiyasini pog'analar bo'yicha tasniflash ta'lim jarayonida o'quvchilarda xususiyatli, mulohazali, abstrakt bilimlarini shakllantirish, ularni tahlil qilish orqali muammo echimini aniqlash, tegishli g'oya va qonunlarni umumlashtirish va ularga munosabat bildirish imkoniyatlarini berishi pedagogik tajriba orqali aniqlanadi.

Tajriba orqali maktabning 8- va 10- sinflariga "Fizika" fanini o'qitishda Bloom taksonomiyasini qo'llash o'quvchilarning mavzularni ketma-ketlikda o'zlashtirish darajasi 4% dan 19% gacha oshganini kuzatdik. Demak biz Bloom taksonomiyasini umumiy o'rta ta'lim tizimiga ham qo'llay boshlasak juda samarali natijalarga erishamiz deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson, L. W. and Krathwohl, D. R., et al (Eds..) (2001) A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. Allyn & Bacon.
2. Anderson and Krathwohl Bloom's Taxonomy Revised. Understanding the New Version of Bloom's Taxonomy. ©Leslie Owen Wilson (2016, 2013, 2005, 2001) Contact Leslie
3. Курьянов, М. А., Половцев, В. С. АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ [Текст] / М. А. Курьянов, В. С. Половцев. – Тамбов : Изд-во ТГТУ, 2011. – 78 с.
4. SH.S.SHoyimova, M.K.Xoshimova, SH.R.Mirzayeva, M.M.Qo'ziboyeva. TA'LIM TEXNOLOGIYALARI. Toshkent-2020
5. O. Quvondiqov. Innovatsion strategiyalardan fizikani o'qitishda foydalanish metodikasi: O'quv qo'llanma /; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – Samarqand: SamDU nashri, 2019. – 368 b.

**QONDAGI ALBUMINNING TURLI SHASHROITLARDAGI
KO'RSATKICHLARI**

Boboqulov Avazbek, Murodullayev Javohir

Samarqand veterinariya meditsinasi instituti Talabalari

Muxtarov Elmurod

Samarqand veterinariya meditsinasi instituti asstenti

E-mail: elmurod3108@mail.ru

Annotasiya

Turli tabiiy sharoitdagi qo'ylar postnatal ontogenezining fiziologik bosqichlarida qon zardobidagi albuminning yashash sharoiti bilan bog'liq ravishda o'ziga xos o'zgarish dinamikasini namoyon qilishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: qo'ylar, postnatal ontogenez, albumin, qon, yashash sharoiti.

Kirish. Asosiy plazma oqsili - qondagi albumin asosiy hisoblanadi, u barcha mavjud oqsillarning 60% ni tashkil qiladi va juda muhim funktsional maqsadga ega. Gepatotsitlar (jigar parenximasi hujayralari) tomonidan sintez qilingan albumin fraksiyasi har daqiqada muhim muammolarni hal qilish bilan band. Aynan u BCC (aylanuvchi qon hajmi) barqarorligini ta'minlaydi, qonning suyuq qismining kolloid-osmotik bosimini tartibga soladi, bog'lanishi, uzatilishi va o'tkazilishi uchun javobgardir. organizm uchun zarur bo'lgan ko'plab moddalarni zahiraga cho'ktirish. Ko'pincha, ushbu fraksiyaga nisbatan "zardob albumini" iborasi ishlatiladi (bu albuminlarning eng mashhuri) va u qandaydir maxsus protein emas. Bu qonda (plazma) va qo'shimcha ravishda ba'zi boshqa tana suyuqliklarida, masalan, miya suyuqligida mavjud bo'lgan bir xil albumin, shuning uchun ushbu oqsilning keyingi tavsifida bunday nom (zardob albumini) bo'lishi mumkin.[1]

Hayvon organizmining normal faoliyatida ovqat hazm qilish alohida rol o'ynaydi. Mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bu samarali va takrorlanishi mumkin hayvonlarning haydash fazilatlarini ko'p jihatdan ovqat hazm qilish tizimining funktsional holatiga bog'liq tizimlar, xususan, qorin bo'shlig'i va parietal ovqat hazm qilish intensivligi va natijada, ozuqa moddalarining so'rilishi. Bu jarayonlar metabolizm bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu fiziologik jihatdan asoslanadi, chunki hazm qilish ozuqa tarkibidagi ozuqa moddalarini trofizm va tana hujayralarining yangilanishi uchun zarur bo'lgan oson hazm bo'ladigan birikmalarga aylantirishdan iborat. Metabolizmning uzluksizligi tufayli tananing doimiy yangilanishi mumkin. Aynan metabolizm tanadagi barcha fiziologik reaksiyalarni amalga oshirish uchun energiya manbai bo'lib, assimilyatsiya va dissimilyatsiyadan iborat bo'lib, bir vaqtning o'zida sodir bo'ladi. o'zaro bog'liq, ammo turli xil endo- va ekzogen omillarning ta'siri ularning buzilishiga olib keladi jarayonlar [4, 5, 6].

O'sayotgan hayvon organizmida oqsil sintezi dolzarb muammolardan biri ekanligini ta'kidlashgan. Mualliflarning ma'lumotlariga ko'ra, oqsil biosintezi qonuniyatlari birmuncha murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ko'p jihatlari, masalan yoshlar o'rtasidagi bog'liqlik, o'sish jadalligi va mayda shoxli mollar organizmida oqsil biosintezini to'liq o'rganilmasdan qolmoqda [2]. Qo'ylar mahsuldorligining genetik quvvati sutkasiga 500 g gacha mahsulot olish imkonini beradi. Bunday jadallik bilan o'sayotgan hayvonlar oziqa va energiyaning asosiy qismini o'sish uchun sarflaydi. Mualliflar, shuningdek hayvon organizmini yetilishi bilan to'qima va organlarda oqsillarga nisbatan lipidlarni to'planish uchun javobgar mexanizm oxirigacha ochib berilmaganligini e'tirof etishadi.

Rus uzun junli zotga mansub 8 oylik qo'chqorchalar go'shtining kimyoviy tarkibi o'rganilganida [3] 71,25 % suv, 9,05 % yog' va 18,70 % oqsil saqlanishi qayd etilgan. Shuningdek, Volgograd zotli 8 oylik qo'ylardagi yelkaning keng muskulini kimyoviy tarkibida 72,64 % suv, 7,11 % yog', 19,32 % oqsil; 18 oyliklarda esa 72,72 % suv, 7,01 % yog' va 19,33 % oqsil saqlashi aniqlangan.

Tekshirish usuli va materiallari. Tadqiqot ishlari Qashqadaryo viloyatining Mirishkor tumani hamda Samarqand viloyatining Qo'shrobot tumanlaridagi qo'ylarida.

Ilmiy tekshirishlar uchun postnatal ontogenezning 3 kunlik, 3, 6, 12, 18, 36, 60 oylik bosqichlaridagi hayvonlarning qon zardobidagi albuminda olib borildi.

Qo'ylarni ertalab ovqatlantirmasdan oldin bo'yintriq vena qon tomiridan qon olinib, qonning plazmasi ajratilib proberkaga (steril 22GX1-1/2) olinib, olingan namunalar Samarqand veterinariya meditsinasi institutining "Hayvonlar anatomiyasi, gistologiya va patologik anatomiya kafedresi" ning Patomorfologiya laboratoriyasini Bioximichiski Humanstar-100 aparatida ko'rsatkichlar aniqlandi

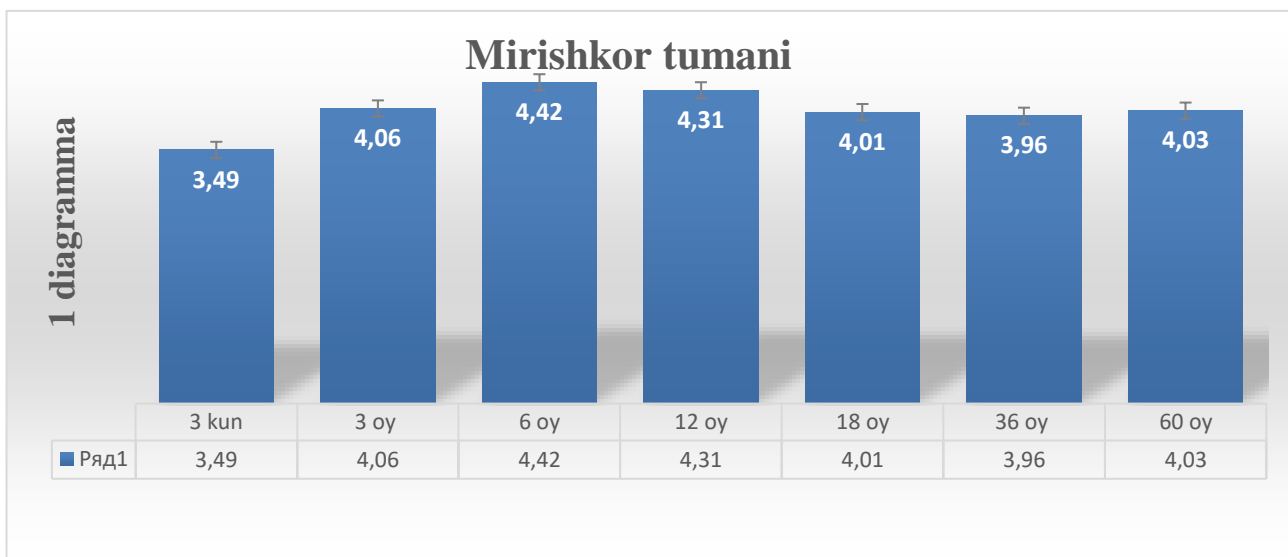
Ilmiy tekshirishlar natijasida olingan barcha raqamiy ma'lumotlar K.Merkuryeva uslubi bo'yicha matematik ishlovdan o'tkazildi.

Matematik-statistik tahlil student va fisher mezonlari yordamida kompyuterning Microsoftexcel elektron jadvalida bajarildi.

Olingan natijalar va uning muhokamasi. Ilmiy Tekshirishlar natijasida tabiiy sharoitlarda parvarish qilingan qo'ylarni 3 kunlik 3 , 6 , 12 , 18 , 36 va 60 oyliklarida Qon plazmasidagi albuminni postnatal taraqqiyotning turli fiziologik bosqichlaridagi hayvonlarning tabiiy yashash sharoitiga ko'ra o'ziga xos o'zgarish namoyon qilishi kuzatildi.

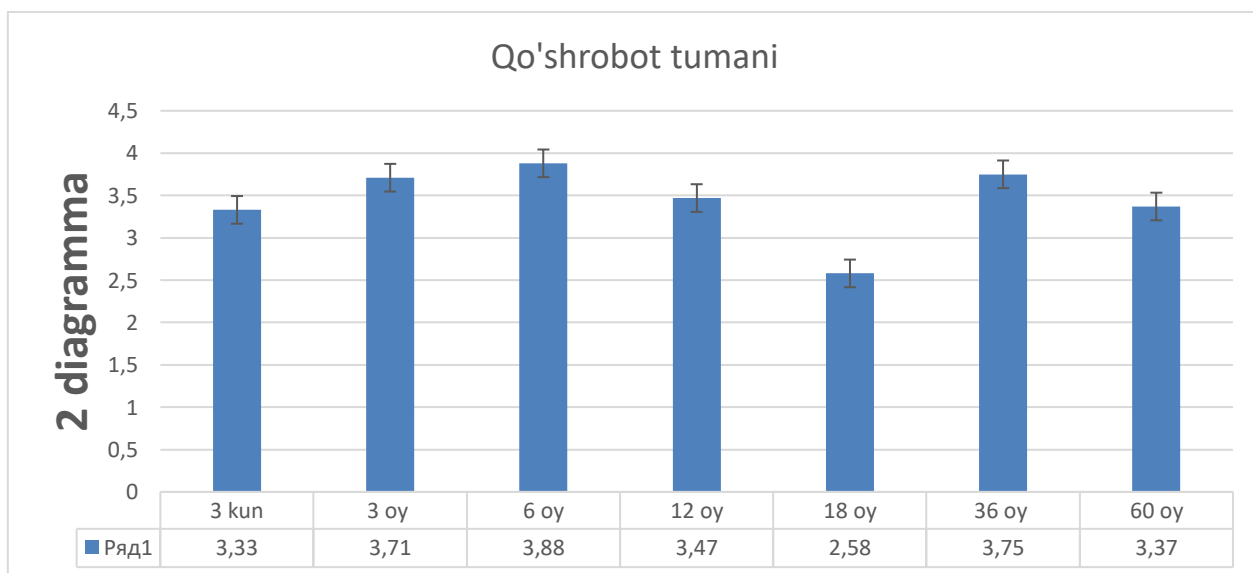
Mirishkor tumanidagi qo'ylar qoni albumin ko'rsatkichi postnatal ontogenezning 3 kunligidan 3 oylikiga qadar $3,49 \pm 0,07$ dan $4,06 \pm 0,09$ ($p < 0,03$) gacha ko'tarilib, 6 oylikda $4,42 \pm 0,08$ ($p < 0,02$) ga, 12 oylikda $4,31 \pm 0,09$ ($p < 0,03$) ga, 18 oylikda $4,01 \pm 0,04$ ($p < 0,02$) ga yetishi, 36 oylikda uning chiziqli o'lchamlariga mutanosib ravishda Sezilarli kamayishi $3,93 \pm 0,07$ ($p < 0,02$) va 60 oylikda $4,03 \pm 0,06$, ($p < 0,02$) darajani egallashi kuzatildi (1 diagramma).

Qo'ylarning qonidagi albuminning eng yuqori darajasi 6 oylikda $4,42 \pm 0,08$ va eng past darajasi 3 kunlikda $3,49 \pm 0,07$ kuzatildi.

Qo'ylar qoni albumin ko'rsatkichi postnatal ontogenezning 3 kunligidan 3 oyligiga qadar $3,33 \pm 0,02$ dan $3,71 \pm 0,04$ ($p < 0,04$) gacha ko'tarilib, 6 oylikda – $3,38 \pm 0,04$ ($p < 0,02$) ga, 12 oylikda – $3,47 \pm 0,04$ ($p < 0,02$) ga, 18 oylikda – $2,85 \pm 0,10$ ($p < 0,04$) ga yetishi, 36 oylikda uning chiziqli o'lchamlariga mutanosib ravishda Sezilarli kamayishi $3,75 \pm 0,08$ ($p < 0,03$) va 60 oylikda $3,37 \pm 0,07$ ($p < 0,03$) darajani egallashi kuzatildi (2 diagramma).

Qo'ylarning qonidagi albuminning eng yuqori darajasi 6 oylikda $3,38 \pm 0,04$ va eng past darajasi 18 oylikda $2,85 \pm 0,10$ kuzatildi.

Xulosalar:

- qo'ylar qon zardobidagi albuminning hayvonlar organizmining fiziologik holatiga mutanosib tarzda ularning yashash sharoitidan qat'iy-nazar, postnatal ontogenezning dastlabki 3 oyligiga qadar bo'lgan davr mobaynida ortishi, o'rganilgan barcha yoshdagilarga nisbatan esa 6 oylik bosqichda eng yuqori ko'rsatkichni namoyon qilishi kuzatildi;

- qo'ylar qon zardobidagi albuminning ko'rsatkichi, Mirishkor tumanidagilarga qaraganda Qo'shrobot tumanidagilarga nisbatan yuqori bo'lishi aniqlandi;

- qo'ylar qon zardobidagi albuminning ko'rsatkichi postnatal ontogenezning 3 kunligidan 60 oyligiga qadar bo'lgan davr ichida miqdori ortib borishi aniqlandi.

Adabiyotlar

1. Lifshis V.M. Bioximicheskiye analizy v klinike : spravochnik / V.M. Lifshis, V.I. Sidelnikova ; 2-ye izd. – M. : Meditsinskoye informatsionnoye agentstvo, 2001. – 303 s.
2. Tyurpayev I.M., Kalniskiy B.D., Bocharov A.V. i dr. Obmen myshечных Belkov u bychkov v ontogeneze / Sb.nauch.tr.VNIIFBiP s.-x. jivotных. –1999. Borovsk. – T. XXXVIII. – S.192-198.
3. Kotarev V.I., Larin O.V., Ramazanov O.G. Rost i myasnaya produktivnost molodnyaka oves russkoy dlinnosherstnoy porody i yeye pomesey s baranami teksele // Ovsy, kozы, шерstnoye delo, Moskva 2007. - № 31. - S. 39-41.
4. Интенсификация производства молока: опыт и проблемы : монография / В. И. Смунев [и др.]. – Ви-тебск : ВГАВМ, 2012. – 486 с.
5. . Совершенствование тех-нологических процессов производства молока на комплексах : монография / Н. С. Мотузко [и др.]. – Минск : Тех-ноперспектива, 2013. – 481 с.
6. Физиология пищеварения и обмена веществ : учебное пособие / И. Н. Медведев [и др.] ; под ред. И. Н. Медведева. – СПб. : Лань, 2016. – 144

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА И ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА

Исмоилова Умида Кучкаровна

Магистрант 2 курса Узбекского государственного Университета

Аннотация: Язык – зеркало культуры. В нем отражается не только реальный мир, который окружает человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира. Между тем, определённая зависимость языков от культуры создаёт проблемы в плане межкультурного взаимодействия. Больше всего культурные различия языков проявляются в лексике и фразеологии. В результате этих различий можно встретить такие языковые единицы, которые не имеют эквивалентов в системе другого языка. В теории и практике перевода данное явление получило название безэквивалентной лексики.

Ключевые слова: БЕЛ, перевод, менталитет, замена

Безэквивалентная лексика определяется как лексические единицы исходного языка, которые не имеют эквивалентов в словаре переводящего языка. Проблема безэквивалентности представлена в трудах таких исследователей как Л.С. Бархударов, Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров, С. Влахов и С. Флорин, В.С. Виноградов, О.А. Иванов и др. Между тем, как отмечают исследователи проблемы, безэквивалентность вовсе не означает, что такая лексика непереводаема. В реальном контексте существуют определённые приёмы для передачи безэквивалентной лексики. По мнению авторов, особые трудности возникают при переводе безэквивалентных единиц в художественных текстах. Особенности менталитета и мышления того или иного народа, систему ценностей можно проследить и в творчестве

музыкантов. Нам представляется интересным рассмотрение проблемы безэквивалентности в этом направлении.

Объект исследования – безэквивалентная лексика английского языка.

Предмет исследования – особенности перевода безэквивалентной лексики с английского языка на русский.

Целью исследования является изучение особенностей перевода безэквивалентной лексики с английского языка на русский на примере песенных текстов. Поставленная цель определила достижение следующих задач:

1. Рассмотреть различные подходы к понятию «перевод».
2. Изучить подходы к определению понятия «безэквивалентная лексика» и рассмотреть различные классификации.
3. Определить основные способы перевода безэквивалентной лексики.
4. Выявить и анализировать перевод безэквивалентных единиц в трудах Б.Я. Шарифуллина.
5. Изучить особенности перевода безэквивалентной лексики на примере песенных текстов.
6. Провести опытно-экспериментальную работу по теме исследования в школьном иноязычном образовании и проанализировать ее результаты.

Исследование предполагает использование следующих методов лингвистического анализа:

1. Сравнительно-сопоставительный анализ.
2. Контекстуальный анализ.
3. Лингвистический эксперимент.
4. Опытная-экспериментальная работа.

Материалом исследования послужили тексты песен группы “The Beatles” - “Penny Lane”, “The Ballad of John And Yoko” , “Back in USSR” и “Come Together”.

Научная новизна исследования заключается в определении эффективности изучения безэквивалентной лексики, приёмов её перевода на

материале текстов песен “The Beatles” как социокультурного компонента при изучении иностранного языка.

Теоретическая значимость исследования состоит в том, что в работе исследуются важные и актуальные аспекты для переводоведения и теории межкультурной коммуникации, такие как проблемы перевода безэквивалентной лексики в контексте единства языка и культуры.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования материалов исследования в курсе изучения лингвистических дисциплин «Межкультурная коммуникация», «Теория и практика перевода», использования учителями в школе при проведении уроков, внеклассных мероприятий по английскому языку, а также при написании студентами статей, рефератов и курсовых работ.

Перевод как явление возник в глубокой древности. Первое изображение переводчика было найдено в древнеегипетском барельефе. Там же появились первые документальные памятники переводов дипломатической переписки с древнеегипетского языка на аккадский. Истоки развития русского перевода возникают в связи с принятием христианства на Руси и появлением письменности. Первые контакты между народами были устными. Долгое время перевод существовал без письменной фиксации.

Огромное внимание к теории перевода было направлено во второй половине XX века. После окончания Второй мировой войны возникает такое явление, как «информационный взрыв» – резкое увеличение обменом информации между людьми и народами, который сопровождается увеличившим спросом на переводческую деятельность.

В современном мире перевод – это сложный и многогранный вид человеческой деятельности. Данное понятие является центральным понятием такой научной дисциплины как переводоведение. Переводоведение – «наука о переводе как процессе и как тексте, изучающая историю перевода, его общие и частные теоретические основы, технику и методику процесса перевода, периодические навыки и умения как сложных видов речезыковой

деятельности в двуязычной ситуации, т.е. такой ситуации, когда процесс речезыкового общения (коммуникации) осуществляется средствами двух языков».

Исследователи также выделяют теорию перевода - «научное направление, изучающее закономерности взаимосвязи между текстами подлинника и перевода и разрабатывающее общие вопросы методики и техники перевода», что является одним и тем же, что и переводоведение.

Нынешние наименования перевода существуют и в других странах: *traduction* (фр.), *traduccion* (исп.), *traducao* (порт.), *traduzione* (ит.).

В самом общем смысле любой случай, когда текст, созданный на одном языке, перевыражается средствами другого языка, мы называем переводом. При этом «текст» понимается как любое устное или письменное произведение. В Толковом словаре Д.Н. Ушакова мы находим, что перевод это «текст (или устная речь), переведённый с какого-н. языка на другой язык. Хороший перевод...Правильный...».

В словаре лингвистических терминов О.С. Ахмановой перевод – это «передача информации, содержащейся в данном произведении речи средствами другого языка».

Среди исследователей нет однозначной трактовки понятию перевод. Л.С. Бархударов, один из основоположников отечественной школы перевода, определяет перевод как «процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания, т.е. значения». А.В. Фёдорова понимает под переводом:

- «1) процесс, совершающийся в форме психического акта и состоящий в том, что речевое произведение, возникшее на исходном языке (ИЯ) пересоздаётся на другом – переводящем языке (ПЯ);
- 2) результат этого процесса, т.е. новое речевое произведение на ПЯ». В представлении Т.А.

Дж.К. Кэтфорд определяет перевод как «замену текстового материала на одном языке (ИЯ) эквивалентным текстовым материалом на другом языке (ПЯ)». ПЯ - «любой естественный язык, знаками которого закодирован переведенный текст (перевод)». ИЯ - «любой естественный язык, знаками которого закодирован исходный текст».

Из приведенных выше толкований понятия «перевод» видно, что все исследователи понимают под переводом либо процесс, либо результат действия.

Анализ теоретической литературы показал, что перевод как явление возник в глубокой древности. Понятие перевод является центральным понятием переводоведения. Кроме того он входит в круг интересов теории межкультурной коммуникации. Исследователи по-разному определяют данное понятие, одни как процесс, другие как результат. В нашем исследовании мы будем придерживаться определения перевода Л.К.

Латышева, который понимает под переводом вид языкового посредничества, цель которого приблизить как можно ближе двуязычную языковую коммуникацию к одноязычной. Художественный перевод как вид перевода вызывает особую трудность у переводчиков, так как литературные тексты отражают национальный менталитет народа, который проявляется в элементах быта культуры, объектах материальной культуры, явлениях жизни, духовной культуры.

Между тем особую сложность при переводе составляет БЭЛ, которая определяется как единицы словаря ИЯ, которые не имеют эквивалентов в словарном составе ПЯ. К слою БЭЛ относят реалии, экзотизмы, авторские окказионализмы, неологизмы, фразеологизмы и др. Как отмечают исследователи данного вопроса, не стоит считать, что данный слой лексики непереволим в принципе, так как любое понятие можно выразить, используя специальные способы и приёмы при переводе безэквивалентных единиц.

В теории перевода выделяют различные приёмы передачи БЭЛ, такие как: - лексико-семантические: транслитерация и транскрипция,

калькирование и полукалькирование, семантическая модификация, описание, комментарий и смешанный перевод; - грамматические: нулевой перевод, распространение, компрессия, функциональная замена, конверсия, антонимический перевод.

Исследователи отмечают, что при переводе художественного текста реже используется транскрипция, чаще описание. В конечном счете, выбор того или иного способа зависит от контекста.

Трудности испытывают профессиональные П, тем более обучающиеся. Например, в «UNIT 2», урок 5-6 учебника «New Millennium English – 11» встречаются следующие безэквивалентные единицы, в частности реалии: The Tower of Babel – Вавилонская башня, The Great Plains – Великие равнины, “This made God angry” (Сложное дополнение) – «Это разозлило Бога», “Paradise Lost” – «Потерянный Рай», John Milton (Джон Милтон). Это лишь малая часть того лингвострановедческого материала, который используется в содержании этого учебника.

Между тем, Л.В. Макарова утверждает, что культурологическое чтение аутентичных текстов благотворно влияет на такой аспект обучения обучающихся, как социокультурный. Автор полагает, что БЭЛ наиболее ярко участвует в формировании национальных аспектов. Действительно, требования к предметным результатам освоения базового курса иностранного языка, указанные в государственном образовательном стандарте среднего (полного) общего образования, отражают, среди прочих, владение знаниями о социокультурной специфике страны изучаемого языка; умение выделять общее и различное в культуре родной страны и страны изучаемого языка. Е.В. Мироненко, говоря о лингвокультурологическом подходе к изучению иностранного языка, отмечает, что в современной теории обучения иностранным языкам происходит смещение акцентов с развития чисто коммуникативных умений на формирование готовности к диалогу. Так же как и Л.В. Макарова, автор считает, что БЭЛ является самой яркой иллюстрацией разницы миров, отражённых разными народами. По словам В.В. Мартыненко,

сложность в передаче безэквивалентной лексики для обучающихся состоит в том, что в процессе перевода нужно подобрать соответствующие эквиваленты в русском языке

Перевод как явление возник ещё со времен Древнего Египта. На протяжении многих столетий основным предназначением перевода было взаимодействие людей различных этносов. Особенно резко возросла потребность в П в период глобализации. В этот период возникает такая наука как переводоведение, или теория перевода. Надо отметить, что исследователи по-разному рассматривают понятие перевод. Одни понимают его как процесс, другие как результат. В нашем исследовании мы исходили из того, что перевод это, прежде всего целенаправленная деятельность. Поэтому, вслед за Л.К. Латышевым мы считаем, что перевод это вид языкового посредничества, цель которого приблизить как можно ближе двуязычную языковую коммуникацию к одноязычной. Одной из главных проблем переводоведения считается вопрос переводимости. Здесь также нет однозначного мнения. Одни полагают, что перевести полно и правильно невозможно, вторые считают, что можно лишь частично передать текст перевода, третьи же придерживаются мнения, что перевод возможен в полной мере. В этой связи, особую сложность при переводе вызывает БЭЛ.

Понятию БЭЛ существует огромное количество определений. В основном мнения авторов сходятся на том, что БЭЛ – лексические единицы ИЯ, которые не имеют в словарном составе ПЯ эквивалентов. Анализ различных трудов, касающихся данного вопроса, привел нас к выводу, что к БЭЛ относятся фразеологизмы, авторские окказионализмы, неологизмы, случайные лакуны, имена собственные, междометия, сокращения, звукоподражание, термины, реалии. На наш взгляд более полно классификация БЭЛ отражена в трудах О.А. Иванова. Между тем, абсолютно все авторы утверждают, что было бы неправильно понимать безэквивалентность как невозможность перевести данную лексику. Отсюда

логично вытекает то, что концепция «полной переводимости» оправдывает своё существование.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Акуленко, В.В. Англо-русский и русско-английский словарь «Ложных друзей переводчика» [Электронный ресурс] / В.В. Акуленко; Под общим руководством доцента В.В. Акуленко. – Москва : Сов. Энциклопедия, –Режим доступа:
<http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1661367>.
2. Алексеева, И.С. Введение в переводоведение [Электронный ресурс] : учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. выс. учеб. заведений / И.С. Алексеева. – Москва : Академия – Режим доступа:
<http://www.twirpx.com/file/85927/>.
3. Английский язык: Английский язык нового тысячелетия / New Millennium English : учебник для 11 кл. общеобраз. учрежд. / О.Л. Гроза, О.Б. Дворецкая, Н.Ю. Казырбаева, В.В. Клименко, М.М. Мичурина, Н.В. Новикова, Т.Н. Рыжкова, Е.Ю. Шалимова. – 3-е изд., испр. и перераб. – Обнинск : Титул,
4. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов : изд. 2-ое, стереотип. [Электронный ресурс] / О.С. Ахманова. – Москва : Советская энциклопедия – Режим доступа:
<http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2644306>.
5. Бархударов, Л. С. Язык и перевод [Электронный ресурс] / Л.С. Бархударов. – Москва : Международные отношения. - Режим доступа: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2354143>.
6. Белинский, В.Г. «Гамлет» в переводе Полевого» : полн. собр. соч. в 12-ти т. т. III / В.Г. Белинский; Под ред. С. А. Венгерова. – Санкт-Петербург.

**JISMONIY MADANIYAT VA SPORTNING UMUMIY TAMOYILLARI
VA NAZARIY ASOSLARI**

Ortiqov Umidjon Xudoyberdiyevich

*Namangan muhandislik-qurilish instituti, Jismoniy madaniyat
kafedراسi katta o'qituvchisi*

Satimov A'zamjon Ikromovich

*Namangan muhandislik-qurilish instituti, Jismoniy madaniyat
kafedراسi katta o'qituvchisi*

Ortiqov Sirojiddin Xoldorjon o'g'li

Namangan shaxar 18-o'rta maktab jismoniy tarbiya o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jismoniy madaniyat va sportning umumiy tamoyillari va nazariy asoslari, jismoniy tarbiya va sport sog'lomlashtirish tadbirlari maqsadi, sog'lom turmush tarzi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Jismoniy tarbiya, sport, sog'lomlashtirish, badantarbiya, mashqlar, mashg'ulotlar, kurash, suzish, yengil atletika.

Jismoniy tarbiya va sport sog'lomlashtirish tadbirlari maqsadi Talabalarni organizmini jismoniy rivojlantirish va sog'lom turmush tarzi kechirish talablariga o'rgatishdan iborat bo'ladi. Shu bilan birga jismoniy tarbiya sport va sog'lomlashtirish tadbirlari mutaxassislik mashg'ulotlarini ijobiy o'zlashtirishga katta yordam beradi.

Talabalar jismoniy tarbiya tadbirlari ertalabki badantarbiya, jismoniy tarbiya darslari, sport to'g'arak mashg'ulotlari, sport sog'lomlashtirish musobaqalari va bayramlari shakllarida bo'ladi. Ertalabki badantarbiya mashg'ulotlari talabalar yotoqxonasida ommaviy xolda, yashash joylari va oilada mustaqil holda bajariladi.

Ertalabki badantarbiya mashg'ulotlari qo'l, oyoq va gavda muskullari uchun mashg'ulotlardan, nafas olish mashqlaridan iborat bo'lishi mumkin. Jismoniy

tarbiya darslari talabalar o`quv rejasiga muvofiq tashkil etiladi. Jismoniy tarbiya darslarida talabalar futbol, basketbol, voleybol, gandbol o`yinlarining texnikasi shakllantiriladi. Shuningdek, yengil atletika, gimnastika, kurash va suzish sporti harakatlari malaka va ko`nikmalari o`rgatiladi hamda shakllantiriladi.

Kun tartibidagi sport bayramlari va musobaqalariga sayyohlik yurishlari, suv muolajalari qabul qilish, suzish va cho`milish mashg`ulotlari, guruhlar o`rtasidagi bellashuvlar va musobaqalarni kiritish mumkin. Sport to`garaklari mashg`ulotlarida sport turlari bo`yicha mutaxassislikka erishib boradilar. Talabalar sport musobaqalari va sport bayramlarida jismoniy, texnik va taktik tayyorgarliklarini namoyon etadilar.

Shuningdek talabalarni turizm mashg`ulotlarida tabiat omillari suv, quyosh va havo ta'sirida chiniqtirish muolajalarini qabul qilish uslublari o`rganildi. Talabalarni jismoniy tarbiya va sport, sog`lomlashtirish ishlarida ishtirok etish jarayonlarida jismoniy rivojlanishini tibbiy nazorat qilish va jismoniy tayyorgarlik darajasini amaliy test sinovlari bilan baholash tashkil etildi.

Talabalarni ta'lim muassasalari va yashash joylarida tashkil etiladigan ertalabki badantarbiya mashg`ulotlari, jismoniy tarbiya darslari, sport to`garaklaridagi mashg`ulotlar, sport bayramlari va musobaqalari, dam olish kunlarida tashkil etiladigan sayyohlik yurishlari va turizm mashg`ulotlari, oilada olib boriladigan ijtimoiy foydali mehnat jarayonlari hamda sog`lom turmush tarzining organizmga ijobiy ta'sirlari beqiyos hisoblanadi.

Ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan jismoniy tarbiya va sport, sog`lomlashtirish tadbirlari jismoniy tarbiya dasturi asosida tashkil etiladi. Jismoniy tarbiya dasturlari talabalar yosh va jins ko`rsatkichlari va organizmining jismoniy rivojlanishi darajalariga muvofiq takomillashtirilib boriladi. Jismoniy tarbiya dasturlarida talabalarni jismoniy tarbiya darslarining materiallari hamda jismoniy tarbiyadan sinfdan tashqari ishlarning mazmuni zamonaviy talablar asosida shakllantirilgan. Shu bilan birga talabalar jismoniy tarbiya va sport, sog`lomlashtirish tadbirlari jarayonlarida jismoniy tarbiya va sport mashg`ulotlarining organizmga ijobiy ta'sirlari hamda jismoniy mashqlar bilan

mustaqil shug`ullanish, tabiat omillari suv, quyosh va havo yordamida chiniqtirish muolajalari qabul qilish qoida va talablari xaqida nazariy ma'lumotlarga ega bo`lib boradilar. Bunday nazariy ma'lumotlarni berishda mamlakatimiz va horijiy mamlakatlarning etuk mutaxassisleri adabiyotlari va ko`rsatmalaridan hamda INTERNET materiallarida keng foydalanish maqsadga muvofiq bo`lib hisoblanadi. Talabalarning ta'lim muassasalari va yashash joylari hamda oilada jismoniy tarbiya va sport, sog`lomlashtirish ishlarini samarali tashkil etish mamlakatimiz kelajagi yosh avlodni jismonan barkamol va ma'naviy etuk inson qilib tarbiyalash hamda jamiyatimizning faol a'zosi bo`lishini ta'minlaydi.

Jismoniy tarbiya va sportning asosiy tushunchalari xaqida jismoniy tarbiya va sport bo`yicha zamonamizning etuk mutaxassislar ko`plab ta'limotini yaratganlar. Shundan professor A.Ashmarinning ta'limoti keng mazmunga ega.

Jismoniy tarbiya nazariyasi-jismoniy madaniyatning qonuniyatlarini tahlil etuvchi ilmiy amaliy fan. Jismoniy tarbiya nazariyasining asosiy tushunchalari: jismoniy rivojlanish, jismoniy tarbiya, jismoniy tarbiya tizimi, jismoniy kamolot va jismoniy madaniyat. Shu tushunchalar orqali jismoniy tarbiya nazariyasining mohiyati va asosiy qonuniyatlari o`rganiladi. Ular doimo o`zgarib kengayib va chuqur mazmun aks ettirib keladi.

Jismoniy rivojlanish-tarbiyaning ta'sirida organizmda biologik shakllar va funktsiyalarning vujudga kelishi, o`zgarishi va takomillashuvidir. Bu jarayon organizm va uning yashash muhiti tuzilishi, o`zgarishi hamda miqdor va sifat o`zgarishlar qonuniyatlariga bo`ysunadi. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida jismoniy xususiyatlar ishlab chiqarish, madaniyat fan va sport sohasida yuksak natijalarga erishish imkoniyatini yaratdi. Nasldan naslga o`tadigan tabiiy xayotiy kuchlar va organizmlarning tuzilishi, inson jismoniy rivojlanishi uchun asos bo`ladi. Lekin jismoniy rivojlanishning yo`nalishi, uning harakteri, darajasi, shuningdek, inson o`zida kamol toptiradigan fazilatlar va qobiliyat turmush sharoitlari va tarbiyaga ko`p jixatdan bog`liqdir. Jismoniy rivojlanish qonunlarini egallash, ulardan jismoniy tarbiya maqsadlarida foydalanish-jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotining muhim vazifasidir. Kishilarning ijtimoiy xayot sharoitlari, jismoniy rivojlanishda

hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Bular orasida jismoniy tarbiya eng muhim rol o`ynaydi.

Jismoniy tarbiya-aniq bir maqsadni ko`zlab inson jismoniy holatini o`zgartirilishi jismoniy tarbiyaning asosiy vazifasidir. Jismoniy tarbiya-pedagogik jarayon, inson organizmini takomillashtirishga, harakat malakasini va ko`nikmasini, mahoratini shakllantirishga qaratilgan. Jamiyat xayot sharoitlari, ov jismoniy tarbiya vujudga kelishining asosiy sababi bo`lgan. Insonning ibtidoiy jamoa davridanoq yashash uchun kurashga, jamoada o`z o`rnini topishga hamda ov qilishda jismoniy harakatlar qo`l kelgan. Ongsiz ravishda bo`lsa ham odamlar o`zlarining jismoniy sifatlari tezkorlik, kuchlilik, chidamlilik, chaqqonlik, botirlik xislatlarini rivojlantirishga harakat qilganlar. Ko`rinib turibdiki, jismoniy tarbiya insoniyat jamiyati shakllanishi bilan birga vujudga kelgan.

Odamning xayot faoliyati onglidir, uning harakatlarida ma'no, maqsad bor. Yangi avlod faoliyatni o`zidan avvalgi avloddan o`rgangan bo`lib, ularning o`rtasida bilimlarni, mahorat va malakalarni o`rgatishdan iborat aloqa va davomiylikni o`rnatiladi. Jismoniy tarbiyani o`ziga hos xususiyatlarini nuqtai nazaridan bir biriga singib ketgan ikki guruhga bo`lish mumkin.

1. Jismoniy tarbiya-salomatlikni mustahkamlash maqsadida jismoniy kamolotga ta'sir o`tkazish, jismoniy sifatlarga ega bo`lish va ularni takomillashtirish.

2. Jismoniy ta'lim-maxsus mahorat, ko`nikma va bilim beradigan ta'lim.

Jismoniy tarbiyaning o`ziga xos hususiyati jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qilishidir, shu bilan birga ma'naviy kamolotga ham kuchli ta'sir etadi.

Jismoniy barkamollik-har tomonlama rivojlanishning, harakatlarga tayyorgarlikning oliy darajasi bo`lib, ishlab chiqarish va harbiy hamda turmush sharoitlariga moslanish imkoniyatini, yuksak ish qobiliyatini ta'minlaydi. Jismoniy barkamollik tushunchasini yana shunday izohlash mumkinki, bu insonni har qanday sharoitda ham og`ir jismoniy yuklamalar bajara olish qobiliyati bilan birga o`zida ahloqiy sifatlar, insonparvarlik, onglilik hamda jamoatchilik xislatlarini o`zida mujassam bo`lishidir. Jismoniy barkamollik har bir inson orzu qilgan va unga

intilgan tushuncha bo'lishi zarur. Shuning uchun, bu tushunchani ta'riflash va izohlash cheksiz harakterga ega.

Jismoniy madaniyat-umumiy madaniyatning ajralmas bir qismi, hamda jismoniy tarbiya vositalarini yaratish va foydalanishda jamiyat erishgan muvaffaqiyatlarning yig'indisidir. Millatning jismoniy madaniyat va sport sohasida erishgan yutuqlari, aholining ommaviy jismoniy tarbiya va sportga jalb etilishi, mamlakatda yoshlarni qolaversa aholini hamma qatlamini jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishini ta'minlovchi vositalar-sport inshootlari, jihozlari, jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etuvchi va boshqaruvchi mutaxassis kadrlar etarliligi ham jismoniy madaniyat saviyasini belgilaydi.

Jismoniy madaniyat uzoq tarixiy davrlar mobaynida shakllanib keladi. Inson o'zini himoya qilish, yashash uchun kurash davrida jismoniy madaniyatning ilk kurtaklari vujudga kelgan bo'lsa, keyinchalik harbiy san'at, mamlakatni himoya qilishda qudratli armiya tuzish shaklida rivojlansa jamiyat taraqqiyotida inson o'zining organizmini sog'lomlashtirish, jismoniy barkamolligini ta'minlash qolaversa tinchlik elchisi vositasi sifatida shakllanib keladi.

Sport–inson jismoniy barkamolligini ta'minlovchi vosita bo'lib, bir xil shakldagi jismoniy mashqlar va harakatlar majmu'idir. Shunindek bir turdagi jismoniy harakatlar bo'yicha yuqori malakaga hamda yuqori natjalarga erishishga yo'naltirilgan faoliyat. Sportning maqsadi va vazifasi sportchilarni sport turiga muvofiq harakatlar texnikasi va taktikasini shakllantirish, umumiy va maxsus tayyorgalik, sport tayyorgarligi, jismoniy va nazariy tayyorgarlikni ta'minlash, hamda sport turi bo'yicha yuqori malakali sportchi tayyorlashdir.

Jismoniy mashqlar □ jismoniy rivojlantirish, harakat malaka va ko'nikmalarini shakllantirish, sport turi bo'yicha mutaxassislik harakatlariga o'rgatish yo'naltirilgan jismoniy harakatlar majmu'i. Ehtiyojga ko'ra qilingan harakatlar jismoniy rivojlanish, harakat malaka va ko'nikmalarini egallashga yordam bermaydi, aksincha rejalashtirilgan va dastur asosida bajariladigan jismoniy harakatlar-reglamentlashtirilgan ya'ni bir shaklga keltirilgan va ma'lum muddat davomida bajariladigan jismoniy mashqlar jismoniy rivojlantirish, sog'lomlashtirish

hamda harakatlar malaka va ko`nikmalarini shakllantirishga, texnik va taktik hamda jismoniy tayyorgarlik vositasi bo`lib xizmat qiladi. Jismoniy mashqlar umum rivojlantiruvchi, maxsus va yordamchi mashqlarga bo`linadi.

Umum rivojlantiruvchi mashqlar–ertalabki badan tarbiya mashg`ulotlarida organizmni sog`lomlashtiruvchi, jismoniy tarbiya mashg`ulotlarining tayyorlov qismida jismoniy yuklamalarga tayyorlovchi mashqlar bo`lib hisoblanadi.

Maxsus mashqlar□sport turiga xos harakatlardan iborat bo`lgan harakatlar, yugurish, sakrash, uloqtirish, to`p olib yurish, to`pni urish yoki tepish va h.k. yoki shu harakatlarning biror qismlari.

Yordamchi harakatlar–maxsus mashqlarni bajarish texnika va taktikasini egallashga yordam beruvchi, sun'iy tashkil etilgan, yoki shaklan o`zgartirilgan mashqlar jumlasini.

Jismoniy tarbiya tamoyillari. Jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotida bir qator tamoyillar mavjud. Ulardan jismoniy tarbiyaning umumiy tamoyillari, uslubiy tamoyillari, sport turlarining xususiy tamoyillarini ko`rsatib o`tish mumkin. Jismoniy tarbiya tizimining umumiy tamoyillariga quyidagilar kiradi:

Jismoniy tarbiyaning mehnat va harbiy amaliyot bilan aloqasi.

Shaxsni har tamonlama kamol toptirish.

Jismoniy tarbiyaning sog`lomlashtirish vazifasi.

Jismoniy tarbiyaning mehnat va harbiy jismoniy tayyorgarlik bilan aloqasi: Bu tamoyil jismoniy tarbiyaning asosiy qonuniyatini, odamlarni faoliyatga, xayotga tayyorlashdan iboratligini ifodalaydi. Jismoniy tarbiyaning barcha sistemalarida bu qonuniyat o`ziga xos ifodasini topadi. Jismoniy tarbiyaning bu tamoyilini amalga oshirishda jismoniy tarbiya va sport bilan qayerda, qanday sharoitda shug`ullanganda ham shug`ullanuvchilarni mehnatga va mudofaaga tayyorlash ta'minlanish kerak. Bizga ma'lumki, jismonan yaxshi rivojlangan insongina samarali mehnat qila oladi shu bilan birga u o`zini, oilasini, yashash joyini qolaversa Vatanini himoya qilishga tayyor bo`ladi. Jismonan rivojlangan o`smir har qanday sharoitga moslasha oladi. Harbiy xizmatda yoki favqulodda hodisalarda jismoniy tayyorgarlikka ega bo`lgan, jismoniy fazilatlarini rivojlangan inson o`ziga va o`zgalarga ham yordam bera oladi.

Kuchli, chidamli va chaqqon hamda harakat malaka va ko`nikmalari etarli darajada shakllangan kishilar boshqalarga qaraganda yangi mehnatni harakatlarni tez o`zlashtiradilar. Hozirgi davr harbiy tayyorgarligi yuqori jismoniy tayyorgarlikni talab etadi. Bu talablar yoshlarni maxsus harbiy amaliy tayyorgarlik mashg`ulotlar bilan shug`ullanishni bosh omili deb belgilaydi.

Jismoniy tarbiyaning mehnat faoliyatiga tayyorlash tamoyili jismoniy tarbiyani yangi va xilma-xil amaliy mehnat bilan uzviy bog`liq ravishda takomillashayotganini ko`rsatadi. Ishlab chiqarishni va qishloq xo`jaligini zamonaviy texnika bilan ta'minlanishi ishchilarni og`ir mehnatdan halos etib ularni o`zlarini sog`lomlashtirish ustida ko`proq shug`ullanishga imkoniyat yaratdi. Mehnat qanday shaklda bo`lishidan qat'iy nazar u jismoniy harakatni va jismoniy tayyorgarlikni talab etadi. Bundan xulosa qilish mumkinki, to`g`ri tashkil etilgan mehnat ham insonni jismoniy barkamolligi omilidir.

Jismoniy tarbiyaning amaliy ahamiyati hayotda bevosita qo`llaniladigan harakat ko`nikmalarini hosil etishdan iborat. Jismoniy mashqlar bilan shug`ullanish natijasida ko`nikma amaliy bo`lsa, ya'ni sport yoki gimnastika mashg`ulotlari sharoitlaridan mehnat va harbiy vaziyatga ko`chiriladigan bo`lsa, unday jismoniy tarbiya amaliy tarbiya bilan bog`langandir.

Hozirgi kunda zamonaviy harbiy texnika taraqqiyoti inson aralashuvisiz ham juda katta imkoniyatlarga ega edi. Endilikda urush tahdidlari bartaraf etilayotgan davrda har bir inson o`zini, oilasini qolaversa jamiyatini o`z kuchi va matonati bilan himoya qilishga qodir bo`lishi kerak. Shuning uchun maxsus xizmat qismlarida sport tayyorgarlik mashg`ulotlariga katta e'tibor beriladi. Mashg`ulotlar yakka kurashlar, har qanday sharoitda yashab qolish hamda har qanday joylarda harakatlanish qobiliyatlarini shakllantirish va takomillashtirishga qaratilgan bo`ladi.

Jismoniy tarbiyaning shaxsni har taraflama kamol toptirish tamoyili: Jismoniy tarbiya jarayonida aqliy, ahloqiy va estetik tarbiya vazifalarini hal etish uchun juda katta imkoniyatlar bor. Bu vazifalarni hal etish shaxsni har taraflama kamol toptirish omili sifatida jismoniy tarbiyaning rolini kengaytirib, bevosita jismoniy tarbiyaning o`z muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Ma'naviy va jismonan har tomonlama kamol topgan

kishilargina takomillashgan jamiyat quruvchilari bo`lishi mumkin. Barkamol insonni tarbiyalash jismoniy tarbiya to`g`ri tashkil etilgan sharoitda amalga oshadi. Har tomonlama rivojlangan shaxs bo`lib, etishish biologik hamda ijtimoiy qonuniyatlar talabidir. Insonning jismoniy barkamolligi uning ruhiy kamoloti bilan uzviy bog`liqdir. Odamning ruhiy dunyosi tashqi ta'sirlar, ijtimoiy muhit hamda insonning atrofidagi sharoitlarni o`zgartirishga qaratilgan harakati tufayli shakllanadi. Ko`rinib turibdiki, jismoniy tarbiya jarayoni shartli reflekslarni shakllanishi va bog`lanishi uchun fiziologik poydevordir.

Insonning jismoniy tarbiya va sportdagi yutuqlari, rekordlari, oliy darajadagi harakat va ko`nikmalari shakllanishi sportchining aqliy, axloqiy, ma'naviy estetik va g`oyaviy-siyosiy shakllanishi bilan uzviy bog`liq bo`lganda qadr-qimmatga ega bo`ladi. ijtimoiy faoliyat ixtisoslashgan ko`rinishda bo`lib, ishlab chiqarish va harbiy jismoniy tayyorgarlikka bog`liqdir, ya'ni ixtisoslashuvning muvaffaqiyati ta'lim va jismoniy tayyorgarlik asosida yaratiladi. Har tomonlama umumiy jismoniy tayyorgarlik inson kamolotining asosiy qonuniyatlaridandir. Jismoniy fazilatlarining takomillashuvi oliy darajadagi harakat malaka va ko`nikmalarini shakllanganligi maxsus jismoniy va sport tayyorgarligini amalga oshirish imkoniyatini beradi. Sportda rekordlar ketidan quvish yoki shuhratparastlik xislati jismoniy tarbiya va sportning shaxsni har tomonlama rivojlantirish tamoyilini buzadi, va natijada jamiyat uchun hos bo`lmagan axloqsiz sportchilar shakllanadi.

Jismoniy tarbiya sog`lomlashtirish tamoyili: Bu tamoyildan quyidagi qoidalar kelib chiqadi: Jismoniy tarbiya bilan shug`ullanuvchilarning sihat-salomatligini mustahkamlash.

Jismoniy madaniyat tashkilotlari, jismoniy tarbiya o`qituvchilari, trenerlar sog`lom kishilar bilan ish ko`radilar. Ular gimnastika, sport, o`yinlari va turizm bilan shug`ullanuvchilarning sihat-salomatligini saqlash uchungina emas, balki ularning sog`ligini mustahkamlash uchun ham javobgardirlar. Jismoniy mashqlar to`g`ri qo`llanilgan sharoitlarda sog`lomlashtiruvchi samara beradi. Jismoniy mashqlarni noto`g`ri qo`llash sihat-salomatlikka putur etkazishi mumkin. Jismoniy mashqlari

bilan shug`ullanuvchilarning yoshi, jinsi, biologik xususiyatlarini va calomatligini hisobga olish zarur.

Muntazam ravishda olib boriladigan vrach va pedagog nazorati ularning ana shu xususiyatlarini qat'iy hisobga olib borishni ko`zda tutadi. O`qituvchi ham, mashg`ulotlarda qatnashuvchining o`zi ham jismoniy mashqlarning ta'siri ostida kishining organizmida yuz beradigan o`zgarishlarni o`z vaqtida sezmasligi mumkin. Unga vrach yordam beradi. Jismoniy tarbiya va sport tashkilotlari mashg`ulotlarni tashkil etishda qatnashuvchilarni doimiy tibbiy nazoratdan o`tkazib turishlikni ta'minlash kerak. Tibbiy nazorat yordamida mashg`ulotlar ta'sirini holisona baholash imkonini beradi. Bu bilan jismoniy mashqlarning salbiy va ijobiy ta'siri, mashg`ulotlar tashkil etish uslublarini muvaffaqiyati va samarasi, shug`ullanuvchilarning jismoniy rivojlanishlarini nazorat qilish mumkin. Jismoniy rivojlanish davomida organizmda ijobiy o`zgarishlar bilan birga salbiy-patologik o`zgarishlar ham bo`lishi ular yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bu jarayonni faqat mutaxassis vrach aniqlay oladi. Bu holda u sportdan chetlashishi va davolash jismoniy mashqlar bilan shug`ullanishi kabi tavsiyalarni vrach tavsiya etadi. Shuning uchun, mashqlarni organizmga ta'sirini doimo nazorat qilib borish kerak.

Tibbiy nazoratning maqsadi va vazifasi: talabalari sog`ligining xususiyatlari: sog`ligi zaif talabalarni sog`lomlashtirishda jismoniy tarbiyaning ahamiyati: sog`ligi zaif talabalar jismoniy tarbiyasining mazmuni va uslubiyotining xususiyati; tayyorlov va maxsus tibbiy guruhlarda jismoniy tarbiyaning mazmuni, uslubiyoti, vositalarini o`rganish va tahlil etish.

Vrach nazoratining ma'lumotlari jismoniy tarbiya amaliyotida o`z ifodasini topib, jismoniy tarbiyani to`xtovsiz takomillashtirishga yordam berishi kerak. Vrach o`z ishini vrach xonasidagina emas, balki asosan gimnastika zalida, stadionda, suzish basseynlarida amalga oshirishi kerak. U o`zining kuzatishlarini jismoniy mashq mashg`ulotlari jarayoni bilan bevosita bog`lab o`tkazishi kerak. Jismoniy tarbiya tizimining sog`lomlashtirish tamoyili vrach, tarbiyachi, murabbiylar bilan shug`ullanuvchining doimiy hamkorligini talab qiladi.

Xulosa:

Ta'lim muassasasida olib boriladigan jismoniy tarbiya va sport, sog'lomlashtirish ishlaridan jismoniy tarbiya darslari, sport to'garaklaridagi mashg'ulotlar, sport musobaqalari va sport bayramlari hamda ommaviy tashkil etiladigan turizm mashg'ulotlarini kiritish mumkin.

Ta'lim muassasasidan tashqari jismoniy tarbiya tadbirlariga bolalar va o'smirlar sport maktabidagi sport to'garaklarida sport tayyorgarliklari mashg'ulotlari xamda yashash joylarida, mahallalarda va oilada jismoniy tarbiya tadbirlari kiritildi. Sport to'garaklaridagi mashg'ulotlar sport turlari bo'yicha yuqori malakali sportchi tayyorlash vazifalarini hal etadi. Yashash joylarida va oilada tashkil etiladigan jismoniy tarbiya tadbirlari talabalarni jismoniy rivojlantirishga ma'naviy va ahloqiy barkamol inson qilib tayyorlashga xamda mehnat faoliyatiga tayyorlashga qaratilgan bo'ladi.

Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya o'qituvchilari va sinf rahbarlari rahbarligida tabiat qo'yniga sayrlar uyushtirildi. Bunda talabalarni jismoniy harakat malaka va ko'nikmalarini shakllantirish, tabiat omillari yordamida chiniqtirish, jismoniy fazilatlarni rivojlantirish amalga oshirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Физкультура ҳаракатини кенгайтириш. Абдумаликов Р. Тошкент 1988
2. Коробейников Н. Физическое воспитания. Москва. 1989
3. Зацюрский Ю. М. Физическая культура. Москва. 1989
4. Теория и методики физического воспитания. Ашмарин В.В
Москва.1990
5. Вопросы теории и практики физической культуры и спорта Муаллифлар.
Белоруссия. 1990
6. Вишняков Т. А. Массовая физическая культура в ВУЗе Москва. 1991
Методика физического воспитания с основами теории. Матвеев, А. П.
Москва. 1991

**TALABALAR JISMONIY TARBIYA, SPORT SOG`LOMLASHTIRISH
MASHG`ULOTLARINI TASHKIL ETISH TA'LIM USLUBLARI VA
TAMOYILLARI**

Satimov A'zamjon Ikromovich

*Namangan muhandislik-qurilish instituti, Jismoniy madaniyat
kafedراسi katta o'qituvchisi*

Ortiqov Umidjon Xudoyberdiyevich

*Namangan muhandislik-qurilish instituti, Jismoniy madaniyat
kafedراسi katta o'qituvchisi*

Ortiqov Sirojiddin Xoldorjon o'g'li

Namangan shaxar 18-o'rta maktab jismoniy tarbiya o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Talabalar jismoniy tarbiya, sport sog`lomashtirish mashg`ulotlarini tashkil etish ta'lim usullari va tamoyillari, maqsad va mazmuni, malakalar hosil qilish, tarbiyaning turlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Talabalar, jismoniy tarbiya, sog`lomashtirish, pedagogik tizim, ahloqiy sifatlar, estetik tarbiya, jismoniy tarbiya tamoyillari.

O`qitish sog`lomashtirishning muvaffaqiyati, uning maqsadlari va mazmunini, shuningdek, ushbu maqsadlarga erishish vositalari ya'ni, o`qitish usullarini to`g`ri belgilab olishga bog`liq. O`qitish usullari deganda o`qitish sog`lomashtirishning pedagogik maqsadlarini amalga oshirishni ta'minlovchi o`qituvchi va talaba o`rtasidagi muayyan tartibli, maqsadli munosabatlar tizimini tushuniladi.

Jismoniy tarbiya jarayoni ko`p qirralidir. Bu jarayonda ta'lim ham, tarbiya ham beriladi. Jismoniy tarbiya jarayonida ta'lim berish harakat ko`nikmalari, malakalarini hosil qilish, takomillashtirishga qaratilgan bo`ladi. Shu bilan birga, shug`ullanuvchilarni jismoniy rivojlanishiga ta'sir ko`rsatiladi. Tarbiyaning hamma turlarining birligi, ularning o`zaro bir-biriga ta'sir o`tkazishi tub pedagogik qonuniyatlaridan biridir. Aqliy, ahloqiy va estetik tarbiyaning ma'lum tomonlari

jismoniy tarbiya jarayoniga uzviy qo`shilib ketgan. Jismoniy tarbiyaning insonni mehnat va harbiy tayyorgarlik, sog`lomlashtirish hamda har tomonlama rivojlantirish tamoyillari jismoniy tarbiyaning umumiy tamoyillari hisoblanadi. Shu bilan birga jismoniy tarbiya jarayoninig ta'lim va tarbiya tamoyillari ham qabul qilingan. Jismoniy tarbiyada harakatlarni birlashtirish va ularni mashq uslublari bilan yaxlit tartibda qo`llash hollari bo`ladi.

Ta'lim va tarbiya qonuniyatlarini ifodalovchi eng muhim boshlang`ich qoidalar tarbiya tamoyillari deb ataladi. Jismoniy tarbiya jarayonida umumiy pedagogik tamoyillar tadbiq qilinishi mumkin, chunki bu jarayon ta'lim va tarbiyaning xususiy hodisasidir. Jismoniy tarbiya sohasida xususiyatini aks ettirib, alohida ahamiyat kasb etadi.

Onglilik va faollilik tamoyili Har qanday ta'lim-tarbiya jarayonining muvaffaqiyati, tarbiyalanuvchilarning o`zining bu ishga qanchalik ongli va faol munosabatda bo`lishlariga ham bog`liqdir. Jismoniy tarbiya jarayoni vazifalarini to`g`ri tushunish, ularni qiziqish bilan faol bajarish tarbiyaning borishini tezlashtiradi, hosil qilingan bilim, malaka va ko`nikmalarni chuqur takomillashtirish va ulardan xayotga ijodiy ravishda foydalanishga imkon beradi. Bu qonuniyatlar eng avvalo onglilik va faollilik tamoyilining asosini tashkil etadi.

Jismoniy tarbiya jarayonida onglilik va faolilik tamoyili quyidagi asosiy yo`nalishlar bo`yicha qo`llaniladi. Mashg`ulotlarning umumiy maqsadi va konkret vazifalariga nisbatan tushungan holda munosabatda bo`lishni va muhim qiziqishni tarkib toptirish. Onglilik va faollilik tamoyili jismoniy tarbiya mashg`ulotlarining maqsadini tushunish va jismoniy barkamollikning istiqbolini anglash va unga etishni maqsad qilib belgilash bilan ifodalanadi.

Jismoniy tarbiya jarayonida beriladigan vazifalar ma'lum jismoniy mashqlar tarzida bajariladi. Maqsad va vazifalarni qanchalik tushunib olish shug`ullanuvchilarni yosh imkoniyatlariga va tayyorlik darajasiga bog`liqligi o`z-o`zidan ravshandir. Shug`ullanuvchilarning harakatlari bajarilishini o`qituvchi va murabbiylar nazorat qiladilar, baholaydilar va xatolarni tuzatib boradilar. Shunga qaramay shug`ullanuvchilarni o`z harakatlarini o`zlari baholashi va nazorat qilish

qobiliyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Bunda harakatlarni oldindan xis qilish va sinash qo'llaniladi. Shug'ullanuvchilarning faolliliklarini oshirishda ularning erishgan yutuqlarini muntazam ravishda baholab va rag'batlantirib borish muhim rol o'ynaydi.

Ko'rsatmalilik tamoyili Pedagogika tajribasida ko'rsatmalilik tarbiyalanuvchilarning ko'rish eshitish va idrok etish tuyg'ulariga ta'sir etib tarbiya vazifalarini amalga oshirish tushuniladi. Jismoniy tarbiya jarayonida ko'rsatmalilik muhim rol o'ynaydi, chunki shug'ullanuvchining faoliyati asosan amaliy harakterda bo'ladi va sezgi organlarini har tomonlama rivojlantirishdek o'zining maxsus vazifalaridan biriga egadir. Jismoniy tarbiya jarayonida bevosita ko'rsatmalilik jismoniy mashqlarni namoyish qilib ko'rsatish, shuningdek, bu mashqlarni shaxsiy tajribada "his etish" dan iboratdir. Bevosita ko'rsatmalilikka jismoniy mashqlar va harakatlarni amalda bajarib namoyish qilishni kiritish mumkin. Bavosita ko'rsatmalilikka esa birinchidan, rasm, sxema, maketlardan, kinogramma, videofilmlar va boshqa ko'rsatmali qurollardan, shuningdek, harakatlarning ayrim tomonlarini ko'rsatuvchi va ularning bevosita idrok etishni osonlashtiruvchi har xil maxsus texnik vositalardan foydalanish, ikkinchidan, obrazli so'z kiradi.

Jismoniy harakatlarni o'rganishda quyidagi uslubiyotga amal qilish kerak. Buning uchun mashq haqida to'liq tushunchaga ega bo'lish va uni amalda bajarish his etish lozim. Shuning uchun mashq haqida tushunchaga ega bo'lishda ko'plab ko'rgazmali vositalardan foydalanish mumkin. Harakatlarni amalda bajarishda esa murabbiy tavsiyasi va yordami bilan bajarish kerak. hamda xatolarni o'z vaqtida to'g'rilab borish zarur.

Jismoniy tarbiya jarayonida ko'rgazmalilik tamoyili tarbiyaning umumiy shartlaridan hisoblanadi. Ko'rgazmalilikning hilma-xil shakllaridan foydalanish mashg'ulotlarga qiziqishni oshiradi, mustahkam bilim, mahorat va malaka hosil qilishga yordam beradi.

Bajara bilish va individuallashtirish tamoyili Bajara bilish va individuallashtirish tamoyili tarbiyalanuvchilarning xususiyatlarini hamda ularga berilayotgan topshiriqning qanchalik qiyin yoki engilligini ham hisobga olishni

ifoda etadi. Jismoniy tarbiyada ta'lim va tarbiya jarayonini shug`ullanuvchilarning imkoniyatlarini, yosh va jins xususiyatlarini tayyorgarlik darajasini shuningdek jismoniy va ma'naviy qobiliyatlaridagi individual farqlarni ham hisobga olgan holda tashkil qilish lozimligini bildiradi.

Jismoniy mashqlarni bajara olish, bir tomondan, shug`ullanuvchilarni imkoniyatlariga bog`liq bo`lsa, ikkinchi tomondan, ularning o`zlari uchun xos bo`lgan xususiyatlarga biror mashqni bajarish paytida sodir bo`ladigan obektiv qiyinchiliklarga bog`liq bo`ladi. O`qituvchi bajara olish me'yorini belgilar ekan, avvalo ilmiy ma'lumot va umumlashgan amaliy tajribalar asosida shug`ullanuvchilarning biror bir kontingenti uchun belgilanadigan dasturlarga va normativ talablarga asoslanadi. Shug`ullanuvchilar imkoniyatlari jismoniy tayyorgarlik mezonlari orqali sinash, tibbiy nazorat va pedagogik kuzatishlar bilan aniqlanadi.

Bajara bilish tamoyilini ko`pincha oddiydan murakkabga, osondan qiyinga degan qoidalar bilan ifoda etiladilar. Mashg`ulotlarni individuallashtirish yoki mashqlarni shug`ullanuvchilarning yosh, jins va jismoniy tayyorgarlik hamda imkoniyatlariga muvofiq o`rgatish jarayoni o`ziga xos vosita va uslublarni talab etadi. Organizmning funktsional imkoniyatlari doimo bir xil bo`lmaydi. Shuning uchun harakatlarni o`zlashtirishda tafovutlar Bu tafovutlarning barchasi jismoniy tarbiyada harakat malaka va ko`nikmalarini shakllantirish, jismoniy mashqlarga o`rgatish jarayonlarini qat'iy moslashtirish ya'ni individuallashtirishni talab etadi.

Muntazamlilik tamoyili Muntazamlilik tamoyili jismoniy tarbiya va sport mashg`ulotlarining shuningdek, jismoniy yuklama bilan dam olishni almashtirib turishning muntazamliligida namoyon bo`ladi. Muntazam ravishda mashq qilishning samarasi beqiyos katta bo`ladi. Jismoniy tarbiya jarayonining muntazamliligi asosan yuklama bilan dam olishni eng qulay navbatlashuviga qay darajada bog`liq ekani xususiyati bordir. Uzluksizlik-jismoniy tarbiya inson xayotining barcha davrlaridan uzluksiz davom etadigan jarayondir.

Jismoniy mashqlar bilan shug`ullanish tufayli organizmda sodir bo`ladigan funktsional va tarkibiy o`zgarishlar ziddiyatga uchrashi, paydo bo`lgan shartli

reflektorli bog`lanish so`na boshlaydi, funktsional imkoniyatlarning erishilgan darajasi pasaya boradi va hatto ba'zi regressiv o`zgarishlar 5-7 kun mashq qilinmagandayoq bilinib qoladi.

Jismoniy tarbiya jarayonida ixtisoslashtirilgan mashg`ulotlar muhim ahamiyatga ega bo`ladi. Dastlab zaruriy harakatlar, xususan qo`l harakatlari malaka va ko`nikmalar shakllantiriladi, keyinchalik oyoq va gavda harakatlari bo`lgan asosiy malakalar takomillashtiriladi. Bu bilan tanlangan sport turi bo`yicha ixtisoslashish yuzaga keladi. Jismoniy tarbiya jarayonida harakat malaka va ko`nikmalarini ijobiy ko`chishidan maksimal foydalanib salbiy ko`chishini esa imkoniyat boricha bartaraf etish zarur. Jismoniy yuklamalarni samarali natija berishi muntazamlilik tamoyilining bosh omillari hisoblanadi. Shuningdek, bunday mashg`ulotlardan so`ng aktiv va passiv dam olishning tashkil etish zarur. Mashg`ulotlar va mashqlar izchilligi shug`ullanuvchilarning shaxsiy xususiyatlariga, mashg`ulotlar yo`naltirilishiga, hamda jismoniy yuklamalarning miqdori va tarkibi shuningdek ta'sir kuchiga bog`liq bo`ladi.

Taraqqiyot tamoyili Bu tamoyil jismoniy tarbiya jarayonida shug`ullanuvchilarga qo`yiladigan talablarning umumiy yo`nalishini ifoda etadi va qiyinlashib boruvchi yangi-yangi vazifalarni qo`yish va bajarishni, shular bilan bog`liq bo`lgan yuklamalar xajmi va intensivligini asta-sekin oshirib borishni o`z ichiga oladi. Jismoniy tarbiya ham mashg`ulotdan-mashg`ulotga, bosqichdan-bosqichga uzliksiz o`zgarib borish yo`li bilan doimiy harakatda, o`shishda bo`ladi. Bunda mashqlarning murakkabligi ortib, taosir kuchining pasayib borishi harakterli belgi hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya jarayonida talablarni oshirishning asosiy shartlari engillik, individuallashtirish, tizimlilik tamoyillarini tahlil qilish ularning o`zaro muvofiqdalgini ko`rsatadi. Talablarni oshirib borish yangi topshiriqlar va yuklamalarni bajarishga shug`ullanuvchilar tayyorgarligi muvofiq kelsa topshiriq va yuklamalar organizmining funktsional imkoniyatlariga mos kelsa, yosh, jins, individual xususiyatlarga mos bo`lsa ijobiy natijalarga olib keladi. Mashqlarning almashinishi va o`zaro aloqada bo`lishi bilan bog`liq bo`lgan izchillik,

mashg`ulotlarning muntazamliligi yuklama va dam olishning optimal almashinuvi ham asosiy shartlardan hisoblanadi. Organizm yuklamaga birdan, bir paytda ko`nikib qolmaydi, har xil muddatlar talab qilinadi. Yangi yuklamalar ta'siriga moslashish uchun hammavaqt ma'lum muddat talab qilinadi. Yuklamalarning haftalik, oylik, yillik to`lqinsimon tebranishi shakllarning konkret vazifa va sharoitlariga bog`liqdir. Yuklamalarni to`g`ri chiziqli ortishi ularning umumiy darajasi baland bo`lmagan holda foydalaniladi. Yuklamalarning bosqichma-bosqich orttirishda esa jismoniy tayyorgarlik yoki mashq ko`rganlikni kuchaytirish vazifasi bajariladi.

Jismoniy tarbiya uslublari. Jismoniy tarbiya jarayonini amalga oshirish uchun ta'lim va tarbiyaning o`rgatish kabi pedagogik uslublardan keng foydalaniladi. Jismoniy tarbiya jarayonida hilma-xil uslublari qo`llaniladi. Bu uslublari bevosita, his-tuyg`u bilan idrok etishdan yoki so`zdan, yoki amaliy harakat faoliyatidan foydalanishga asoslanadi. Yuklama va dam olish jismoniy tarbiya uslublari o`ziga xos tarkibiy qismi hisoblanib, tarbiya jarayonida foydalaniladi. Yuklamani tashkil qilish va uni dam olish bilan qo`shib bajarishning tartibi jismoniy tarbiya uslublari tuzilishining asosi bo`lib hisoblanadi. Yuklama samarasi uning hajmi va intensivligiga bog`liqdir

Qat'iy reglamentlashtirilgan mashq usulublari harakatli mashqlarni qat'iy reglamentlashtirilgan sharoitlarda ko`p marta qayta takrorlashdan iborat. Belgilangan harakat dasturida; yuklamaning qat'iy normalashtirish va mashq jarayonida uning dinamikasini to`la boshqarishda; dam olish intervalini qat'iy tartibga solish va ularni belgilangan tartibda yuklama bilan navbatlashishida qat'iy reglamentlashtirilgan mashqlar foydalaniladi.

Harakatli mashqlar dastlab yaxlit va qismlarga bo`lib o`zlashtirilishi mumkin. Harakat amallarini qismlarga bo`lib o`zlashtirishda harakatlar tarkibiy elementlarga bo`linadi va ular navbat bilan o`zlashtiriladi. Qat'iy reglamentlashtirilgan mashq usuli ikki asosiy shaklga bo`linadi.

- 1) mashqlarni qismlarga bo`lib, so`ng izchillik bilan birlashtirib bajarish
- 2) qismlarni tanlab chiqarib yuborish bilan bajariladigan yaxlit mashq.

O`rganilgan harakatlardan takomillashtirish uchun foydalanish har xil bo`ladi.

O`yin uslubi Jismoniy tarbiya uslublarining samarali shakllaridan biri o`yin uslubidir. Jismoniy tarbiyaning o`yin uslubi quyidagi ko`rinishlarda bo`ladi. Faoliyatni taqlid asosida tashkil etish, bunda vaziyatning doimiy va ko`proq darajada bexosdan o`zgarishi bilan maqsadga erishish. O`yin syujeti atrof-muhitdan olingan biror tomoni obrazli ifoda etishdan iborat bo`ladi yoki jismoniy tarbiya talablariga asoslanib o`ynovchilarning harakat qilishlarining maxsus syujeti shakllanadi. Bunday holat ko`proq sport va harakatli o`yinlarda uchraydi.

Maqsadga erishish usullarining hilma-xilligi va faoliyatning kompleks karakterda bo`lishi. O`yinda g`alaba qilish mumkinligi bir harakatlarga bog`liq bo`lmaydi. Jismoniy tarbiya jarayonida o`yinlar faoliyati kompleks shalda bo`ladi. Ya'ni o`yin jarayonida yurish, yugurish, sakrash, uloqtirish, itqitish kabi halma hil harakatlar bajariladi. Shuning uchun g`alabaga erishishda xilma-xil usullar va harakatlarning shakllari qo`llaniladi.

Shug`ullanuvchilarning bemalol mustaqil harakat qilishi, ularning tashabbus va chaqqonlik ko`rsatishlariga va o`z harakat faoliyatlariga talablar qo`yish. O`yinlar qoidasi o`yin yo`nalishini belgilaydi, vazifalarni hal qilishda imkoiniyatlar yaratadi, o`yin davomida vaziyatni doimiy va birdan o`zgarib turishi harakat qobiliyatlarini to`la ishga solishga majbur qiladi. Shug`ullanuvchilar harakatining bir-biriga bog`liqligi, yorqin emotsionallik. O`yinlarda ishtirokchilar o`rtasida aloqa o`rnatiladi, o`zaro hamkorlik va bir-biriga qarshi raqiblik ruhida bo`lish mumkin, qarama-qarshi fikrlar qiziqishlar to`qnashganda ziddiyat vujudga keladi. Bu bilan o`yin maqsadi hal etiladi. Yuksak hissiy holat paydo bo`lib, ahloqiy fazilatlarni namoyon qilish imkoniyati yaratiladi.

Xulosa:

Kollejda jismoniy tarbiya darslariga talabalarning 98,9% jalb etilgan, qolgan talabalar jismonan zaif va kasalligi munosabati maxsus tibbiy guruhga kiritilgan. Maxsus tibbiy guruh talabalarini davolovchi jismoniy mashqlar va engil harakatli o`yinlar hamda sayrlar bilan shug`ullanadilar.

Talabalar bilan jismoniy tarbiya darslari, sport to'garaklaridagi mashg'ulotlar oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tamonidan tasdiqlangan jismoniy tarbiya dasturi asosida tashkil etiladi. Sport musobaqalari va bayramlari kollej ma'muriyati hamkorligida ishlab chiqilgan reja asosida tashkil etiladi.

Ilmiy tadqiqot uslublaridan tibbiy biologik tahlilda kasb-hunar kollejida talabalar jismoniy rivojlanishini tibbiy nazorat qilish tashkil etildi. Tibbiy nazoratda talabalar sog'ligi darajasi, kasalliklar tashxisi xamda kasalliklarning turlari, xususiyatlari o'rganildi. Talaba va talabalar tibbiy guruhlariga ajratilishi va ular bilan davolash jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish jarayonlari tashkil etilishi o'rganib chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вопросы теории и практики физической культуры и спорта Муаллифлар. Белоруссия. 1990
2. Вишняков Т. А. Массовая физическая культура в ВУЗе Москва. 1991
3. Методика физического воспитания с основами теории. Матвеев, А. П. Москва. 1991
4. Теория и методика физической культуры. Матвеев, Л.П. Москва 1991
5. Наглядность в работе учителя физической культуры. Черник Е. С. Москва. 1991
6. Хужаев Ф. Ўзбекистонда жисмоний тарбия. Тошкент. 1997
7. Жисмоний тарбия. Нормуродов А.Тошкент 1998
8. Абдуллаев А., Хонкелдиев Ш.Х. Жисмоний тарбия назарияси ва усулияти. 2000 й. Тошкент.
9. Ахматов М.С. Узлуксиз таълим тизимида оммавий спорт-соғломлаштириш ишларини самарали бошқариш. 2001 й. Тошкент.
10. Жисмоний тарбия ва спорт. Солиев Х. Андижон. 2001.
11. Кошбахтиев И. А. Валеология асослари. 2001 й. Тошкент.
12. Шарипова Д.Д. Формирование здорового образа жизни. 2001г. Ташкент.
13. Саломов Р.С., Керимов Ф.А. Жисмоний тарбияда педагогик технологиялар. 2002 й. Тошкент.
14. Шарипов Т.Ю., Усмонходжаев Т.С. Жисмоний тарбия. Дарс ишланмалари ва харакатли ўйинлар.2005 й.

ЭГРИ ЧИЗИҚЛИ ШТАМП МАСАЛАЛАРИНИНГ ЕЧИМЛАРИ

Алмардонов Ойбек Махматқулович

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти катта ўқитувчиси

Аннотация: Егри чизиқли штамп масалаларини ечишдан асосий мақсад турли хил чегаравий шартлар асосида штамп остидаги кучланиш ва кўчишларни аниқлашдан иборатдир. Деформацияланувчи қаттиқ жисмларни ўзаро контакт муаммолари механиканинг энг долзарб соҳаларидан бири бўлиб бу муаммоларнинг пайдо бўлиши, асосан машинасозлик, кончилик, материалларни қайта ишлаш соҳаларининг ривожланиши билан боғлиқ. Ушбу мақолада эластиклик назариясининг асосий тенгламалари ва аралаш чегаравий шартлар ва классик усуллардан фойдаланилган.

Калит сўзлар: штамп, эластик ярим текислик, интеграл тенгламалар, яримтекислик, нормал кучланишлар, кўчиш, деформация, кучланиш.

Маълумки эластиклик назариясининг штамп масалаларида асосан тўрт хил турдаги чегаравий шартлар кўрилади ва олиндиган асосий аналитик натижалар Фламан томонидан олинган аналитик ечимга асосланади. Умумий назарияга асосланган ҳолда, штамп формасининг аниқ кўринишларида ярим текисликни кучланганлик ҳолати ўрганилган ва олинган аналитик ифодалар сингуляр интегралларга тегишли бўлиб, ҳар доим ҳам аналитик ечимни олиб бўлмас экан. Олинган интеграл тенгламаларнинг аналитик ечимлари элементар функцияларда ифодаланмаганлиги туфайли, бу тенгламалар сонли усул ёрдамида, Maple 7 программалаш пакети ёрдамида ечилган ва аниқ натижалар олинган.

Техник масалаларда кўп учрайдиган, геометрик профили $z = Bx^{n+1}$ кўринишдаги штампни эластик ярим текислик билан ўзаро таъсири масаласини кўриб чиқамиз [1].

Бунда чегарадаги кўчиш ва деформация компоненталари куйидагича аниқланади:

$$\bar{u}_z = -Bx^{n+1}, \quad \frac{\partial \bar{u}}{\partial z} = -(n+1)Bx^n, \quad (1)$$

Умумий назарияга кўра, ярим текисликни $-b \leq x \leq a$ оралиғида кучланиш билан кўчиш компоненталари орасида куйидагича боғланиш мавжуд ва чегаравий шартлар кўчишларда берилган бўлса

$$\int_{-b}^a \frac{q(s)}{x-s} ds = \frac{\pi(1-2\nu)}{2(1-\nu)} p(x) - \frac{\pi E}{2(1-\nu^2)} \bar{u}_x'(x),$$

$$\int_{-b}^a \frac{p(s)}{x-s} ds = \frac{\pi(1-2\nu)}{2(1-\nu)} q(x) - \frac{\pi E}{2(1-\nu^2)} \bar{u}_z'(x). \quad (2)$$

Чегарадаги берилган кўчишларга кўра, бу муносабатлар $p(x)$ ва $q(x)$ нормал, урунма кучланишларга нисбатан интеграл тенгламаларни ташкил қилади. Интеграллаш соҳасида $s=x$ махсус нукта бўлгани учун бу интеграл тенгламалар сингуляр интеграл тенгламалар дейилади.

Агар чегаравий шартлар 2-турга тегишли бўлса, у ҳолда юқорида келтирилган интеграл тенгламалар системаси

$$\int_{-b}^a \frac{F(s)}{x-s} ds = g(x), \quad (3)$$

кўринишга келади. Бунда $g(x)$ - чегарадаги кучишга боғлиқ бўлган функция.

Бу интеграл тенглама, биринчи тур сингуляр тенгламадан иборат бўлиб, кўпгина контакт масалалари айнан шу кўринишга келади. (2) тенгламанинг аналитик кўринишдаги умумий ечими адабиётларда [2,3] келтирилган бўлиб,

$$F(x) = \frac{1}{\pi^2 [(x+b)(a-x)]^{1/2}} \int_{-b}^a \frac{[(s+b)(a-s)]^{1/2}}{x-s} g(s) ds + \frac{c}{\pi^2 [(x+b)(a-x)]^{1/2}},$$

$g(x)$ функцияга боғлиқ бўлар экан.

Агар координата боши чегарадаги кучланишлар қўйилган соҳанинг ўртасига қўйилган бўлса, у ҳолда $F(x)$ функциянинг кўриниши соддалашади.

$$F(x) = \frac{1}{\pi^2(a^2 - x^2)^{1/2}} \int_{-a}^a \frac{(a^2 - s^2)^{1/2}}{x - s} g(s) ds + \frac{c}{\pi^2(a^2 - x^2)^{1/2}}.$$

Бунда: $c = \pi \int_{-b}^a F(x) dx.$

Юқоридаги келтирилган интеграллар хос интеграллардан иборат бўлиб:

$$\int_{-b}^a \frac{f(s) ds}{x - s} = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} \left[\int_{-b}^{x-\varepsilon} \frac{f(s) ds}{x - s} + \int_{x+\varepsilon}^a \frac{f(s) ds}{x - s} \right], \tag{4}$$

лимит кўринишида ҳисобланади (Коши интеграл).

Бу интеграл тенгламанинг ечими (координата системасини марказга келтирадиган бўлсак)

$$p(x) = \frac{1}{\pi^2(a^2 - x^2)^{1/2}} \int_{-a}^a \frac{(a^2 - s^2)^{1/2}}{x - s} \frac{\pi E B S^n}{\alpha(1 - \nu^2)} ds + \frac{c}{\pi^2(a^2 - x^2)^{1/2}},$$

яъни яримтекислик сиртида (штамп таъсиридаги) нормал тарқалган кучни ифодаси келиб чиқади.

Шундай қилиб, чегарадаги нормал кучланишнинг тақсимоми

$$\int_{-1}^1 \frac{(1 - s^2)^{\frac{1}{2}} s^n}{x - s} ds = I_n \tag{5}$$

интегралга боғлиқ бўлар экан.

Келтирилган интегралнинг қиймати устида тўхталиб ўтамиз.

$$\begin{aligned} I_0 &= \int_{-1}^1 \frac{(1 - s^2)^{1/2}}{x - s} ds = \pi x, \\ I_1 &= x I_0 - I_0 = (x - 1) I_0, \\ &\dots\dots\dots \\ I_n &= x^n I_0 - x^{n-1} I_0 - x^{n-2} I_1 - \dots - x I_{n-2} - I_{n-1}. \end{aligned} \tag{6}$$

Бунга кўра, штамп остидаги кучланиш қуйидагича кўринишда бўлар экан:

$$p(x) = -\frac{E(n+1) B a^{n+1}}{2(1-\nu^2)\pi} \frac{I_n}{(a^2-x^2)^{1/2}} + \frac{P}{(a^2-x^2)^{1/2}} \quad (7)$$

Иккинчи масала сифатида, штамп сиртини ярим текислик билан ҳосил қиладиган контакт сирти $\bar{u}_z = d \cos x$ кўринишида бўлган ҳолни кўриб чиқамиз [4].

У ҳолда $(\bar{u}_z)' = -d \sin x$ ва штампни абсолют силлиқ ($q(x) = 0$) деб қарасак

$$\int_{-a}^a \frac{p(s)}{x-s} ds = \frac{-\pi E}{2(1-\nu^2)} d \sin x . \quad (8)$$

Бу тенламанинг ечими юқорида келтирилгандек

$$p(x) = -\frac{Ed}{2(1-\nu^2)\pi(a^2-x^2)^{1/2}} \int_{-a}^a \frac{(a^2-s^2)^{1/2}}{x-s} \sin s ds + \frac{c}{\pi^2(a^2-x^2)^{1/2}} \quad (9)$$

муносабат орқали аниқланади.

Олинган нормал кучланишларни

$$\sigma_x = -\frac{2z}{\pi} \int_{-b}^a \frac{p(s)(x-s)^2 ds}{[(x-s)^2 + z^2]^2},$$

$$\sigma_z = -\frac{2z^3}{\pi} \int_{-b}^a \frac{p(s) ds}{[(x-s)^2 + z^2]^2},$$

$$\tau_{xz} = -\frac{2z^2}{\pi} \int_{-b}^a \frac{p(s)(x-s) ds}{[(x-s)^2 + z^2]^2},$$

муносабатларга қўйиб, ярим текисликни ички нуқталаридаги кучланишларни аниқлаймиз.

Лекин кўрилган масалада интегралларни элементар функцияларда ифодалаб бўлмайди. Бу масалани ҳал қилиш учун сонли интеграллаш усулидан фойдаланган маъкул. Юқорида келтирилган масалаларга тегишли ярим текисликни кучланиш ва деформация компоненталари системанинг аниқ қийматларида Maple 7 программалаш пакети ёрдамида сонли натижалар олиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алмардонов О.М. “Қаттиқ штампнинг эластик яримтекисликка босими ҳақида масала”. Математика, механика ва информатика фанларининг ривожига истеъдодли ёшларнинг ўрни илмий амалий тезислари тўплами. Тошкент-2013. 8-бет.
2. Галин А.А. Контактные задачи теории упругости и вязкоупругости. М.: Наука. 1980.
3. Тимошенко С.П., Гудьер Дж. “Теория упругости” М.: Наука. 1979.
4. Джонсон К. “Механика контактного взаимодействия”.; Москва. МИР.1989.

КОНЦЕПЦИЯ ГЕРОЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ПРОЗЫ

Искандарова Насиба Искандар кизи

Магистрант 2 курса, Узбекский государственный университет

Мировых языков

Аннотация. В статье, на материале анализа современных художественных произведений русской прозы, выявляются некоторые типы литературного героя. Выбор произведений основывается на принципах официальной номинации – произведения, ставшие лауреатами крупных российских литературных премий и конкурсов (признание профессиональным сообществом), а также удерживающие первые позиции в рейтинге продаж (востребованность аудитории).

Ключевые слова: современная литература, культурный герой, ценностные ориентиры времени, социокультурная диагностика действительности.

Abstract. Based on the analysis of modern Russian prose, several types of literary character are identified. The choice of works is based on the principles of the official nomination – the works which have become winners of large Russian literary awards and competitions (recognition by professional community) and also holding the first positions in the rating of sales (demand of audience).

Key words: Modern literature, cultural character, value reference points of time, sociocultural diagnostics of reality.

Общество находит в литературе свою действительную жизнь, возведенную в идеал, приведенную в сознание.

В. Г. Белинский

Современный литературный процесс – явление сложное, не поддающееся логике линейнопоступательного развития, совмещающее подчас противоречивые и многоплановые смысловые и ценностные конструкты – что во многом препятствует однозначности трактовки исследовательской диагностики и рефлексии.

И, тем не менее, в условиях перехода в новое тысячелетие, когда особенно остро встают проблемы поиска актуального культурного героя, именно в литературе как неизменном «учебнике жизни» читатель стремится отыскать ценностные ориентиры общественного развития и образцы духовного самоопределения [1, 2, 3]. В этом смысле, обозначение писателя как «инженера человеческих душ» оказывается созвучным ценностно-трансформирующему эффекту, воплотившемуся в идеях социальной инженерии [4, 5, 6] – идеологии и практике духовного преобразования настоящего и проектирования образов будущего культуры. Неслучайно, К. М. Кантор представляет историю чередой «парадигмальных проектов», осуществляемых именно при помощи творческих проектировщиков бытия, к которым относит литературные гении Данте и Рабле [7].

Таким образом, диагноз времени, поиск «лица», выражающего его актуальные ценностные смыслы видится нам возможным в пределах символического пространства современной художественной прозы, представляющего собой совокупность идей, мировоззренческих конструктов, своеобразный код восприятия себя в мире, репрезентируемый через образ героя произведения как тип культурного героя.

В настоящей статье мы обратимся к анализу произведений современной отечественной прозы, выделив и рассмотрев некоторые типы литературных героев как культурных героев, воплотивших в себе дух времени, транслирующих определенный комплекс идей, апеллирующих к универсальности культурных и моральных ценностей, хранителем или проводником которых они выступают. Работа с современными

литературными текстами (выступающими в качестве базы исследования) основывалась на следующих этапах:

1. *базовая фильтрация материала* – отбор художественных произведений для анализа. В качестве базового фильтра был определен принцип официальной номинации – отбор произведений, ставших лауреатами крупных российских литературных премий и конкурсов: «Национальный бестселлер», «Большая книга», «Книга года», «Русский букер», «Русская премия», «Нос», «Премия Андрея Белого», «Патриаршая литературная премия», «Ясная поляна», «Премия Александра Солженицына», «Новая пушкинская премия», «Различие», «Премия Дмитрия Горчева (для текстов, опубликованных в рунете) в период с 2012 по 2017 годы. По итогам первого этапа было отобрано 113 произведений.

2. *иерархическое ранжирование материала* – сужение поля источников на основе рейтинга продаж произведений (первые пятьдесят позиций)¹. Анализировались «топы продаж» как печатных, так и электронных книг. Поскольку нас интересовала современная русская художественная литература, то иностранные произведения из рейтинга были исключены. По итогам второго этапа было отобрано 126 наименований печатных изданий и 101 наименование электронных.

На основе сопоставления обозначенных этапов (номинация в профессиональном сообществе и рейтинг продаж произведений) формировался окончательный список произведений для последующей исследовательской интерпретации. Таким образом, итоговый список включал в себя 20 художественных произведений, имеющих различные награды и удерживающих первые позиции в рейтинге продаж на протяжении нескольких лет. Очевидно, что подобное сопоставление есть некоторое упрощение и схематизация, однако выведенный таким образом список может рассматриваться как репрезентативный ввиду того, что с одной стороны

¹ Данные взяты с сайта <http://pro-books.ru>

произведение оценено профессиональным сообществом (писателями, критиками, журналистами), а с другой – является востребованным у аудитории.

В выборочный список вошли следующие произведения: Анна Глазова «Для землеройки», Алексей Цветков «Король утопленников», Виктор Пелевин «iPhuck 10», Евгений Водолазкин «Лавр», Захар Прилепин «Обитель», Владимир Сорокин «Теллурия», Владимир Шаров «Возвращение в Египет», Гузель Яхина «Зулейха открывает глаза», Леонид Юзефович «Зимняя дорога», Евгений Водолазкин «Авиатор», Людмила Улицкая «Лестница Якова», Лев Данилкин «Ленин: Пантократор солнечных пылинок», Олеся Николаева «Небесный огонь и другие рассказы», Александр Терехов «Немцы», Ксения Букша «Завод «Свобода»», Нэринэ Абгарян «С неба упали три яблока», Архимандрит Тихон (Шевкунов) «Несвятые святые и другие рассказы», Людмила Улицкая «Священный мусор», Светлана Алексиевич «Время секунд-хенд», Дмитрий Глуховский «Текст».

Вывод из вышеперечисленных слов, современный роман, по словам Н. А. Ягодинцевой, представляет собой своеобразный виртуальный адронный коллайдер, частицы которого «разгоняются, сталкиваются, и в результате пристального, последовательного, объемного изучения становятся более или менее очевидны законы их взаимодействия» [5, 109]. Инструмент социально-культурного проектирования – это попытка отыскать, уточнить образ героя, сотканного из примет времени, реализующего актуальные социальные стратегии, воплощающего разнонаправленные тенденции, культурного героя, который превращает хаос в гармонию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурганов, А. Х. Извечные русские вопросы в зеркале современности // Социологические исследования. – 2002. – №4. – С.97-102.
2. Рыбчак, А. В. Семиотика главного героя в современной прозе // Записки горного института, – 2011, т. 193. – С. 195-197.

3. Бергер, П., Лукман, Т. Социальное конструирование реальности. М. : Academia-Центр: Медиум, 1995. 322 с.
4. Ягодинцева, Н. А. Литература как инструмент социально-культурного проектирования // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2015. № 1 (41). – С. 107-113.
5. Бергер, П., Лукман, Т. Социальное конструирование реальности. М. : Academia-Центр: Медиум, 1995. 322 с.
6. Коулман, Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С.122-139.
7. Макаревич, В. Н. Групповая работа как метод конструктивной социологии // Социологические исследования. – 1993. – №11. – С.90-94.

ARAB TILIDA FE'L BOBLARI VA ULARNING VAZIFALARI

Abdurahmonov M.

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

Arab tili kafedrasi, 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada arab tili , uning shakllanish bosqichlari, xarakteristikasi, ichki imkoniyatlari haqida ma'lumot beriladi. Fe'l boblari haqida alohida to'xtalinib, misollar bilan boyitildi.

Kalit so'zlar: Arab tili, lahjalar, fe'l , fe'l boblari, arab tilida hosilalar, fe'l-larning yasalishi

Arab tili somiy tillar guruhining janubiy tarmog'iga mansub bo'lib, uning taraqqiyoti uch bosqichga ajratilgan holda o'rganiladi: Qadimgi, klassik va hozirgi zamon arab tili.

Qadimgi til bizgacha ba'zi yodgorliklarda yetib kelgan. Tadqiqotchi olimlar shu yetib kelgan yodgorliklardagi yozuvlarga asoslanib, bu tilning grammatik qurilishini va qisman so'z boyligini o'rganishga muvaffaq bo'lganlar.

Klassik arab tiliga xos bo'lgan namunalar esa bizgacha yetarlicha va, hatto , ko'plab yetib kelgan. Biz bularda mukammal bo'lgan grammatik qurilishga ega , keng leksik tarkibli, johiliyat davri nazmi va ta'sirdor qabilalar lahjalarining nodir xususiyatiga ega bo'lgan va ularni o'zida umumlashtira olgan boy tilni ko'rishimiz mumkin. Klassik arab tilining takomillashuvida muhim rol o'ynagan qabila lahjalari orasida eng e'tiborlisi Quraysh qabilasi lahjasidir. Qurayshlar yashaydigan hudud – Makka va uning atrofi savdo markazi va boshqa turli qabilalar uchun markaziy ibodat ndjjhhhsnnqiladigan joy sifatida qadimiy arablar hayotida katta ahamiyatga ega edi. Makkaga har yili turli qabilalarning minglab vakillari kelib-ketar, ular gurungida Quraysh lahjasi qabilalar aro til vazifasini o'tar edi. Undagi eng nafis iboralar boshqa qabilalarga ko'char, vas hu bilan birgalikda, boshqa

qabilalar vakillaridan e'tiborga molik lug'aviy birliklarni qabul qilar edi. Yilda bir e'lon qilinadigan osoyishtalik oyida urushlarni vaqtincha to'xtatib, Makkaga to'plangan xalq o'z maskanlariga qayta tarqalishar ekan, arablar yarim orolining turli burchaklariga qurayshning umumlashib qolgan so'zlari, iboralari, nafis til uslublarini ham o'zlari bilan olib ketishar va tarqatishar edi.

Sayllar paytida shoirlar kuch sinashardilar. Barcha qabila vakillari ishtirok etadigan bu tortishuvlarda kim yutib chiqsa, o'sha shoirlarning qasidasi teridan ishlangan sahifalarga bitilib, Ka'baga ilib qo'yilar edi. Klassik arab tilining shakllanishida ushbu ikki manbaning sezilarli ta'siri bor.

Klassik arab tili islom bayrog'i ostida Yaqin va O'rta Sharqqa, Markaziy Osiyo va Afrikaning ko'p qismiga tarqaldi. O'rta Osiyoda u uzoq vaqtlargacha xalqaro va bilim tili bo'lib keldi. O'zlarining chuqur mulohazalari bilan dunyo fanining ravnaqiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan fan daholari, buyuk vatandoshlarimiz Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Muhammad Xorazmiy va Mahmud Zamahshariylar shu tilda samarali ijod qilishgan. Klassik til hozirgi zamonaviy arab tilining shakllanishida muhim zamin bo'ldi.

Hozirgi zamon arab tili Arabiston yarim oroli va undan shimolroqdagi hamda Shimoliy va Sharqiy Afrikadagi yigirmadan ortiq davlatning rasmiy tili. Kundalik gazeta va jurnallar ushbu tilda chiqadi, radio unda axborot beradi, kitoblar nashr etiladi. U o'tgan asr oxirlarida shakllandi.

Barcha arab davlatlari uchun umumiy bo'lgan arab tilida tashqari, har bir alohida arab tilida mahalliy lahjalar mavjud. Birmuncha umumlashtirib olsak, ular quyidagilar; saudiya, yaman, suriya-falastin, iroq, misr, sudan, mag'rib.

Olimlarning fikricha, arab tili qadimgi somiylik xususiyatlarini saqlab qolgan. Arab tilida fleksiya vositasida so'z vositasida so'z yasash usuli keng tarqagan. O'zbek tili ham flektiv tillar sirasiga kiradi. Biroq hamma gap shundaki, arabiy iasmlarda ro'y beradigan fleksiyalar ko'pincha so'z tarkibi ichida – "sinish" orqali ro'y beradi. Fe'llar zamon, shaxs, son, jinslarga muvofiq fleksiyalar oladi.

Arab tilidagi soʻz turkumlari , bizning ttillarni oʻrganishda odat boʻlganidek, oʻn yoki shunga yaqin adadlarga ega deb tushunilmaydi. Ular uchta: Fel, ism va harflar. Arab morfologiyasidagi soʻz turkumlari , aslida, turkum guruhlaridir.

Ism turkumi oʻz tarkibiga ot, sifat, son, olmosh , sifatdosh va masdarlarni oladi. Soʻnggi ikkitasida feʼllik xususiyatlari ham mavjuddir. Ismlar kelishik (bosh, qaratqich va tushum) , jins (muzakkar va muannas) , grammatik son (birlik, ikkilik va koʻplik) va holat (aniqlik va noaniqlik) kategoriyalariga ega. Soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishlari soʻz tartibi bilan ham , kelishiklar yordami bilan ham , shuningdek, yordamchi soʻzlar vositasi bilan ham olib boriladi.

Feʼllar tarkibiga zamon shakllari , darajalari, shuningdek, oʻz mazmunlariga koʻra, sifatdosh va masdarlar kiradi. Umuman, feʼllar turli shakllarning juda rivojlanganligi va keng qoʻllanilishi, feʼliy boblarning mavjudligi, barcha boblarning hamma zamonlarda tuslanishi, shaxs shakllari (birlik, ikkilik, koʻplik) ning mavjudligi, mayllar (aniqlik , buyruq , istak, shart, kuchaytirma ning rivojlanganligi , darajalar (aniq, majhul) ning mavjudligi bilan aniqlanadi.

Feʼllarning har biri alohida maʼno anglatishi va ayrim qoʻllanishidan tashqari yana hosilalar – qarindosh negizlar yasash uchun asos boʻlib xizmat qiladi. Hosilalar yasashda affiksatsiya usulidan keng va oʻziga xos foydalaniladi. Bundan tashqari yana fonologik vositalar ham mavjud:

1.Oʻzakni oʻstirish yoʻli bilan:

a) oʻzakning biror unlisi choʻzib talaffuz qilinadi:

کتب(kataba) yozmoq

کاتب - (kaataba) yozishmoq

سبق(subiqa) oshib oʻtilmoq

سویق -(suubiqa) musobaqalashilmoq

b) oʻzakning biror undoshi ikkilantiriladi:

درس(darasa) oʻrganmoq

دروس-(darrasa) oʻrgatmoq

زرق(zariqa) ko'k bo'lmoq

ازرق-(izraqqa) ko'karmoq

2. O'zakka qo'shimchalar orttirish yo'li bilan :

كتب (kataba) yozmoq

اكتب - (aktaba) yozdirmoq

خرج(xoraja) chiqmoq

استخرج -(istaxroja) chiqarmoq

فتح (fataha) ochmoq

افتتح -(iftahtaha) ochilmoq

3. Bir vaqtning o'zida bir necha usullar ishtirok etishi mumkin:

ساد (Saada)qora bo'lmoq

اسود -(isvadda) qoraymoq

باض(baada) oq bo'lmoq

ابيض -(ibyadda) oqarmoq

Ko'rinib turibdiki, har bir usulda qo'shimcha amallar mavjud. Bular – sukunlashtirish, qo'shimcha harf orttirish, harf birikmalari orttirish va shu kabilar. O'qishdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun muvaqqat vositalar ham qo'llanishi mumkin.

Fe'llar tarkibidagi har bir o'zgarish barcha tillarda ham bo'lganidek, shubhasiz, yangi mazmun olib keladi. Shunga qaramay, yangi shaklda ifodalangan mazmun dastlabki shakl mazmuni bilan u yoki bu darajada bog'langan bo'ladi.

Bu o'zak undoshlar atrofidagi unilarni o'zgartirish, u yoki bu o'zak undoshni kiritish yo'li bilan fe'llarning hosila boblari yasaladi. Hosila shaklidagi fe'llarning, tabiiyki mazmunida ham o'zgarish sodir bo'ladi. Hosila shakllarni boblar deb atash qabul qilingan. Uch o'zak undoshli fe'llarning 15ta, to'rt o'zak undoshli fe'llarning 4ta bobi mavjud.

Bu boblarga ularni o'zaro farqlash uchun nom qo'yilgan. Arab tadqiqotchilari uch o'zak undoshli fe'llarning boshlang'ich shaklini فعل ثلاثي, to'rt o'zak undoshli fe'lning boshlang'ich shaklini esa مجرد deb, qolgan boblarni esa shu

bobning harakat nomi (masdari) atamasi bilan ataganlar, masalan: باب التفعيل “taf”il bobi”, باب الافتعال “iftial bobi” va hokazo.

Zamonaviy adabiyotlarda bu boblarga tartib raqami berilgan va ular [rim raqami bilan ifodalanadi](#), masalan: II bobi, VII bobi, XI bobi va h.k.

Fe’lning barcha boblari o’tgan va hozirgi-kelasi zamonga ega. Ular shaxsda, sonda, jinsda tuslanadi. Fe’llar arab tilida aniq va majhul nisbatga ega. Bundan tashqari fe’llarning 5ta mayillari mavjud: darak mayli, shart, buyruq, istak va kuchaytiruv mayillari.

O‘zbek tilidan farqli o‘laroq arab tilidagi fe’llar infinitiv, ya’ni fe’lning noaniq shakligi ega emas. Shuning uchun zamonaviy lug‘atlarda fe’lning o‘tgan zamon III shaxs, birlik, muzakkar shakli shartli ravishda infinitiv sifatida qabul qilingan. Masalan: كتب bu fe’lning asli ma’nosi “u yozdi”, shartli ma’nosi: yozmoq.

Uch o‘zak undoshli fe’llar arab tilida fe’llarning asosiy qismini tashkil etadi. Ular o‘n beshta bobda aks ettirilgan. Shulardan o‘nta bob hozirgi adabiy tilida ko‘p qo‘llaniladi. Qolgan beshta bob esa qadimgi arab tilida ishlatilgan, keyinchalik iste’moldan chiqib ketgan.¹

Arab tilida fe’l narsa(shaxs)ning harakat yo holatini ifodalaydi. Bu xususiyatga muvofiq, fe’llarni ikki turga ajratish mumkin: harakat bildiruvchi va holat bildiruvchi fe’llar. Arab tilida fe’llar o‘timli va o‘timsiz bo‘lishi mumkin. Ma’lumki, har bir fe’l shaklida mujassamlangan zamon, undan anglashilgan ish-harakat yoki nutq lahzasiga munosabatini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Халидов Б.З., «Учебник арабского языка», Ташкент, «Ўқитувчи», 1985 г
2. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. «Учебник арабского языка», Москва, «Восточная литература» РАН, 1998 г.
3. Н.И. Иброҳимов, М. Юсупов —Араб тили грамматикаси, 1,2- жилдлар, Тошкент, —Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997-2002 йиллар
4. Абдужабборов А. «Араб тили дарслиги», Тошкент, 2007
5. Гранде Б.М., «Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении», Москва, «Восточная литература» РАН, 1998 г.
6. Яковенко Э. В. «Арабский язык» (практический курс переводов), Россия, Москва, «Восточная литература» РАН, 2005 г.
7. Лебедев В.В. «Лабораторные работы», Россия, Москва, 2007 г.
8. Баранов Х.К. «Арабско - русский словарь», Москва, 2005 г.
9. Борисов Б.Г. «Русско - арабский словарь», Москва, 2005 г.
10. М. Ҳасанов., М. Абзалова. Араб тили дарслари. Тошкент, 2009

**STIVEN EDVIN KING QALAMIGA MANSUB “JANOB MERSEDES”
ASARIDAGI ANTROPONIMLARNING INGLIZ TILIDAN O’ZBEK TILIGA
TARJIMA QILISHDAGI MUAMMOLARI**

*Termiz davlat universiteti, Xorijiy filologiya fakulteti,
Gid hamrohligi va tarjimonligi faoliyati yo`nalishi talabasi*

Teshayev Asilbek

Email: asilbekzarifovich@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqola Stiven Edvin King tomonidan yozilgan “Janob Mercedes” asari tarkibidagi antroponimlarning ingliz tilidan o’zbek tiliga tarjimasi va ularning mohiyatini lingvistik nuqtai nazardan o’quvchi uni anglashi uchun ta’sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda tahlil qilingan. Obyekt sifatida tanlangan ismlar asosan tabiat in’omlari bo’lmish o’simliklar bo’lib o’zbek tilida bunday ma’nodagi ismlar deyarli uchramaydi ya’ni o’quvchilar uchun begona. Shu tufayli maqolada tarjimon ularni o’zbek tiliga o’girishdan oldinetimologik, leksikologik, semantik va fonetik tahlil qilish uchun qoliplar taklif qilingan.

Kalit so’zlar: transformatsiya, ingliz-o’zbek tarjima, Stiven Edvin King, transliteratsiya.

Abstract

This article analyzes the translation of antroponyms from English into Uzbek about Stiven Edin King’s “Mr Mercedes” and their essence from the linguistic point of view, taking into account the factors that influence the reader to understand it. The names chosen as objects are mainly plants that are gifts of nature, and in the Uzbek language such names are almost non-existent, that is, they are unfamiliar to students. As a result, the article offers templates for etymological, lexical, semantic and phonetic analysis before the translator translates them into Uzbek language.

KEY WORDS: transformation, english uzbek translation, Stiven Advin King, transliteration.

Kirish

Janob Mercedes — amerikalik yozuvchi Stiven Kingning romani bo`lib u buni asarini o'zining puxta o`yangan detektiv romani deb ataydi. Bu roman 2014-yil 3-iyunda chop etilgan. Maqola obyekt sifatida olingan asar trilogiyaning birinchi jildi hisoblanadi. Undan keyin qolgan qismlari chop etilgan.

Stiven Edvin King (1947-yil 21-sentyabrda tug`ilgan) — dahshat, g`ayritabiiy fantastika, shubha, jinoyat, ilmiy-fantastik va fantastik romanlarning muallifi sifatida qaraladi. Ushbu yozuvchi "Dahshat qirol" sifatida ta'riflangan bo`lib, uning familiyasidagi "King" ya`ni "Qirol" spektakl va uning pop-madaniyatdagi yuksak mavqeiga ishora. Uning kitoblari 350 million nusxadan ko'proq sotilgan va ko'plari filmlar, televideniye ga moslashtirilgan. seriyalar, mini-seriiallar va komikslar. King 64 ta roman, jumladan, Richard Baxman taxallusi ostida yettita roman va beshta badiiy bo`lmagan kitoblarni yozgan. Shuningdek, u 200 ga yaqin hikoyalar yozgan, ularning aksariyati katta to'plamlarda nashr etilgan.

Bundan tashqari ushbu maqolada antroponimlarni tarjima qilish jarayonida fonetik o`zgarishlarga uchrashi yoritib berilgan. Bu o`rinda transliteratsiya usulidan foydalanilgan. **Transliteratsiya** (lotincha: trans — „qarshi“, „orqali“ va littera — „harf“) deb bir yozuv tizimidagi matnni boshqa yozuv tizimidagi belgilar bilan berishga aytiladi. Yaniy tarjima jarayonida asl matn tilida keltirilgan atoqli otlar, geografik joy nomlarini tarjima qilib bolmaydi. Ulardagi bazi tovushlarni tarjima tiliga boshqa tovushga o`zgartirilishga aytiladi.

Adabiyotlar tahlili metologiyasi

Maqola uchun tadqiqot davomida qiyosiy adabiyotlar, lingvistik atamalarning qarama-qarshi va tavsifli tarjima hamda badiiy tarjimaning stilistik tahlillari o`rganildi.

Natijalarga uch xil qarash bilan nazar tashlash mumkin. Birinchidan, nomlar tarjima qilinishi kerakmi yoki ayrim tarjimonlar ularni tarjima qilganmi, agar shunday bo`lsa, tarjima tiliga qanday tarjima qilinganini tekshirish. Ikkinchidan,

obyektlarni tarjima qilish uchun ishlatiladigan strategiya va usullarni ko'rib chiqish va yechimni ko'rsatish. Uchinchidan, inglizcha-inglizcha taqqoslash va zidlash orqali ismlarning semantik yoki tavsifiy ma'nosini o'rganishdan iborat.

Antroponimlar etimologiyasi va orfografik transformatsiyaga uchraganligi hamda tarjimonning qarashlari orqali tahlil qilinadi.

Natijalar

Maqola uchun tadqiqot davomida qiyosiy adabiyotlar, lingvistik atamalarining qarama-qarshi va tavsifli tarjima hamda badiiy tarjimaning stilistik tahlillari o'rganildi.

Natijalarga uch xil qarash bilan nazar tashlash mumkin. Birinchidan, nomlar tarjima qilinishi kerakmi yoki ayrim tarjimonlar ularni tarjima qilganmi, agar shunday bo'lsa, tarjima tiliga qanday tarjima qilinganini tekshirish. Ikkinchidan, obyektlarni tarjima qilish uchun ishlatiladigan strategiya va usullarni ko'rib chiqish va yechimni ko'rsatish. Uchinchidan, inglizcha-inglizcha taqqoslash va zidlash orqali ismlarning semantik yoki tavsifiy ma'nosini o'rganishdan iborat.

Antroponimlar etimologiyasi va orfografik transformatsiyaga uchraganligi hamda tarjimonning qarashlari orqali tahlil qilinadi.

Muhokama

Ushbu asardagi shaxslar uchun qo'yilgan nomlarning ko'pchiligida transliteratsiya usulidan foydalanilgan.

Kermit Wiliam - Bosh qahramon va iste'fodagi detektiv. Bunda "Wiliam" so'zidagi "w" harfi o'zbek alifbosida bo'lmagani uchun ushbu harf o'rniga "ui" birikmasi olingan. Keyinchalik hikoyada u Oliviyaning singlisi Jeneyni sevib qoladi.

Brediy Xartsfield - Asosiy antagonist va janob Mercedes. Bu ismda esa "Breny"dagi ohirgi "y" harfi o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun "Bredi" ko'rinishida tarjima qilingan.

Jerome Robinson - Xodgesning yollangan yordamchisi va yaqin do'sti. U aqlli, kompyuterni yaxshi biladigan o'smir. Ingliz tilida ohirida kelgan unlilar ko'p hollarda o'qilmaydi, shu sababli o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun "Jerome" so'zining ohiridagi "e" harfi olib tashlangan.

Olivia Trelawney - Mercedes Benzga tegishli bo'lgan boy ayol. Bu ismda "Trelway" ismidagi "w" harfi ham o'zbek tilida mavjud emas. Shu sababi "Trelvay" deb tarjima qilinga. Va yana shunga o'xshash bir qancha atoqli otlar transliteratsiya usulida o'zbek tiliga o'girilgan.

Janelle Patterson – Janel Paterson

Piter Xantley – Piter Xentli

Deborah Ann Xartsfield – Debora En Xartsfild

Elizabeth Whorton – Elizabet Uorton

Xulosa

Ushbu maqolada ingliz tilidan o'zbek tiliga gaplarning va so'zlarning, so'z birikmalarining tarjimasidagi turli kichkina muammolarning bir nechtasi izohlari va matndagi ma'nolarining muqobillashtirilgan va uslubiy bo'yoqqa asoslanganlari berilishiga harakat qilindi. Har bir atoqli otlar ma'lum bir sabablarga ko'ra paydo bo'ladi. Har bir nom o'z tarixi biografiya va geografiasiga ega bo'ladi. Nomlar shaxslarni o'zaro farqlash ehtiyojidan tashqari ijtimoiy-lisoniy vazifasiga ko'ra ism beruvchi ning muayyan maqsadini ham ifoda etadi. Turli xalq nomlarini turli jihatlardan: lisoniy, etimologik, fonetik, morfologik, va boshqa xususiyatlariga ko'ra tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, antroponimlar millatning, xalqning milliy urf-odat va an'alarini, dunyoqarashi, madaniyatini o'zida aks ettiradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.dragoma.uzen>
2. www.hachette.com/en/maison/azbooka-atticus
3. <http://www.merriamwebster.com/dictionary/querulous>
4. Solijonov J.K. Garri Potter va Afsungarlar toshi. – Termiz: Surxon-Nashr
5. <https://kun.uz/uz/news/2017/06/23/arri-potter-aslida-ikkita-ulganmi?q=%2Fnews%2F2017%2F06%2F23%2Garri-potter-aslida-ikkita-bulganmi>
6. <https://kun.uz/uz/news/2017/06/26/arri-potter-akidagi-birinci-ertakka-20-jil-tuldi>
7. <https://kun.uz/uz/114051?q=%2F114051>
<http://www.accioquote.org/articles/1999/1099-connectiontransc2.htm>

MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE LUNG AND BRONCHIAL TREE IN CHRONIC ALCOHOLISM

H.Yo. Kamolov

Bukhara Medical Institute

Abstract:

Pneumonia and chronic respiratory failure are the most common complication of alcohol consumption. In an animal experiment, it was found that excessive consumption of ethanol leads to dysfunction of the mucociliary apparatus and to dysfunction of alveolar macrophages, which will lead to impaired clearance of the lower respiratory tract, and is the cause of chronic respiratory failure.

Key words: chronic alcoholism, rats, lungs, bronchial tree, experiment.

Introduction: Alcohol abuse is one of the most important problems of modern society. In practical healthcare, its solution is assigned to narcologists, whose efforts are aimed at suppressing the mental and physical dependence on alcohol. At the same time, little attention is paid to damage to internal organs. Alcohol mortality is not limited to alcohol poisoning and death from violent causes (murder, suicide), it includes a significant percentage of deaths from alcohol-related somatic pathology [4]. Moreover, in the last few years, the structure of alcohol mortality has seen an increase in this particular indicator [5]. Mortality from alcohol intoxication has taken third place in the world, behind cardiovascular and oncological. The only exceptions are alcoholic cardiomyopathy and liver damage in alcoholism, the pathogenesis and morphogenesis of which has been intensively analyzed, especially in recent years [1-24,]. Lung pathology has been studied to a lesser extent, although it is respiratory diseases that occupy the first place in the structure of the general morbidity of people who abuse alcohol [25,27,28]. Chronic inflammatory diseases of the respiratory organs account for about 7% of the total morbidity structure; among the causes of

death, they take the 4th place after cardiovascular, oncological diseases and injuries. [2,4,5,8,29]. Many researchers believe that in the pathology of the lungs in patients with alcoholism, the leading place belongs to chronic nonspecific diseases [9-14,17-27].

Studies carried out in this direction, in the dynamics of the formation of chronic alcohol intoxication, allow us to determine that a single use of a moderate dose of ethanol in the development of pneumonia is of no small importance, little work has been done aimed at determining the amount of ethanol administered or the duration of its use as risk factors, for reduction against infection resistance of the lungs. However, a clear concept of the state of various links against infectious resistance of the lungs in alcohol intoxication has not yet been identified. The respiratory system as a whole seems to be a target for chronic alcohol abuse.

The purpose of the work: The purpose of this study was to study in the experiment, the characteristic pathomorphological changes in the respiratory organs in chronic alcoholism in rats.

Materials and methods: The study was conducted on 25 white outbred rats weighing 180-210 g. The animals were divided into 2 groups, group I served as a control in the amount of 10 rats, which were injected with intragastric saline. Animals of the II experimental group in the amount of 15 rats were injected intragastrically once with a solution of ethanol at a dose of 7 mg/kg/day of body weight. Animals were killed 3, 7, 15, 30 days after exposure to ethanol and were removed from the experiment at 3 months of age by instant decapitation of animals under ether anesthesia. The lung extracted from the chest was fixed in 10% formalin solution and embedded in paraffin according to generally accepted rules. Next, histological sections were prepared with a thickness of 6-7 μm , which were stained with hematoxylin and eosin. Morphological studies of lung tissue were studied under a Leica microscope. The process of experiments on laboratory animals was carried out in accordance with the Declaration of the International Medical Association, adopted in Helsinki in 1964 and completed in 1975, 1983, 1989, 1996, 2000, 2002, 2004, 2008, 2013.

Results of own research and discussion: Microscopic examination of the lung in the early stages in the parenchyma revealed: in the lumen of large and small bronchi, the folding of the mucous membrane, characteristic of intact animals, was noted, the presence of edema, dyscirculatory disturbance, the cellular composition was found to disintegrate lymphocytes in the form of karyopyknosis and karyolysis. Histologically, on the 15th day of daily exposure to ethanol, acute processes develop (edema, thickening and infiltration of the mucosa, expansion of the lymphatic vessels, increased bronchial secretion), which is reflected by the presence of foci of acute ephysema, spasm of small arterioles.

On the 30th day after the introduction of ethanol, there was a pronounced dysfunction of alveolar macrophages, immune cells incapable of phagocytosis. Structural changes in cells included loss of cilia and metaplasia. We also found an increase in the number and size of dystrophic changes in the epithelium of the bronchial glands, more abundant lymphoid cell infiltration of the stroma with fibrosis and sclerosis in the lung tissue, microcirculation disorders in the lungs. Signs of chronic bronchitis and bronchiolitis of varying degrees were found in the bronchi, and the number of goblet cells was also increased. In an experiment on rats, it was found that excessive consumption of ethanol leads to dysfunction of the mucociliary apparatus and dysfunction of alveolar macrophages, which leads to impaired clearance of the lower respiratory tract, and is the cause of chronic respiratory failure. Against the background of taking ethanol, there was also a violation of ventilation, diffusion and pulmonary blood flow.

In an experiment on rats, it was found that ingestion of ethanol has a short-term effect on lung tissue and causes aspiration pneumonia, and the drainage function of the bronchi and atrophy of the ciliated epithelium were also impaired.

Conclusions: Assessing the morphological changes that occur in the lung tissue during prolonged exposure to ethanol, we can draw the following conclusions:

1. The pathological process occurs simultaneously and develops in parallel in all lung structures.
2. After 15 days of exposure to ethanol, an acute process develops, morphological changes correspond to the subacute stage, after 30 days the

inflammatory process becomes chronic with subsequent progression. 3. In the acute and subacute period, the morphological substrates of bronchial obstruction are swelling of the mucosa and submucosa, its thickening due to infiltration, increased bronchial secretion and bronchospasm.

Literature.

1. Авдеева Т.Г. Влияние алкоголизма матери на состояние здоровья новорожденного / Т.Г. Авдеева, И.Л. Алимova // Педиатрия. - 1994. - №5. - с. 57-58.
2. Алехина И.П. Наследственный алкоголизм: некоторые нейрхимические и генетические механизмы / И.П. Алехина, А.Г. Вертинская, Н.Л. Векшина // Вестник РАМН. - 1999. - №6. - С. 43-47.
3. Апанова О.И., Шелехин А.А. Внебольничные пневмонии с присоединением внутрибольничной инфекции у лиц с хронической алкогольной интоксикацией// Новости науки и техники. Серия мед. Вып. Алкогольная болезнь/ВИНИТИ.2003. №6. С.1-3.
4. Анохина И.П. Центральные механизмы предрасположенности к зависимости от психоактивных веществ / И.П. Анохина, Н.Л. Векшина, А.Г. Вертинская // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. - 1997. - №12. - С.83-84.
5. Ахмадеева Э.Н. Алкогольный синдром плода / Э.Н. Ахмадеева, Е.К. Алехин, Н.Р. Хусамова //Здравоохранение Башкортостана. - 1996. - № 2-3.-С. 46-51. 1. Абдул Рахман С.А.Ш. Трехмерная морфология долек тимуса кролика в онтогенезе: Автореф. дис. канд. мед. наук. Волгоград. 1997. 19 с.
6. Абдрашидов А.Х. Потребление этанола крысами в условиях свободного выбора, а также при даче растворов этанола в качестве единственного источника жидкости // Биологические основы алкоголизма. М.: Медицина, 1984. С. 197-199.
7. Альтшулер В.Б. Алкоголизм. М., 2010. 264 с.
8. Балика Ю.Д., Карташова В.Е., Скосырева А.М. Воздействие алкогольной интоксикации беременных крыс на систему кроветворения их потомства //Акушерство и гинекология. 1982. № 9. С. 56-57.
9. Ганапольский В.П. Система опиоидов и гормонов стресса при тяжелой механической травме и интоксикации этанолом. Дисс.канд. мед. наук. СПб, 2003. 108 с.

10. Казарновская М.И., Василос А.Ф., Дмитриенко В.Д. Мутагенное действие этилового спирта на культуру клеток человека //1-й Всесоюзн. съезд судебных медиков. Тез. докл. Киев, 1976. С. 594-595.
11. Кампов-Полевой А.Б., Жуков В.Н. Изучение исходной потребности в алкоголе в популяции лабораторных крыс. // Деп. В ВИНТИ. 1979. №82779.
12. Битти М. Алкоголик в семье или преодоление со зависимости: Пер. с англ. / М. Битти. - М., 1997. - 331 с.
13. Волошин В.М. Состояние и перспективы развития детской психиатрической службы в России / В.М. Волошин, Б.А. Казаковцев, Ю.С. Шевченко, А.А. Северный // Социальная и клиническая психиатрия. - 2002. - Т. 12. Вып. 2.-С.5-9.
14. Гармаш И.В.,Рябова А.В.,Ежова Л.Г. и др.Тяжелая пневмония у больного с алкогольным циррозом печени , цитопенией и ДВС-синдромом (возможности современной терапии)//Новости науки и техники. Серия мед. Вып. Алкогольная болезнь/ВИНИТИ,2003. №6.С.1-3.
15. Гурьева В.А. Клиническая и судебная подростковая психиатрия / В.А. Гурьева, Т.Б. Дмитриева, Е.В. Макушкин, В.Я. Гиндикин и др. - М.: Медицинское информационное агентство, 2007. -488 с.
16. Емельянцева Т. А. Роль семьи с алкогольными проблемами в формировании девиантного поведения у подростков / Т.А. Емельянцева // Труды молодых ученых. - Минск, 2000. - с . 142-144.
17. Емельянцева Т.А. Результаты и перспектива психотерапевтической работы по первичной профилактике алкогольной и наркотической зависимости среди подростков / Т.А. Емельянцева. - Минск, 2001. - с.210-217.
18. Крупская Т. С. Состояние липидного обмена у новорожденных, родившихся от матерей, употребляющих алкоголь во время беременности: Автореф. дис.... канд. мед. наук / Т.С. Крупская. - Ставрополь, 1992. - 25 с.
19. Мирошниченко Л. Д. Наркологический энциклопедический словарь в 2 частях. - Часть 1. Алкоголизм / Л.Д. Мирошниченко, В.Е. Пелипас. - М.: Анахарсис, 2001. - 190 с.
20. Миракян Л.А. Морфологические исследования слизистой оболочки верхних дыхательных путей при хронической алкогольной интоксикации в эксперименте на животных//Журн. Ушных, носовых, горловых болезней 1988. №3.С 28-30.
21. Моисеев В.С. Маркеры алкогольной болезни / В.С. Моисеев // Новый мед. жур. - 1996. - №4. - С. 24-27.
22. Найденова Н.Г.,Гордеев М.Н. Алкоголизм и патология органов дыхания // Наркология. 2002.№4.С.23-26.

23. Наличко Н.Н. Аспирационная пневмония на фоне алкоголизма// Клинич. Медицина. 1990 .№4. С.85-87.
24. Ховерс Л.Я., Овчинников Ю.М., Дроздов Э.Д., Кудряшова Н.Д. Состояние ЛОР-органов у больных хроническим алкоголизмом// Вестн. отоларингологии. 1986. №3. С.71-73.
25. Arnold R. Patient attitudes concerning the inclusion of spirituality into addiction treatment / R. Arnold // J. Subst. Abuse Treat. Dec. V. 23. Ча 4. 2002. -Р. 90 - 94.
26. Burke R. Workaholism and divorce among Australian psychologists / R. Burke, Z. Burgess, F. Oberklaid // Psychol. Rep. Aug. - V. 93. № 1, 2003. - Р. 29 - 32.
27. Christodoulou G.N. The delusional misidentification syndromes: strange, fascinating, and instructive / GN. Christodoulou, M. Margariti, V.P. Kontaxakis // Curr. Psychiatry Rep. - 2009. - No. 11(3). - p. 185-189.
28. Н.У. Камолов Lung morphological characteristics in chronic alcoholism 2 (34)2021 New Day in Medicine p 235-237
29. Kh. Yo. Kamolov. Morphological features of the lung in alcoholism vol. 2 no. 2 (2022) issn: 2795-921x European Journal Of Modern Medicine And Practice p 12-15 (<http://innovatus.es/index.php/ejmmp/article/view/465/412>)

ВОЛЕЙБОЛЧИЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИНИ ВА ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАР РИВОЖЛАНТИРИШ

Р.Хамроқулов - педагогика фанлари номзоди, доцент

Н.Мухаммадов - ФарДУ магистранти

Аннотация

Волейболчиларнинг жисмоний сифатларини ҳаракатли ўйинлар орқали ривожлантириш, шунингдек, ушбу сифатларнинг етарли даражада ривожланган бўлиши спорт маҳоратининг самарали шаклланишига олиб келади. Ҳаракатли ўйинлар юриш, югуриш, сакраш, бирор нарсани ирғитиш ёки улоқтириш, бирор нарсага тирмашиб чиқиш каби машқларни ўз ичига олади ва боланинг ҳаракатларини такомиллаштиради. Бундан ташқари ўйинлар бошланғич синф ўқувчиларида ахлоқий сифатларини ҳам ривожлантиради.

Таянч сўзлар:

Халқ ўйинлари, «Қармоқча», «Бўри зовур ичида», «Қуёнлар полизда», «Сакроғич», «Тепар тош», «Чехарда», «Эпчил болалар», «Қувлашмачоқ», «Ким келди».

Замонавий волейболда самарали ўйин кўрсатиш ва юқори натижаларга эришиши фақат ўта шаклланган жисмоний тайёргарлик эвазига амалга оширилиши мумкин. Волейболчилар учун жисмоний сифатлар ичида энг эътиборлиси сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигидир.

Айнан шу сифатлар аксарият ўйин малакаларининг самарали ижро этилишига таъсир кўрсатади. Лекин бундай хулосадан волейболчилар учун бошқа жисмоний сифатларни аҳамияти камроқ деган фикр келиб чиқиши керак эмас. Аксинча, тезкор ҳаракатланиш, куч билан зарба бериш, иш қобилятини туширмасдан узок вақт малакаларни самарли бажара олиш

қобилиятлари ҳам етакчи ўринда туради. Шунинг учун спорт тайёргарлиги тезкорлик, куч, чаққонлик, чидамклилик ва эгиловчанлик сифатларига алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, ушбу сифатларнинг етарли даражада ривожланган бўлиши спорт маҳоратининг самарали шаклланишига олиб келади. Бошқача қилиб айтганда, бу сифатлар спорт маҳоратини тез ва мукамал ўсиши учун энг зарур пойдеворидир.

Ҳаракатли ўйинлар юриш, югуриш, сакраш, бирор нарсани иргитиш ёки улоқтириш, бирор нарсага тирмашиб чиқиш каби машқларни ўз ичига олади ва боланинг ҳаракатларини такомиллаштиради. Бундан ташқари ўйинлар бошланғич синф ўқувчиларида ахлоқий сифатларини ҳам ривожлантиради.

Буларга интизомлилик, дўстлик, бир-бирига бўлган муносабат, онглилик, жамоада ўзини тута билиш ва унинг шартлари, диққатини, обрўси учун кураш, ўртоқларига беғараз, ёрдам бериш каби фазилатларни ҳам шакллантиради. Масалан; «Эпчил болалар», «Қувлашмачоқ», «Ким келди» ва ҳақозолар. Ўйинни ташкил қилиш ва ўтказишда имкони борича ўқувчиларнинг ташаббусқори бўлиши, фаол иштирок этиши учун уларни рағбатлантириш жуда муҳим. Болалар ижодий фаоллик кўрсатиб ўйин ўйнар эканлар, ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб тарбияланадилар. Бир мақсад йўлида ўртоғига ёрдам бериш, мустақил равишда ёки ўртоқлари билан бирга бирор масала юзасидан қарор қабул қилиш ижодий ташаббусқорлик намунаси ҳисобланади.

Агар болалар ўйинни илгарироқ ўзлаштириб олган бўлсалар, ўйин пайтида болаларнинг фаол бўлиши ўқитувчининг ўйинни ўтказишга қанчалик тайёрланганига боғлиқ бўлади. Маълумки, ҳар бир ўйиннинг ўзига хос хусусиятлари ва қийинчиликлари бўлади. Тўсиқ ёки қийинчиликларни енгиш билан боғлиқ бўлмаган, яъни анча-мунча куч-қувват сарфлашни талаб қилмайдиган ўйинлар болаларда қизиқиш уйғотмайди. Кичик мактаб ёши билим кўникма ва малакалар таркиб топишининг, тасаввур ҳамда тушунчалар ҳосил бўлишининг бошланғич давридир. Худди мана шу даврда ўғил ва қизларни мунтазам ҳамда изчил тарбиялаш учун катта имкониятлар вужудга

келади. Кичик мактаб ёшидаги болаларни тарбиялаш тизимида ўйинлар алоҳида роль ўйнайди. Ҳар хил ўйинлар топоғонлик ва меҳнатга муносабат ҳамда болаларнинг характери ва қобилиятлари, дарс усулияти нуқтаи назаридан, ҳатто энг маъқул бўлган бир хил шароитдагина нисбатан анча яққолроқ кўринади.

Тўғри ўтказилган ўйин кўп нарсани ўргатишга ёрдам беради. Болаларнинг барча ёш босқичларида уларга ишонч ва ҳақиқат сифатида хизмат қилган ҳамда уларнинг зеҳни ва билимига интилиши лозим бўлган ўйинларга қизиқиш сусайиб бормоқда. Ваҳоланки, болаларни ўйинларнинг куч-қувват ва қулги бахш этадиган хилма- хил, жўшқин ва эркин вазиятларига олиб кириш ҳамда жафокаш педогогиканинг асрий саволларига тегишли жавобларни ана шу вазиятлардан излаш керак.

Ўйинларда болалар дунёсини кўриниши, шахснинг ижодий қобилиятлари акс этиши, ўйинларсиз ҳақиқий баркамоллик ҳам бўлмаслигини ўқтирган эди. Ҳозирги шароитда ўзбек халқ ўйинларининг асосий вазифаси ўз мазмуни ва усулияти болаларнинг жамиятимиз талабларига мувофиқ йўсинда тарбияланишини таъминлаш, уларда ахлоқий, иродавий сифатларни ривожлантириш ижодкор ва бунёдкорларга хос билим, кўникма ҳамда малакаларни, ватанаврар фуқароларга хос фазилатларни шакллантиришдан иборат. Қадимги тарбия тизимида ўйинлардан шахсни шакллантириш воситаси сифатида кенг фойдаланилган. Қадимги файласуфлардан Арасту ҳам болаларнинг бўш вақтини хушнуд ўтказиш учун ўйинлардан фойдаланиш зарурлигини, чунки ўйинлар дилхушлиқдан иборат бўлиб, хордиқ чиқаришга ёрдам беришни ўқтирган. Ўрта асрлардаги педагоглар болаларни жисмоний камол топтириш учун катта ғамхўрлик кўрсатганлардир.

Ўйин гўё соядек, бола билан бирга туғилган, унинг хамроҳи, ишончли дўстига айланган, лекин бу уни узоқ йил давом этиши учун яхши деб ҳисоблаймиз. Ўйин жуда катта, баъзан кўз илғамас тарбиявий томони, ғоят кенг педагогик имкониятлари туфайли инсонлар эътиборини қозонади. Ўзбек халқ ўйинларининг тарбиявий аҳамияти ҳақида гап борар экан, шуни алоҳида

таъкидлаш лозимки, улар энг аввало болаларда ўз қишлоғига, шаҳрига, Ватанга ва у ерда яшовчи барча халқларга муҳаббат, ҳурмат ҳамда эҳтиром ҳисларини, миллий ғурурни тарбиялайди. Энг муҳими ўзбек халқининг миллий маданиятига, ўтмишдаги ва ҳозирги турмушидаги миллий анъаналари ҳамда санъатига муҳаббат уйғотади. Шунингдек, ўқувчиларни ҳалолликка саховатли бўлишига ўргатади. Катталарнинг тажрибасини болалар ва ёшларга, ўтказишнинг воситаси сифатида хизмат қилади, ўғил ва қизларда меҳнатга онгли муносабатни шакллантиради, уларнинг кучли, чاقқон, серҳаракат, зийрак, топқир, ўзаро ҳамкор бўлишларига ёрдам беради.

Ўзбек халқ ўйинлари жараёнида ўқувчиларнинг меҳнат кўникмаларини эгаллаши уларда кишиларнинг меҳнатдаги қаҳрамонлиги ва гўзаллигини тарбиялашнинг дастлабки куртаклари ҳисобланади. Ўйин жараёнида кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ижод, моддий ва маънавий бойликлар яратишнинг воситаси, ниҳоят қувонч ва завқ-шафқ манбаи бўлган меҳнат хусусиятларига доир тушунчалар шаклланади. Улар жамоа меҳнатининг аҳамиятини билиб оладилар. Ўзбек халқ ўйинлари кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда билиш имкониятлари ва тафаккурини ривожлантириш улар хотирасини буюмлар ҳамда табиат ижтимоий ҳаёт воқеалари тўғрисидаги турли маълумотлар билан бойитиш сўз бойлигини кўпайтириш, маънавий қизиқиш манбаи тарбиялашнинг ажойиб манбаи ҳисобланади. Ўзбек халқ ўйинларининг жуда катта тарбиявий имкониятларини ўқувчиларда қатъийлик ва дадиллик каби ирода сифатлари шаклланишда кўриш мумкин. Шунингдек, ўқувчиларда сезги, идрок, диққат, хотира, хаёл сингари психик жараёнларнинг амалга ошишининг айрим хусусиятларини таҳлил қилишда ҳам ўзбек халқ ўйинларининг тарбиявий имкониятлари яққолроқ англанади. Ўйин жараёнидаги идрок кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда кузатувчанликни тарбиялайди. Жисмоний машқлар билан шуғулланиш жараёнида болаларда шунингдек ҳаракат хотираси ҳам ривожланади. Кичик ёшдаги ўқувчилар жисмоний тарбия дарсларида таҳлил синтез ва таққослаш усулларини эгаллаб, оладилар.

Кичик мактаб ёшидаги болаларда ироданинг таркиб топиши муносабати билан ихтиёрий хулқ-атвор ривожланади. Бунга мактаб ва уйдаги меҳнат фаолияти, жисмоний машқлар ва ундаги меҳнат фаолияти, жисмоний машқлар ва ўйинлар ёрдам беради. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг жисмоний, ақлий, ахлоқий, эстетик ривожланишида ўйин катта аҳамиятга эга.

Ўйинда боланинг куч-ғайрати намоён бўлади, фаоллиги ривожланади, қувонч тўйғуси пайдо бўлади. Ўйин болаликнинг йўлдоши. Болаларни тарбиялаш уларни ҳар томонлама ривожлантиришда ўйин катта аҳамиятга эга. Бу жуда кўп ўтказилган илмий тадқиқотлар ва болалар устида олиб борилган кузатишлар билан тасдиқланади. «Қармоқча», «Бўри зовур ичида», «Қуёнлар полизда», «Сакроғич», «Тепар тош» каби ўйинлар болалардан сакровчанликни, сакраш чидамкорлигини, эпчилликни кучлилиқни талаб этади. Турли ҳаракатлар боланинг хиссиётига ижобий таъсир этади, иродасини мустаҳкамлайди, мардлик ва мустақилликни ривожлантиришга ёрдам беради. Бу ўз навбатида болаларнинг кичик ёшдан ахлоқий-таълим тарбиясига яхши таъсир этади. Болалар турли халқ ўйинлари жараёнида ўз ҳаракатидан қувонибгина қолмай балки ҳаётни севишга, меҳнат қилишга ўрганади. Бу биз учун энг муҳим бўлган ахлоқий тарбияни шакллантириш хизмат қилади. Бошқа халқларнинг барча ўйинлари каби, ўзбек халқининг миллий ўйинлари ҳам ёшларни тарбиялашда қимматли восита тариқасида хизмат қилади. Халқ ўйинларининг таснифи тарбия, эрмак, дам олишни йўлга қўйиш воситаси сифатидагина эмас балки жисмоний тарбиянинг муҳим воситаси тариқасида ҳам катта аҳамиятга эга.

Халқ ўйинлари сакровчанлик, чамалаш, мўлжаллаш каби сифатларни ривожлантиради уларни жисмоний тарбия дарсларида қўллаш қуйидаги хулосага олиб келади; Қадимги халқ ўйинларини жисмоний тарбия дарсларида қўллаш ўқувчиларда жуда катта қизиқиш ўйғотади, натижада уларнинг жисмоний ақлий, иродавий хислатларининг ривожланишига ижобий таъсир этади.

Ўйин давомида болалар юрадилар, сакрайдилар, югурадилар, ўрмалайдилар бирон бир буюмни ирғитадилар, натижада уларнинг мушаклари ва сезги органлари ривожланади, организмнинг ҳаёт фаолияти янада ошади. Ўйинда боланинг иродаси, ўз ҳаракатларини ўйин қоидаларига бўйсиндира олиш кўникмаси шаклланади, у ўзини кўпол ҳатти-ҳаракатлардан тияди, зарур бўлганда чаққон ҳаракат қилишга (югуриш, сакраш, тез фикрлаш, оғир ахволдан кутилиб кетиш чегарасини топишга) ўргатади. Ўйинлар шуғулланувчиларнинг аниқ психологик стретипа шаклланишининг ўзига хос моделидир, ҳаракат сифатлари ривожланишнинг кўтарилишига имкон беради.

Ўйиннинг тушунчаси жуда кенг ёш боланинг оддий ҳаракатидан, то спорт ҳаракат фаолияти такомилланишигача ҳар хил ходисаларни қамраб олади. Ўйинлар инсониятнинг энг биринчи ривожланиш босқичида ҳаёт малакалари ҳаракат сифатлари, ҳаракат малакаларининг энг муҳим воситаси сифатида ривожланган. Ўйинчиларнинг биринчи ривожланиш босқичи – инсониятнинг меҳнати болаларнинг тарбиявий ва соғломлаштириш масалалари билан боғлиқ. Улар ҳар хил мақсад билан ўтказилади; элементар ҳаракат малакаларини шакллантириш, мактабгача бўлган болаларда кейин жисмоний машқни ўзлаштиришга бўлган қобилиятни тарбиялаш, ўқувчиларни, талабаларни ҳамда спортчиларни жисмоний тайёргарлигини ошириш. Ўйиннинг беш асосий вазифалари кўрсатилган; ижтимоий тарбиявий соғломлаштирувчи, ўргатиш, машғулотлари ва баҳоловчи. Ҳамма вазифаларнинг жисмоний тарбия ва спортдаги педагогик жараён билан ўзаро боғлиқлиги ҳамда аҳамияти шубҳасиздир.

Ўйинлар жисмоний тарбия тизимида фойдали восита ҳисобланади, уларнинг аниқ таснифланишини талаб қилади. Лекин уларнинг ҳажми ва йўналиши ҳар хиллиги таснифни аниқ бир шаклга келтиришга йўл қўймайди. Мавжуд бўлган ўйинларни тизимга солиш ташкилий ва педагогик белгилари бўйича кўриб чиқилмоқда.

Усмонхўжаевни “1001 ўйинлар” номли китоби орқали шуғулланувчиларнинг ҳаракат фаоллиги даражаси шунингдек, организмга

физиологик таъсири ортиши бўйича таснифланиши таклиф қилмоқда. Ҳаракатли ўйинларни танлаш йўналишига кўра ҳаракат сифатларини тарбиялаш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Кичик мактаб ёшдагиларга чакқонлик, тезкорлик, ҳаракат аниқлиги, мувозанат юзага чиқишнинг кузатилишига хосдир. Умуман олганда халқ ўйинлари тобора раванқ топмоқда. Шундай бўлсада ўқувчи ёшлар фаолиятидан мақсадли фойдаланишнинг ягона тизими ва уни талаб даражасида қўйиш мумкин дир. Бу жиҳатларни ўрганиш, илмий-назарий таҳлил қилиш ва амалий таклифлар асосида ўқув-услубий қўлланмаларни ишлаб чиқариш давр тақозосидир.

Боланинг ўсиши ва ривожланиши билан ўйинларнинг мазмуни ҳам ўзгариб боради: ўйин фаолияти дастлабки босқичларда оддий характерда бўлса, кейинчалик у бойиб боради.

П.Ф.Лесгафт ўзининг жисмоний машқлар тизимида ўйинларни жисмоний тарбия воситаси сифатида ифодалайди. У ўйин ёрдамида боланинг ҳаётга тайёрланишига эътибор қаратади. Унинг ҳаракатли ўйинларни ўтказиш учун қўйган талаблари бугунги кунгача ўз қимматини йўқотгани йўқ. Масалан, у ҳар бир ўйин олдида аниқ мақсадлар қўйиши, ўтказилаётган ўйин қатнашувчиларнинг куч ва қобилиятларига мос келиши, ўйин шуғулланувчига ижобий таъсир кўрсатиши лозимлигини, уларни тизимли тарзда ҳамда мунтазам ўтказиш, ўқувчиларнинг фаоллиги, мустақиллигини оширишга ҳаракат қилиш зарурлигини уқтирган эди.

Адабиётлар

1. Patidinov Kamolidin. (2021). Physical Preparation and Development of School Students. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 3, 161–163. Retrieved from <https://zienjournals.com/index.php/jpip/article/view/517>
2. Sidikova, G. S., & Ibrahimovich, T. A. (2021). FORMATION OF CHILDREN'S HEALTH CULTURE AS A SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM. *Conferencea*, 71-74.

3. Убайдуллаев, Р. М. (2020). Сопоставительный мониторинг показателей физической подготовленности девушек сельских школ с нормативами тестов здоровья “Барчиной”. In Наука сегодня: фундаментальные и прикладные исследования (pp. 37-40).
4. Usmonov, Z. N. (2020). MONITORING OF PHYSICAL AND HEALTH WORKS IN RURAL COMPREHENSIVE SCHOOLS. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 8(3).
5. Усманов, З. А. (2019). ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПО ПРЕДМЕТУ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА». Наука сегодня: фундаментальные и прикладные исследования, 90.
6. Hamrakulov, R. PEDAGOGICAL BASES OF FORMATION OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS TRAINING IN HIGHER EDUCATION SYSTEM.
7. Yuldashev, M. (2021). INNOVATIVE ASPECTS FOR HEALTHY LIFESTYLE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SPORTS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(05), 102-107.
8. Хайдаралиев, Х. Х. (2019). МОТИВАЦИЯ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ПАТРИОТИЗМА СОВРЕМЕННЫХ СТУДЕНТОВ. In *EUROPEAN RESEARCH: INNOVATION IN SCIENCE, EDUCATION AND TECHNOLOGY* (pp. 50-52).

**XALQARO BAHOLASH DASTURLARIGA O'QUVCHILARNI
TAYYORLASHLARDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF
ETISH**

Aziza Amonova Saydulloyevna

NDPI Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi

Qobulova Nodira Bahodirovna

Ilmiy rahbar: f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada IEA tashkiloti tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar bo'yicha qisqacha ma'lumot berilgan. Xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS, PIRLS) ga o'quvchilarni tayyorlash uchun asosan nimalarga ahamiyat berish kerakligini va bu borada mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish bo'yicha fikr- mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: PISA , PIRLS, TIMSS, IEA, nazoratga olish, mantiqiy fikrlash.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi farmoni bilan tasdiqlangan "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontsepsiya"sida uzluksiz ta'lim tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish, jahon ta'lim reytinglarida mamlakatimizni yuqori pog'onalariga olib chiqish kabi bir qator ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Aksariyat xorijiy davlatlardagi kabi ta'lim va fan sohalari rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni sohaga jalb qilish bu - ta'lim tizimimizning juda muhim ekanligini anglatadi. IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) tashkiloti tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarning aksariyati o'quvchilarning akademik faoliyatini bir yoki bir nechta fanlardan yoki fanlararo uyg'unlik asosida baholashni o'z ichiga oladi, bu esa dunyo bo'yicha umumiy va har bir mamlakat kesimida ta'lim jarayonlarini chuqur tahlil qilishga yordam beradi.

O'quvchilarning erishgan yutuqlarini o'rganishda barcha o'quvchilarning emas, balki ushbu qatlamning vakili sifatida tanlab olingan o'quvchilarning obyektiv testlarni o'tkazish orqali baholanadi. Shuningdek, maktab direktorlari, o'qituvchilar, o'quvchilar, hattoki ota-onalardan so'rovnomalar o'tkazilib, maktabdagi ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatkichi omillar, jumladan, maktab resurslari, o'quvchilarning ta'lim olishga oid qarashlari, o'qitish usullari hamda uy sharoitida o'quvchilarning bilim olishi qanchalik darajada qo'lab-quvvatlanayotganligiiga doir qimmatli ma'lumotlar to'planadi. O'qituvchilarning va o'quvchilarning PISA va PIRLS tadqiqotlari haqidagi tasavvurlarini boyitish, xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik darajasini oshirish, o'quvchilarning ijodiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida Ta'lim inspeksiyasi, uning huzuridagi Milliy markaz hamda xalq ta'limi tizimidagi mutaxassislar bilan hamkorlikda qator ishlar amalga oshirildi. Lekin o'quvchilarni xalqaro baholash dasturlariga tayyorlashda muammolar to'laligicha bartaraf etilgani yo'q. Xalqaro baholash dasturlari haqida barcha pedagoglar umumta'lim muassasasi o'qituvchilari to'liq ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Bu borada yaratilgan qo'llanmalar ta'lim muassasalariga yetkazilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Shuningdek, xalqaro baholash dasturlari haqida o'quvchilar ham batafsil ma'lumotga ega bo'lishlari, bu dasturlarning ahamiyatini anglab yetishlari muhim masalalardan biridir. Buning uchun darsliklarga xalqaro baholash dasturlari (PISA, PIRLS, TIMSS) haqidagi ma'lumotlar shu dasturlar uchun tayyorlangan topshiriqlar kiritilishi kerak, deb o'ylayman. Darslikdagi yangi ma'lumotlar o'quvchining dunyo miqiyosida o'z tengdoshlari bilan raqobatbardosh bo'la olishi uchun imkon yaratadi. O'quvchilarning xalqaro PISA, PIRLS, TIMSS va boshqa dasturlarda doimiy ishtirok etishi uchun maktablarda alohida to'garaklar tashkil etilishi, bu to'garaklar, albatta, tajribali pedagoglar tomonidan o'tilishi maqsadga muvofiq. O'quvchilarning ma'lum bir vaqt orasida (masalan bir oyda bir marta) imtihon topshirishlari va bu doimiy ravishda nazorat qilinsa, xalqaro baholash dasturlarida yuqori natijalarga erishishimiz uchun sharoit yaratilgan bo'ladi.

Bundan tashqari, Xalqaro baholash dasturlarida belgilangan topshiriqlar, masalan, PISA topshiriqlari yetuk tajribaga ega bo'lgan xalqaro ekspertlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bunga o'xshash topshiriqni ishlab chiqish uchun tizimli va maxsus bilim talab etiladi. PISA talablariga rioya qilmasdan tuzilgan topshiriqlar o'quvchilarga yordam berish o'rniga ularni chalg'itib qo'yishi ham mumkin. Shuning uchun e'tiborimizni o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga qaratishimiz kerak bo'ladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, o'quvchilarning dunyo miqyosida yetakchi o'rinlarni egallashlari uchun tinmay izlanish, yuksak bilim va mahoratga ega bo'lish va bu bilimimizni yoshlar ongiga singdirishimiz darkor. Shubhasiz, globallasuv sharoitida shiddat bilan rivojlanayotgan davr talabiga mos ravishda birgalikda harakat qilaylik!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29- apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5712- sonli farmoni
2. A.B.Radjiyev, A.A Ismoilov, J.R Narziyev, H.P Tog'ayeva "O'quvchilar savodxonligini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlar dastur", Qo'llanma, 2019- yil
3. Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarini amalga oshirish milliy markazi veb sayti www.markaz.tdi.uz
4. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini baholash. Ta'lim inspeksiyasi huzuridagi Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. Toshkent, 2019- yil. 92- bet

AVESTODA MIFOLOGIK TASAVVURLAR BAYONI

Norpayev Hosilbek

O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi, Islomshunoslik yo'nalishi,

Dinshunoslik fakulteti talabasi

Annotatsiya: Yaxshilik va yovuzlikning asotirlarda ifodalanishi. Ma'lumki, dunyoda juda ko'plab dinlar mavjud bo'lib, ularning e'tiqod asoslari turlichadir. Dinshunoslik fanida ushbu dinlarni muayyan tarzda tasniflash qabul qilingan: politeistik (kupxudolik), monoteistik (yakkaxudolik), dualistik dinlar shular jumlasiga kiradi. Dualizm – bu ta'limot olamni yaratilishida ikki ibtido qatnashganligi hamda bu dunyo ular o'rtasida azaliy kurash maydoni ekanligiga ishonadi. Bu ta'limotga ko'ra, insonlar ongida dastavval yoru'lik va qorong'ulik, issiq va sovuq, hayot va o'lim, sog'lik va kasallik kabi tushunchlar paydo bo'lgan. Keyinchalik bu tushunchlar ta'sirida dunyodagi barcha yaxshi narsalarni yaxshi ilohlar va barcha yomonliklarni yovuz devlar yaratgan degan qarashlar paydo bo'lgan.

Dualizm yorqin namoyon bo'lgan mavzulardan yana biri – borliq yaratilishida egizaklar roli haqidagi qadimiy tasavvurlardir. Umuman, dunyoning ikki egizak aka-uka orasidagi kurash asnosida paydo bo'lishi haqidagi afsonalar ko'plab ibtidoiy elatlarda mavjud bo'lib, dunyoning narigi burchagida joylashgan Amerikadagi irokez qabilalari bilan zardushtiylikda bir xil asosda namoyon bo'lishini B.Taylor aytib o'tgan.

Ma'lumki, zardushtiylik mifologiyasining asosida ezgulik va yovuzlik kurashi, ya'ni dualistik tasavvurlar yotadi. Ana shu tasavvurlarga ko'ra kun bilan tunning kurashi va unda Quyoshning g'olib chiqishi dualistik motivlar asosida tasvirlanadi. "Xurshed yasht" tarkibiga kirgan alqovlar orasida aslida ana shu mifik

motivli bandlar ham bo‘lgan va keyinchalik unutilib yoki yo‘qolib ketgan bo‘lishi kerak¹.

Avesta avval boshida dunyoni faqat ezguliklar majmuyi va mutanosibliği sifatida tasvirlaydi. Unda yovuzliklar, o‘lim yo‘q, kasalliklar yo‘q. Dunyo azal va abad porloqliklardan iborat – qorong‘ulik yo‘q, yoz bor, qish yo‘q, ezgu niyat bor, yovuz o‘y, yomonlik haqida o‘ylash yo‘q. Chunki, yovuzlik hali Ma‘lumki, dunyoda juda ko‘plab dinlar mavjud bo‘lib, ularning e‘tiqod asoslari turlichadir. Dinshunoslik fanida ushbu dinlarni muayyan tarzda tasniflash qabul qilingan: politeistik (kupxudolik), monoteistik (yakkaxudolik), dualistik dinlar shular jumlasiga kiradi. Dualizm – bu ta‘limot olamni yaratilishida ikki ibtido qatnashganligi hamda bu dunyo ular o‘rtasida azaliy kurash maydoni ekanligiga ishonadi. Bu ta‘limotga ko‘ra, insonlar ongida dastavval yoru‘lik va qorong‘ulik, issiq va sovuq, hayot va o‘lim, sog‘lik va kasallik kabi tushunchlar paydo bo‘lgan. Keyinchalik bu tushunchlar ta‘sirida dunyodagi barcha yaxshi narsalarni yaxshi ilohlar va barcha yomonliklarni yovuz devlar yaratgan degan qarashlar paydo bo‘lgan.

Dualizm yorqin namoyon bo‘lgan mavzulardan yana biri – borliq yaratilishida egizaklar roli haqidagi qadimiy tasavvurlardir. Umuman, dunyoning ikki egizak aka-uka orasidagi kurash asnosida paydo bo‘lishi haqidagi afsonalar ko‘plab ibtidoiy elatlarda mavjud bo‘lib, dunyoning narigi burchagida joylashgan Amerikadagi irokez qabilalari bilan zardushtiylikda bir xil asosda namoyon bo‘lishini B.Taylor aytib o‘tgan².

Ma‘lumki, zardushtiylik mifologiyasining asosida ezgulik va yovuzlik kurashi, ya‘ni dualistik tasavvurlar yotadi. Ana shu tasavvurlarga ko‘ra kun bilan tunning kurashi va unda Quyoshning g‘olib chiqishi dualistik motivlar asosida tasvirlanadi.

“Xurshed yasht” tarkibiga kirgan alqovlar orasida aslida ana shu mifik motivli bandlar ham bo‘lgan va keyinchalik unutilib yoki yo‘qolib ketgan bo‘lishi kerak³.

Avesta avval boshida dunyoni faqat ezguliklar majmuyi va mutanosibliği sifatida tasvirlaydi. Unda yovuzliklar, o‘lim yo‘q, kasalliklar yo‘q. Dunyo azal va abad porloqliklardan iborat – qorong‘ulik yo‘q, yoz bor, qish yo‘q, ezgu niyat bor, yovuz o‘y, yomonlik haqida o‘ylash yo‘q. Chunki, yovuzlik hali tug‘ulmagan. Rostlik, chinlik bor, lekin barcha yovuzliklarning bosh manbayi yolg‘on yo‘q. Imonli inson bor, imonsizlikning o‘zi ham yo‘q. Zardushtiylikda imonli, e‘tiqodi butun va mustahkam qavm *artabon*, ya‘ni yaratgan borligiga ishongan odam, Haqning qo‘riqchisi deb ataladi. Xullas, Avesta borliq dunyoni dastlab ana shunday bir jannatiy tusda ta‘riflaydi va insonni shunga munosib bo‘lishga chorlaydi⁴.

Shuningdek, zardushtiylik ta‘limoti bo‘yicha dunyo ikki qarama-qarshi, o‘zaro dushman qutb orqali tasvirlanadi. Borliq ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash maydoni deb hisoblanadi. Dastlab Ahura Mazda faqat ezgu borliqni yaratgan. Biroq yovuzlikning bosh sababchisi Axriman barcha ezguliklarning ziddi uchun son-sanoqsiz yovuzliklar qiyofasida namoyon bo‘laveradi. Axriman yovuzliklarni umumiy tarzda o‘zida mujassam etgan tushuncha Avestada Duruj(Drauga) – “Yolg‘on” devi sifatida ta‘riflanadi. Yolg‘on(Duruj) Arta(Asha) – Haq(Haqiqat)ga qarama-qarshi qo‘yiladi. Cheksiz, poyonsiz kurashlar oqibatida Axriman(uning universal qiyofasi Yolg‘on) yo‘q qilinadi. Haqiqat g‘olib chiqib, borliqdagi barcha imonlilar behishtga(jannatga) doxil bo‘ladilar. Avestadagi bu optimistik g‘oya zardushtiylik dinining ideali hisoblanadi⁵.

Yovuz asoslar boshida faqat yomonlik haqida o‘ylaydigan Axriman – Axra Maynyu – *Angxramaynyu* turadi. U Ahura Mazdaning teskarisi. Axriman har bir yaxshilikka qarama-qarshi yomonlik bilan javob beradi: Arta (haqiqat) – Drauga (yolg‘on), Yorug‘lik (rauchax) – zimiston (tarik), yaxshilik-yomonlik. Drauga (durug) “yolg‘on” yomonlikni keltirib chiqaruvchi ayol sifatida namoyon bo‘ladi. Axrimanning yovuzliklari qatorida Nasu o‘lim va yomonlik timsolidir. Axriman jangchilari orasida asosiy rolni devlar o‘ynaydi. Bular Zardusht inkor etgan qadimiy xudolardir. Masalan, Araska – hasad devi, Zarvan – qarilik ko‘rinishidagi kasallik,

Varena – xirs, Azy – ochko‘zlik, Apausha – qurg‘oqchilk devi, yana Bushyasta – dangasalik devi bo‘lib, u insonni ezgulik va din yo‘lidagi harakatlaridan chalg‘itadi, Ayshma – g‘azab devi, u insonni yovuz niyatlarga chorlaydi. Axriman jangchilari qatoriga zardushtiylik e‘tiqodiga qarshilar ham kiradi⁶.

Zardushtiylik negizida olamning qarama-qarshiliklar kurashi asosiga qurilganligi turadi: yaxshilik va yomonlik, yorug‘lik va qorong‘ulik, hayot va o‘lim o‘rtasida abadiy kurash davom etadi. Barcha yaxshiliklarni Ahura-Mazda va barcha yomonliklarni Anxra Maynyu (yoki Axriman) ifodalaydi.

Ahura Mazda insonlarga ezgu ishlarni bayon etib ularga amal qilishni buyuradi, yomon ishlardan saqlanishga chaqiradi. Zardushtiylikda imon uchta narsaga asoslanadi: fikrlar sofliigi, so‘zning sobitligi, amallarning insoniyliigi. Har bir zardushtiy kuniga besh marta yuvinib, poklanib, Quyoshga qarab, uni olqishlab, sig‘inishi shart. Zardushtiylik ibodatxonalarida doimiy ravishda olov yonib turadi. Ularda dunyodagi to‘rt unsur – suv, olov, yer va havo ulug‘lanadi.

Zardusht ta‘limotida bu qarama-qarshi qudratlar dunyoning paydo bo‘lishidan boshlab mavjud deb tushniladi.

Avesta kitobi Yasna qismining XXX bobida Zardusht oddiy xalq va zadogonlarga Hukmdor Vishtasp oldida tashviqot qilib aytgan gaplari sof holda saqlanib qolgan. Unda shunday satrlarni uchratamiz.

3. “Dastlab mohirlik bilan ikkita ruh egizaklar yaratildi – ezgulik va qabohat ularga fikrda, amalda, va so‘zda aqli rasolikni baxsh ayladi, so‘ngra o‘ylab tanlash buyurildi.

4. So‘ngra bu ikki ruhning roziligi ila barcha mavjud narsalarning vujudga kelishi va o‘tkinchligi (hayot va o‘lim)ni ta‘sis qildi va Yolg‘onga ergashuvchilarga (Drug‘vand, ya‘ni yolg‘onchilarning yetakchisi, yolg‘on e‘tiqod qiluvchilar) eng yomon hayot kechirishga, Haqiqat (Ashavan, ya‘ni, haqiqiy e‘tiqodga sajda qiluvchilar)ga ergashuvchilarga esa ruhan xotirjamlik, farovon hayot in‘om etishga qaror qilindi” va h.k.

Bu qisqa satrlarning o'zidanoq shu narsa ma'lum bo'ladiki, Avesta ta'limoti ko'pxudolik(politeizm)dan yakka xudolik (monoteizm)ga o'sib o'tish evolutsiyasini o'zida aks ettiradi. Ahura Mazda olamdagi mavjud o'tkinchi vaqt oqimi tomonidan yaratilgan ikkita egizak ruhlarning biridir. Ahura Mazda olamdagi barcha ezgu ishlarni, yaxshilik, yorug'likni o'zida mujassamlashtiruvchi tangri qiyofasida gavdlantiriladi. Egizak ruhlarning ikkinchisi Anxra Maynyu esa o'zida zulmat, qabohat, jaholat kuchlarini mujassamlashtiruvchi qudrat timsolida namoyon bo'ladi⁷.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, dunyo sinovlardan emas, balki yovuzlikka qarshi kurashdan iborat, xolos. Ta'limotda insoniyat yashayotgan dunyo muhim hisoblanadi. Shuning uchun unda dunyoviy lazzatlardan oxirat uchun voz kechish masalalari ilgari surilmaydi.

Zardushtiylikka ko'ra, ezgu amallar qilish orqali yovuzlikni yengish mumkin. Har bir zardushtiy hayotini ezgu fikr – xumata, ezgu so'z – xuxta, ezgu amal – xvartsha asosiga qurishi hamda yovuz fikr – dujvartshta, yovuz so'z – dujuxta, yovuz amal – dujmatadan saqlanishi zarur.

Har bir inson vijdon amriga binoan ezgulik va yovuzlik orasidagi farqni topa olishi lozim. Har kim Anxra Maynyu va uning tarafdorlariga qarshi kurashishi zarur. Jumladan, Anxra Maynyu yaratgan chayon, ilon va boshqa turli yirtqich hayvonlar *xrafstra* (jirkanchli) deb atalib, ularni o'ldirish mumkin.

Zardushtiylik dini aqidalariga ko'ra Quyosh botgach, yovuz kuchlar ta'siri ostida qolgan zaminda Axriman yaratgan devlar hukmronlik qiladi. Ular borliqni g'orat qilish payida bo'ladilar. Faqat tong otib, ularning manfur rejasi amalga oshmay qolaveradi. Tun qorong'uligi Axriman yaratgan yovuz kuchlarga taalluqli bo'lganligi uchun yer yuzidagi suv havzalari ham kechasi devlar xuruji tufayli bug'lanar emish. "Xurshed yasht" da Quyosh chiqishi bilan "Mazda yaratgan yer balqib", tirik (oqadigan, ya'ni daryo, ariq, buloq va jilg'lar suvi) va o'lik (oqmaydigan, dengiz va ko'l) suvlar ham yorilishi aytiladi. Bizningcha, alqovning

bu bandida Quyosh nurlarining poklash xususiyatiga ega deb tasavvur qilinishi haqidagi mifologik qarashlar o'z ifodasini topgan.

Xulosa: Yuqorida o'rganilgan ma'lumotlar asosida quyidagicha xulosa qilish mumkinki, avvalo, Avesta mifologiyasining shakllanishi juda uzoq tarixiy jarayonda sodir bo'lganligi undagi mifologik abrazlar murakkab tizimni tashkil qiladi. Ibtidoiy davrdan boshlab insonlar tafakurida shakllangan asotirlar zardushtiylik diniy tizimiga kirib borgan. Shuningdek, tabiat bilan bog'liq ayrim kultlar bilan zardushtiylik ilohiyoti tizimidagi ma'budlarning mujassamlashgani ayrim muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Avesta kitobi mifologik qatlamlari ezgulik va yovuzlik kuchlari o'rtasidagi qarama-qarshilikning albatta ezgulik g'alabasi bilan tugashi kabi optimistik ruh bilan sug'orilgan. Ayni mana shu hol nafaqat zardushtiylik diniy tizimi, balki mifologik qatlamlar orqali ramziy umumlashmalarga aylangan axloqiy-falsafiy dunyoni ham qarama-qarshi qutbga, ya'ni yaxshilik va yomonlik timsollariga ajratgan. Zardushtiylik ta'limotining asosini insonni qurshab turgan olam – ikki ibtido – yaratuvchi va buzg'unchi ruhlarning kurash maydoni ekanligi yotadi. Demak har qanday yomonlik jazosiz qolmasligi, oxir oqibat ezgulik dunyodagi barcha yovuz kuchlarni mahv etishi zardushtiykdagi bosh g'oyalardandir.

Foydalangan ma'lumotlar:

1. Mirziyoyev SH. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 488 b.
2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Tanlangan asarlar: T.I. – T., Fan, 1968. - 488 b.
3. Avesta: "Videvdot" kitobi. / M.Is'hoqov tarjimasini. – T.: TDSHI nashriyot – bosmaxona bo'limi, 2007. – 96 b.
4. Avesta: Tarixiy-adabiy yodgorlik // Asqar Mahkam tarjimasini. – T.: Sharq, 2001. – 384 b., 16 b. zarvaraq.
5. Avesta: Izbranniye gimni: Iz Videvdata/ Per. s avest. I.M. Steblin Kamenskogo. M., 1993. – 298 s.
6. Boys Meri. Zaroastriytsi. Verovanie i obichai. – M.: Nauka, 1988. – 364 s.

**ТЕХНОЛОГИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА ДЛЯ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ
СТУДЕНТОВ**

Хайдаралиев Хуршид Хамидуллаевич

*Зав.кафедры (Phd) Факультета Физической культуры Ферганского
Государственного Университета*

Аннотация

В статье анализируются основные условия и задачи образовательного учреждения высшего образования в сфере противодействия коррупции, рассматривается идея формирования антикоррупционной компетентности студентов средствами социально-культурной деятельности.

Ключевые слова

Комплекс, эффект, формирование, образовательная среда, антикоррупционная компетентность, противодействие.

В настоящее время коррупция как негативное и массовое явление превратилась в угрозу для всего нашего общества, стала нормой общественного поведения и является наследием всех государств. Вопрос эффективного предотвращения и противодействия коррупции является одной из важнейших проблем, которую пытается решить государство, а также одним из приоритетных направлений государственной политики. Противодействие коррупции предполагает комплексное воздействие, которое включает в себя совершенствование антикоррупционного законодательства, антикоррупционное образование и просвещение, пропаганду, а также создание действенной системы стимулов антикоррупционного поведения граждан.

Невзирая на принимаемые меры, коррупция продолжает оставаться одной из актуальных проблем общества. Коррупция начинает сдавать свои позиции тогда, когда воздействие закона подкрепляется нравственным осуждением, моральной нетерпимостью к тем, кто использует свое служебное положение для извлечения личной выгоды. В связи с этим целесообразно усилить роль общества в противодействии. В современных условиях одной из определяющих сторон образования является фундаментальность теоретической и прикладной подготовки будущих специалистов, подразумевающая их готовность к эффективной профессиональной деятельности, которая сегодня не представляется возможной без сформированной в процессе обучения профессиональной компетентности, оказывающей влияние как на уровень работоспособности, так и на профессиональное долголетие специалистов, а также на повышение качества образования посредством повышения правовой компетентности обучаемых умению реализовывать знания при решении возникающих задач антикоррупционного характера в ходе профессиональной деятельности, поэтапную адаптацию, а также обладание правовым сознанием, нетерпимостью к коррупционному поведению, компетентностью в сфере противодействия коррупции.

Актуализируется потребность в формировании правового сознания, в том числе антикоррупционного мировоззрения студентов, педагогической подготовки к предупреждению коррупционного поведения, что требует системных и эффективных изменений в содержании образования. Необходимость формирования компетентности современного специалиста подчеркивается в трудах С.И. Архангельского, В.В. Краевского, Н.В. Кузьминой, А.В. Морозова и др.; формирование правовой культуры в процессе профессиональной подготовки и воспитательные аспекты – в трудах К.Ф. Амирова, В.А. Анучкина, С.В. Воронкова, Е.А. Рассоловой и др.

Проблемы профессиональной социализации студентов рассмотрены в работах Л.В. Будкиной, И.Ш. Мухаметзянова, Н.И. Никитова и др.; вопросы

предупреждения отклонений в поведении, общей превенции, преодоления негативных склонностей в поведении личности рассмотрены в исследованиях представителей превентивной педагогики и психологии И.А. Алехина, В.Н. Гетманского, А.Д. Глоточкина, Ю.М. Кудрявцева и др.;

Практическая значимость проведенного исследования состоит в том, что нами разработан и внедрен в общий процесс формирования компетентности в сфере противодействия коррупции ряд специальных компетенций, среди которых: общекультурная специальная компетенция «иметь нетерпимое отношение к коррупционному поведению, уважительно относиться к праву и закону», которая позволяет активизировать процесс усвоения студентами правовых знаний; общепрофессиональная специальная компетенция «способность повышать уровень своей компетентности в сфере противодействия коррупции», выполняющая мотивирующую функцию, побуждая студентов к самостоятельной работе; профессиональные специальные компетенции «способность осуществлять консультирование в сфере законодательства по противодействию коррупции», позволяющая студентам проводить тренинговые занятия во внеаудиторный период, и «способность осуществлять мониторинг в сфере противодействия коррупции», которая позволит студентам-бакалаврам синтезировать знания и умения в сфере тенденций и оценки состояния противодействия коррупции в обществе.

Современное узбекское гражданское общество стоит перед лицом серьёзных опасностей и угроз, одной из которых является высокий уровень коррупции. Коррупция в Узбекистане становится явлением, которое определяет состояние и порядок развития государства во многих сферах общественной жизни. В мировом рейтинге высокая устойчивость к коррупции считается проявлением зрелости государства, его способности к само рефлексии. В определённом смысле именно наличие само рефлексии отличает зрелые социальные организмы от восторженно переживающих первые опыты само идентичности молодых государств.

Сегодня тема противодействия коррупции становится одной из наиболее обсуждаемых, но это не является показателем повышения коррупционной составляющей в обществе, а скорее, указывает на то, что власть пытается переосмыслить угрозу, стоящую на пути развития и продвижения страны. Государство пытается вовлечь в процесс формирования коррупционной устойчивости всё узбекское сообщество. «Чтобы бороться с коррупцией во всех сферах нужно сделать всем антикоррупционную вакцину – подчеркнул Президент Узбекистана Ш. Мирзиёев. В самом деле, коррупция характерна едва ли не для любого государственного устройства практически с момента зарождения, и ещё ни одной стране не удалось полностью избавиться от неё. Результаты исследований постоянно указывают на то, что среди наиболее подверженных коррупции сфер общественной жизни выделяются те, в которых активность государства объективно ограничена. Это формы социального бытия, в которых наиболее эффективно могли бы действовать институты и университеты гражданского общества, способствуя таким образом формированию его структуры – фундамента демократии в стране. На первый план здесь выходят высшие учебные заведения, которые могут и должны решить ряд задач по формированию личности, устойчивой к коррупционной среде в современном обществе, прежде всего – к коррупционным правонарушениям в академической среде.

Систематические проявления коррупции в высшем учебном заведении способны негативно повлиять на престиж учебного заведения и стать препятствием для поддержания приемлемого уровня его конкурентоспособности.

Для эффективной деятельности необходимо сформировать комплексное воздействие, которое объединит правовое воспитание, антикоррупционное просвещение и пропаганду, а также позволит создать стимулы для формирования устойчивого антикоррупционного поведения – словом, позволит создать антикоррупционную компетентность.

Следует обозначить обязательные условия эффективности работы в сфере противодействия коррупции в вузовском сообществе:

- 1) любая деятельность по противодействию коррупции в вузе не должна вести к ограничению академических свобод;
- 2) мероприятия должны иметь характер открытости, не вызывать опасений и недоверия.

Любые злоупотребления или тотальный контроль могут отразиться на имидже вуза, нанести серьёзный урон морально-психологической обстановке. Все мероприятия в сфере противодействия коррупции в высшей образовании должны быть легитимными и информационно доступными. Основной целью проводимых мероприятий должно стать формирование антикоррупционной устойчивости обучающихся.

Анти коррупция в вузе представляет собой комплекс взаимосвязанных принципов, процедур, стандартов и мероприятий, направленных на профилактику и пресечение коррупционных правонарушений в вузе и воспитание коррупционной устойчивости. Ключевыми целями антикоррупционной политики вуза являются:

- 1) недопущение предпосылок, исключение возможности совершения коррупционных правонарушений в вузе;
- 2) обеспечение выполнения антикоррупционных мероприятий;
- 3) обеспечение защиты прав и законных интересов граждан от проявлений коррупции, формирование эффективного имиджа вуза;
- 4) воспитание неприятия коррупции в сознании всех участников образовательного процесса.

К основным принципам деятельности по противодействию коррупции в вузе необходимо отнести:

1. Принцип соответствия антикоррупционной политики вуза
2. Принцип личной ответственности руководства вуза. Данный принцип играет организующую роль в формировании основ нетерпимости к

любым проявлениям коррупции и в создании внутри вузовской системы предупреждения и профилактики коррупции.

3. Принцип осознанной вовлеченности профессорско-преподавательского состава, сотрудников, аспирантов и студентов в реализацию антикоррупционной политики вуза.

4. Принцип соразмерности антикоррупционных процедур коррупциогенной ситуации в вузе. Содержание данного принципа включает в себя разработку и выполнение комплекса мероприятий, позволяющих снизить возможность вовлечения профессорско-преподавательского состава, сотрудников, аспирантов и студентов вуза в коррупционную деятельность. Данный принцип реализуется с учётом существующих в деятельности вуза коррупционных рисков.

5. Принцип эффективности антикоррупционных мероприятий. Реализация данного принципа указывает на осуществление в вузе антикоррупционных мероприятий, способных заинтересовать вузовское сообщество и вовлечь в их реализацию наибольшее количество участников.

6. Принцип открытости. Реализация принципа открытости означает информирование общественности о принятых в вузе антикоррупционных стандартах и процедурах, а также о проводимых антикоррупционных мероприятиях.

7. Принцип поэтапного контроля и постоянного мониторинга. Содержанием данного принципа является реализация комплекса мер по мониторингу эффективности внедрённых антикоррупционных стандартов и процедур, а также по контролю за их исполнением.

Антикоррупционная политика вуза может быть реализована в рамках специального плана (программы) мероприятий по предупреждению коррупционных правонарушений. Основным инструментом достижения целей противодействия коррупции является студенческое сообщество вуза.

Мероприятия плана по противодействию коррупции в вузе среди студентов ориентированы:

- на предупреждение коррупционных проявлений;
- на формирование антикоррупционного имиджа; в) на совершенствование антикоррупционной базы вуза;
- на выявление и устранение причин и условий, способствующих коррупции;
- на обеспечение мониторинга коррупционной среды;
- на обеспечение эффективной работы по формированию кадрового состава вуза;
- на развитие существующей системы противодействия коррупции; з) на профилактику конфликта интересов;
- на формирование личности, нетерпимой к коррупционным проявлениям.

По итогам года был проведён мониторинг, в котором обучающихся просили обозначить наиболее интересные и эффективные мероприятия года в сфере противодействия коррупции.

Таким образом, наибольший интерес и результативность показали мероприятия, выходящие за рамки классических вузовских лекций и семинаров и относящиеся, скорее, к культурно-досуговой деятельности вуза.

Именно эти свойства могут помочь эффективно, открыто, соразмерно и в соответствии с законодательством решать задачи по противодействию коррупции среди студентов в вузе. При этом в решении задач антикоррупционного просвещения и пропаганды мероприятия культурно-досугового характера могли бы занять ведущую позицию. Используя безграничные возможности форм и методов культурно-досуговой деятельности, можно достичь определённых результатов в формировании антикоррупционной компетентности студентов. Следует отметить, что работа в данном направлении уже ведётся в ряде вузов Узбекистана, однако она ограничена проведением определённого спектра мероприятий.

Литература

1. Жарков А. Д. Теория и технология культурно-досуговой деятельности : учебник : для студентов высших учебных заведений по специальности «Социально-культурная деятельность». Москва : Изд. дом МГУКИ, 2007. 479 с. : табл.
2. Калимуллина О. А. Формирование творческой направленности студенческой молодёжи в условиях досуговой деятельности: синергетический подход : дис. на соиск. учён. степ. доктора педагогических наук : 13.00.05 / Калимуллина Ольга Анатольевна. Казань, 2014. 488 с. : ил.
3. Рыбалкин Д. А. Социально-педагогические условия формирования антикоррупционной позиции курсантов вузов МВД России средствами социально-культурной деятельности // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. 2014. № 4 – 2. С. 80 – 84.
4. Sidikova, G. S., & Ibrahimovich, T. A. (2021). FORMATION OF CHILDREN'S HEALTH CULTURE AS A SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM. Conferencea, 71-74.
5. Шамсутдинова Д. В. Компетентностный подход к формированию социально-культурного пространства вуза // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2012.
6. Жарков А. Д. Теория и технология культурно-досуговой деятельности : учебник : для студентов высших учебных заведений по специальности «Социально-культурная деятельность». Москва : Изд. дом МГУКИ, 2007. 479 с. : табл.
7. Калимуллина О. А. Формирование творческой направленности студенческой молодёжи в условиях досуговой деятельности: синергетический подход : дис. на соиск. учён. степ. доктора педагогических наук : 13.00.05 / Калимуллина Ольга Анатольевна. Казань, 2014. 488 с. : ил.
8. Шамсутдинова Д. В. Компетентностный подход к формированию социально-культурного пространства вуза // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2012.
9. Джалолов, Ш. В. (2019). Возрастная динамика скоростно-силовых способностей у детей младшего школьного возраста. In *НАУКА СЕГОДНЯ: ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ* (pp. 72-73).
10. Сидикова, Г. С. (2022). ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА. *Таблим ва Ривожланиш Таҳлили онлайн илмий журнали*, 2(1), 6-11.
11. Ashurova, O. (2021, December). THE IMPORTANCE OF AESTHETICITY OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND CULTURE IN

THE ACTIVITIES OF PRESCHOOL EDUCATIONAL PROFESSIONALS. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 88-90).

12. Abdumalikovna, M. S. (2021). BASIT KORIEV'S LIFE BECAME A MILESTONE IN THE DEVELOPMENT OF MUSICAL AND THEATRICAL EDUCATION. *Conferencea*, 52-54

13. Ubaydullaev, R. M. (2021). MONITORING THE PHYSICAL FITNESS OF GIRLS IN GRADES 8-9 OF RURAL SECONDARY SCHOOLS. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktika*, 1(2).

14. Usmonov, Z. N. (2020). MONITORING OF PHYSICAL AND HEALTH WORKS IN RURAL COMPREHENSIVE SCHOOLS. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(3).

15. Hamrakulov, R. (2021). THE IMPORTANCE OF THE ORGANIZATION OF PHYSICAL CULTURAL ACTIVITIES BASED ON ADVANCED PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(05), 114-119.

16. Xaydaraliev, K. (2019). THE EXPERIENCE OF CHARGES AND FACULTIES USING THE NEW MODERN INFORMATION DISTRIBUTION SYSTEM IN TRAINING. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 7(6).

17. Madaminov Oribjon Nishanbayevich. (2022). Outdoor Games in The System of Physical Culture and Sports in Higher Education. *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*, 5, 18–20. Retrieved from <http://zienjournals.com/index.php/tjm/article/view/718>

18. Anvarjonovna, A. O. (2021). AESTHETIC CULTURE OF THE EDUCATOR. In *Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences* (pp. 253-255).

19. Kholbekova Matlyuba Abdufattoevna, & Kholbekova Dildora Akhatjon kizi. (2022). GAME METHODS OF TEACHING ENGLISH AT UNIVERSITY. *Euro-Asia Conferences*, 23–28. Retrieved from <http://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/595>

**ОИЛА ВА МАКТАБ ҲАМКОРЛИГИ ДОИРАСИДА ГЕНДЕР
ТЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШГА ДОИР БИЛИМЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРАТИ**

Икромжон Юлдашов

*ФарДУ Жисмоний маданият факультети декани, педагогика фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация: Мақолада ўқувчиларда гендер тенгликни таъминлашга доир билимларни шакллантириш, уларда жинслараро хулқ, мулоқот маданиятини шакллантиришда оила ва мактаб ҳамкорлигини такомиллаштириш, мазкур жараёнда оила олдидаги педагогик вазифалар, таълимга гендер ёндашув орқали мактабда ўқувчиларда гендер тенглик кўникмаларини ривожлантиришда эътибор қаратилиши лозим бўлган педагогик жиҳатлар таҳлил қилинган.

Калит сўз ва иборалар: ўқувчи, оила, мактаб, гендер таълим, гендер тушунчаси, гендер тенглик, жинс, жинслараро мулоқот, гендер маданият, оила ва мактаб ҳамкорлиги.

Янгиланаётган Ўзбекистонда гендер тенгликни таъминлаш борасида олиб борилаётган ижобий ишларни таҳлил қилиш ва гендер тенгликни таъминлашда ёшлар масалаларига алоҳида эътибор қаратиш бугуннинг асосий долзарб вазифаларидан бири эканлиги ҳаммамизга маълум. Мамлакатимизда гендер тенгликни таъминлашга доир 2019 йил 2 сентябрда қабул қилинган “Ҳотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрнига қаратилган ҳуқуқий ҳимоя, ҳуқуқий кафолат сифатида маъқулланган.

Кейинги йилларда гендер тенгликни таъминлаш, аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги ролини ошириш бўйича кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, аёллар ҳуқуқлари тўғрисида бир нечта норматив ҳужжатлар қабул қилиниб, уларга Президентимизнинг хотин-қизлар ҳуқуқларини таъминлаш, хусусан, гендер тенглиги ва аёлларни зўравонлик, зулмдан ҳимоя қилиш, аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш мақомини кучайтириш тўғрисидаги фармон ва қарорларини кўрсатиш мумкин.

Сенатидаги нутқида таъкидлаганидек, “Мени кишиларимизнинг онгида пайдо бўлган стереотип кўп ўйлантиради. Одатда биз аёлни авваламбор она, оила қўрғонининг қўриқчиси сифатида хурмат қиламиз. Бу, шубҳасиз, тўғри. Аммо бугун ҳар бир аёл оддий кузатувчи эмас, балки мамлакатда амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг фаол ва ташаббускор иштирокчиси ҳам бўлиши керак”¹.

Сўнги йилларда Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар тизимида гендер масалалари, хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, уларнинг турмуш шароитларини яхшилаш, қобилиятларини эркин амалга оширишлари учун қулай шарт-шароитларни яратиш, қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ норматив-ҳуқуқий база янада такомиллаштирилди. “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги (2019), “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги (2019) Ўзбекистон Республикасининг қонунлари қабул қилинди. Ўзбекистонда жамиятнинг барча соҳаларида аёл ва эркаклар тенг ҳуқуқ-лигини таъминлашни мақсад қилувчи 2020–2030 йилларда Гендер тенгликка эришиш стратегияси² қабул қилинди. Стратегиядан кўзланган асосий мақсад – барча аёллар ва қизлар, эркаклар ва болалар учун уларнинг ирқи, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис йигирманчи ялпи мажлисидаги нутқи. 22.06.2019 00:44:50

² <https://lex.uz/docs/5466673>. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг қарори. 2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2021 йил 28 майдаги СҚ-297-IV-сонли [Қарори](#).

ижтимоий мавқеидан қатъи назар ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаётдаги фундаментал инсон ҳуқуқларининг таъминланишига эришиш ҳисобланади.

Бундан ташқари, фақатгина норматив ҳужжатлар қабул қилиниши билан чекланмасдан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати таркибида аёллар ҳуқуқларини таъминлаш ва камситишнинг ҳар қандай шаклига барҳам бериш бўйича миллий қонунчиликда халқаро стандартларни уйғунлаштириш билан шуғулланувчи “Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси”, меҳнатга оид ҳуқуқларнинг кафолатлари ва қўллаб қувватлашни янада кучайтириш, уйдаги зўравонлик қурбонларига ёрдам бериш мақсадида “Зўрлик ишлатишдан жабр кўрган шахсларни реаблитация қилиш ва мослаштириш ҳамда ўз жонига қасд қилишнинг олдини олиш Республика маркази” ва “Хотин-қизлар тадбиркорлиги маркази”, ҳукумат ҳузуридаги “Оила” илмий-амалий тадқиқот маркази каби янги тузилмалар ташкил этилди.

Аслида эса гендер тарбиянинг асоси оиладан бошланиши барчамизга маълум албатта. Бу масалада маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ўзининг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” номли асарида шундай дейди: “Тарбияни кимлар қилур? Қаерда қилинур?” деган саволга келадур. Бу саволга биринчи уй тарбиясидир. Бу она вазифасидир. Иккинчидан мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидир, деб жавоб берса бу киши деюрки “қайси оилаларни айтарсиз билимсиз боши пахмоқ, қулоғи тухмоқ оналарни? Ўзларида йўқ тарбияни қандай олиб берурлар” дер. Отасига нима дерсиз, десак “Қайси ота? Тўйчи улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи илм қадрини билмаган илм учун бир пулни кўзлари қиймаган замондан хабарсиз оталарни айтирурсиз? Аввал ўзларини ўқитмоқ, тарбия қилмоқ лозимдир”³ деб таъкидлайди. Ҳақиқатдан ҳам кўп нарса катта авлод ибратига боғлиқ. Чунки ёшларни фазилатларга бой шахс сифатида камол топтиришнинг асосий омилларидан бири ибратдир.

³ А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: “Ўқитувчи”, 1992. –Б. 11.

Оилаларда маънавий-ахлоқий муҳитни барқарорлаштириш ва гендер тенгликни таъминлашда эркакнинг ҳам, аёлнинг ҳам ўз ўрни бор. Оилавий ҳаёт масалаларида эркак ва аёл жамиятдаги меъёрларга амал қилиши, зиммасидаги бурч ва вазифани қонун доирасида, адолат тамойилларига риоя қилган ҳолда бажариши, оила бошқаришни билиши, ёшларни ўз ортидан эргаштира оладиган, турли ишларга чиройли тарзда сафарбар эта оладиган салоҳиятга эга бўлиши, нафақат оила аъзоларига, балки жамиятнинг барча аъзоларига ибрат бўлиши зарур. Эр ва хотиннинг гендер тенглик масаласида бир-бирларини тушуниши, ҳурмат қилиши оилавий масалаларни биргаликда ҳал қилишга ҳаракат қилиши оилада юзага келадиган ҳар қандай низо, ихтилоф ва муаммоларни тинч йўл билан бартараф қилишга имконият яратади. Сабаби, ота-она, келажак авлод эгалари – ёшлар учун ибрат кўзгусидир.

Таълим тизими жамиятда нафақат технологик ва ижтимоий-иқтисодий тараққиёт омили, балки маънавий ва иқтисодий ривожланишнинг муҳим стратегик воситаси сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Шу боис мустақил мамлакатимизда таълим соҳасига йил сайин катта эътибор қаратилмоқда. Мазкур вазифа таълим тизимининг барча босқичлари: мактабгача таълим муассасаларидан тортиб олий таълимнинг юқори босқичларигача бўлган бўғинлар зиммасига юклатилган. XXI асрнинг ахборот асри дея эътироф этилаётганлиги бежиз эмас. Негаки, жамият шахсининг билимдонлиги ва тадбиркорлигига таяниб ривожланади ҳамда тараққий топади. Гендер фарқлар ва тенглик асосида ташкил этилган таълим жараёни эса жамият тараққиётига муҳим ҳисса қўшиб, ўқувчи шахсининг маданий, ижтимоий-иқтисодий ва экологик жиҳатдан барқарор ривожланиши учун зарур таркибий қисм сифатида майдонга чиқади. Мазкур мақсадни амалга ошириш жараёнида мавжуд ўқув дастурларини янги педагогик технология ва замонавий усулларни қўллаган ҳолда такомиллаштириш энг биринчи вазифа ҳисобланади. Такومиллаштирилган ўқув дастурларида ўғил ва қиз болалар тенглиги, қолаверса, барча фанлар бўйича ўқув материалларининг гендер

тенглик ва фарқлар асосида белгилаб берилиши муҳим аҳамият касб этади. Бундай таълим жараёни янги ўқув воситалари – методик материаллар ва дидактик ишланмалар яратишни талаб қилади. Ўз навбатида, ўқув-методик материаллар назорат воситалари билан боғлиқ равишда танланиши лозим.

Шуни таъкидлаш лозимки, истиқболда ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш нафақат ўзлаштириш, балки ўғил ва қиз болаларнинг ҳар бирига хос бўлган тушуниш, билимларни амалий қўллаш ва ижод кўникмаларини аниқлаш асосида ҳам амалга оширилиши лозим. Бу ҳолат ўқувчиларнинг билим даражасига ижобий таъсир кўрсатибгина қолмай, янги сифатга эга бўлган ақл-заковат эгасини тарбиялайди, яъни у ўзига хос шахсни шакллантириб, улар онгини ўстириш, шунингдек, дунёнинг ижтимоий, инфорацион, технологик ва иқтисодий ўзгаришларига мослашишларига катта ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тизимидаги таълим муассасаларида таҳсил олаётган 6 119 440 нафар ўқувчилардан 2 968 471 (48,5%) нафарини қизлар ташкил этади.

Бевосита тизимда меҳнат қилаётган 481 604 нафар педагог ходимларнинг 332 909 (69,1%) нафарини аёллар ташкил этади. Тизимдаги раҳбар ходимларнинг орасида ҳам аёллар сони ҳақида айтадиган бўлсак, мавжуд 9925 нафар мактаб директорларидан 3689 (37,1%) нафари, 200 та туман (шаҳар) халқ таълими бўлими мудирларидан 35 (17,5%) нафари, шу йилдан эътиборан эса 14 та вилоят халқ таълими бошқармалари бошлиқларидан 2 (14,2%) нафари аёллар ҳисобига тўғри келмоқда⁴.

Халқ таълими вазирлигида Хотин-қизлар, гендер тенглиги ва ёшлар масалаларига масъул вазир ўринбосари тайинланган ҳамда алоҳида бошқарма ташкил этилган бўлиб, улар тизимда мазкур масалалар бўйича илғор тажрибаларни оммалаштириш, такомиллаштириш билан шуғулланади. Шунингдек, Халқ таълими вазирлиги тизимидаги барча таълим муассасалар,

⁴ <https://www.uzedu.uz/uz/halk-talimi-vazirligi-tizimida-gender-tenglik>

ташкilotлар, туман (шаҳар) халқ таълими бўлимлари, ҳудудуий халқ таълими бошқарув идораларида, шу жумладан вазирликнинг марказий аппаратида ҳам Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитасининг бошланғич ташкilotларининг раҳбарлари сифатида фаолияти ташкilot этилган. Ҳозирда айнан улар орқали тизимдаги хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенг тарғиботи амалга оширилади.

Халқ таълими вазирлиги ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда гендер тенглиги масалаларини мактабдан бошлаб ёшларнинг онгига сингдириб боради. Бунда қизлар ва ўғил болаларга барча муассасаларда тенг шароитлар яратилганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Мамлакатимизда мактабларда ўқувчиларга нафақат гендер тенглиги, жинсий тенг ҳуқуқлилиқ масалалари, балки хотин-қизларга бўлган шарқона ҳурмат, хотин-қизларни эъзозлаш, она мисолида аёлларни кадрлаш кўникмалари болалар онгига бошланғич синфлардан эътиборан сингдириб борилади.

Масалан, 1-4-синфларда “Ўқиш”, “Одобнома” ўқув дастурларида ўғил ва қиз болаларнинг тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг жамиятда бир хил мавқега эга эканлиги тўғрисида тушунчалар берилган.

Шунингдек, 8-11-синфларда ўтиллаётган “Давлат ва ҳуқуқ асослари” фанларининг ўқув дастурларида гендер тенглик бўйича тегишли ҳуқуқий билимлар берилиши йўлга қўйилган.

2019 йилдан эътиборан алоҳида ўқувчи-қизлар билан ишлаш йўналишини ривожлантириш ва такомиллаштиришга қаратилган платформа вазифасини ўтовчи - ўқувчи-қизларнинг замонавий билим-кўникмаларини шакллантириш, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини, маънавий-ахлоқий тарбиясини юксалтириш, касб-маҳоратини ошириш мақсадида Республика, ҳудудлар ва барча туман (шаҳар)ларда “Қизларжон” ўқувчи-қизлар саммитлари ташкilot этилди.

Саммитларда 28 564 нафар ўқувчи-қизлар қамраб олинди. Халқ таълими вазирлиги ва Хотин-қизлар кўмитаси ҳамкорлигида ўқувчи-қизларда замонамиз қаҳрамонлари бўлган раҳбар аёлларнинг сиёсий портретларини

шакллантириш мақсадида тадбиркорлик ва ишбилармонлик соҳасида етакчилик қилаётган раҳбар аёллар, туман (шаҳар) ҳокимлари ўринбосарлари, Хотин-қизлар қўмиталари раислари лавозимида “Устоз-шогирд” анъанасида бир кунлик амалиёт дастурини ўтказиш бўйича “Дублёр” лойиҳаси Самарқанд вилоятида тажрибадан ўтказилди.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, манфаатдор вазирлик ва ташкилотлар билан биркалиқда Халқ таълими вазирлиги томонидан мазкур соҳада қабул қилинган “Эркаклар ва аёллар учун тенг ҳуқуқлар ва имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ҳамда “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ижросини таъминлаш бўйича ҳамкорликдаги чора-тадбирлар режалари қабул қилинди ҳамда ижроси таъминланмоқда.

2019-2020 ўқув йили бошидаги ОТМнинг талабалар тўғрисидаги маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, бу соҳада ижобий кўрсаткичлар қайд этилганини кузатишимиз мумкин. Республика бўйича олий таълимдаги талабаларнинг умумий сони 440991 нафарни ташкил этган бўлиб, шундан 202537 нафарини (46 %) хотин-қизлар ташкил этди. Ваҳоланки, 2014-2015 ўқув йилида эса бу кўрсаткич 38 %ни ташкил этган эди. Вилоятлар кесимида кузатадиган бўлсак, хотин-қизлар улуши Навоий вилоятида – 60 %дан, Сирдарё вилоятида – 56 %дан, Сурхондарё вилоятида – 55 %дан кўпроқни, Хоразм ва Фарғона вилоятларида эса 54 %ни ташкил этмоқда⁵.

Педагогика фанида гендер тенглик ва фарқларни ҳисобга олиш тамойили устувор бўлиши керак. Бу устуворликни таъминлашнинг ўзига хос жиҳатлари:

- ўқув материални танлашда ўғил ва қиз болалар орасидаги ўзига хосликни фарқлаш;
- ўғил ва қиз болаларнинг алоҳида ўзига хос фаолиятини ривожлантириш;
- муайян жинсга мос келадиган ўқув фаолиятини ташкил этиш;

---

⁵ Қодиров А. Ўзбекистонда фозил жамият устунлари тикланыпти // “Янги Ўзбекистон” газетасининг № 17 (273), 2021 йил 26 январь сони.

– ҳар бир жинснинг ўзига хос фаолият тўрини шакллантиришга хизмат қиладиган ўқув материалларини танлаш;

– таълим жараёнида қатъи, дидактик жиҳатдан шаклланган гендер интерпретацияларини қўллашга йўналтирилган педагогик фаолиятни шакллантириш.

Таълим жараёнида ўғил ва қиз болаларга меҳнат таълими бериш ва уларни касбга йўналтиришнинг барқарор педагогик тизимини вужудга келтиришда ўқувчиларнинг гендер жиҳатдан ўзига хос бўлган шахсий сифатларини қарор топтириш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун таълим жараёнида қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш зарур:

– ўғил ва қиз болалар орасидаги фарқларни нейтраллаштириш ва интерпретациялашга қаратилган ўқув ҳаракатларини ташкил этиш;

– уларни гендер ўхшашликни намоён қилиш руҳида тарбиялаш;

– ўқув жараёнида ўғил ва қиз болаларнинг алоҳида-алоҳида фаолият кўрсатишини таъминлаш;

– ўғил ва қиз болаларнинг шахсий қизиқишларига мувофиқ келадиган ўқув фаолияти турларини ташкил этиш;

– аниқ ўқув вазиятини ҳисобга олган ҳолда фаолият кўрсатишни таъминлаш⁶.

Ўғил ва қиз болаларнинг ҳар бири қандай бўлиши, қандай фаолият тўрини эгаллаши таълим сифатига боғлиқ.

Кўриниб турибдики, ўқувчиларда гендер тенгликни таъминлашга доир билимларни шакллантириш оилавий ва мактабдаги ижтимоий-маънавий муносабатларнинг барқарор кечишини таъминлаш учун хизмат қила олади. Бу ўз навбатида жамият доирасида намоён бўлса, жинсий ва маданий белгилари бўйича юзага келиши мумкин бўлган ижтимоий мазмун касб этган

⁶ Тилавова М. М. Таълим жараёнида гендер тенглик ва фарқларни ҳисобга олишнинг педагогик ва психологик имкониятлари. Таълим ва инновацион тадқиқотлар халқаро илмий-методик журнал, №1, 2020. – Б. 100-101

тушунмовчиликларни ифода этмаслигини таъминловчи “маданий куч” сифатида регулятив вазифани бажаради.

Умуман, ёшларда гендер маданиятини шакллантириш кўпроқ амалий мазмун касб этиб, уларни оила сарвари (бекаси), касбий жамоа аъзоси, тенгқурлари каторида тенг шахс бўлиб камол топишлари учун лозимдир. Шу сабабли, уларда гендер маданиятини шакллантириш учун мажмуавий ёндашиш мақсадга мувофиқдир, бунинг учун “оила – маҳалла – таълим муассасалари” тизимида амал қилиб келаётган ҳамкорликни мазмунан такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Назарий жиҳатдан ёшларда гендер тенгликка доир билимлар ифодаланганлигининг асосий белгилари сифатида қуйидагилар намоён бўлиши мумкин:

- гносеологик (ижтимоий муҳитда ўқувчи қиз ва ўғил болаларнинг ўрнини белгиловчи гендер билимлар мажмуаси);

- аксиологик (ижтимоий-жинсий муносабатлар ҳамда ижтимоий онг тизимида қадриятли меъёрларни ифодалаганликда);

- касбий-вазифавий (жинсий ва ролли муносабатлар давомида юзага келадиган муаммоларни бартараф этувчи гендер мулоқотнинг йўл ва усуллари);

- меъерий-фаолиятли (ўқувчи қиз ва ўғил болаларнинг жинслараро ва ижтимоий муносабатлар натижасини баҳолашда намунавий ахлоқ меъёрларига ёндашиш) ва б.

TEACHING A FOREIGN LANGUAGE WITH SONGS

Abduvahob Teshaboyev Tadjimhammadovich

Teacher of English language at Andijan academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Annotation: The article highlights the mechanisms of music and songs` influence on students` motivation, better acquiring of new material, developing of speech skills, creative and cognitive abilities and lowering the affective filter while teaching a foreign language.

Key words: teaching a foreign language, songs, motivation, affective filter.

Knowledge of foreign languages is a prerequisite for professional training of a specialist at a technical university. However, teaching experience shows that the level of foreign language proficiency of a number of students currently insufficient and requires constant attention. The main reason for the low academic performance of such students is low motivation, lack of significant incentives for learning a foreign language. On the other hand, students whose motivation to study this subject is high face psychological barriers in mastering foreign language, due, in particular, to different levels of pre-university training, as well as differences in social conditions, which are especially pronounced in large groups. The method of teaching a foreign language with the help of songs considered in the article reduces the degree of emotional tension, promotes more effective assimilation of educational material and increases motivation to learn a foreign language. Famous translator and psycholinguist D.N. Petrov claims that the reason for most problems with learning a foreign language are psychological blocks. "The first thing I ask pessimists is: "Where is it difficult for you when you say, show me?" Everyone shows the same points: throat ("I know everything, but I can't say"), stomach ("I'm afraid they will

laugh at mistakes") and forehead ("it's hard to compose a phrase, I can't put the words together").

The first step is to remove these blocks. After all, when we speak Russian, regardless of the level of education, we are not afraid of mistakes. And there are no physical difficulties" [1]. In addition, "words contain only 10-15% of the meaning, everything else is an emotional cloud that swirls around. When you strain and catch every word you see only these individual words: understandable incomprehensible and misunderstood. But if the vision is defocused, the overall picture becomes visible, and the thought reaches the addressee"

According to Stephen Krashen, the main obstacle to learning a foreign language is an "emotional filter" – a mental block caused by emotional factors. The formation of an emotional filter can be caused by factors such as motivation, self-confidence, anxiety.

Thus, students with high motivation, a high level of self-confidence and a low level of anxiety are more successful in mastering a foreign language. Indeed, from personal conversations with students, we learn that some of them find it difficult to speak a foreign language in the presence of stronger students, and they prefer to remain silent in class for fear of making a mistake and causing classmates to laugh.

Thus, creating an emotionally comfortable atmosphere in the classroom is the main condition for successful work. As N.H. Miftakhova notes, "the state of relaxation, natural or artificial, ... makes it possible to significantly intensify the assimilation of educational material ... For foreign language learners, this problem is extremely important, since language acquisition is largely associated with the problem of memory. Consciousness must be freed from rough work, it should be occupied with communication".

Speaking about erroneous stereotypes in the methodology of teaching foreign languages, N.H. Miftakhova notes that "the most common and fundamentally unacceptable disadvantage is ignoring the laws of step-by-step formation of knowledge, teachings and skills, and the psychology of their assimilation." In her opinion, the "formula of the cognitive process, obeying the dialectical law of

development: from the level of acquaintance to the level of abstract" should be applied to the study of a foreign language understanding to the level of practical use" In particular, N.H. Miftakhova calls the first stage of the educational process the stage of sensory cognition. "At the initial stage ...it is necessary to initiate interested participation or complicity in the process of receiving information.

In other words, the reliance on sensory perception should prevail here...It is recommended to achieve emotional coloring and saturation of both the source of information and the method of its presentation".

It seems to us that a great help in creating an emotionally comfortable working state and in forming a stable interest songs in a foreign language may be relevant to the subject.

The practical use of songs in foreign language lessons is not a new technique.

But for most teachers, the presence of music in the classroom seems to be something frivolous, distracting from studying. However, this is not the case. Music, songs in the classroom can become good helpers, provided competent, careful selection of material, its systematic use.

It is known that the more sensory organs are involved in the learning process, the more effective it is. Music, songs are a powerful tool teaching a foreign language. Language, like music, has a certain structure, rules. Words and notes are arranged into phrases and sentences, where there is rhythm, size, rhyme. Music in the classroom inspires, relaxes, captivates, adjusts to a subtle but strong wave of perception. In addition, music develops memory and thinking.

It has been proven that people who love music usually easily learn a foreign language. After all, any language is, first of all, a combination of sounds, a melody, a song. The ability to speak a foreign language largely depends on the ability to listen, hear and imitate. Musically a trained ear is a great help in mastering the language. If a person who has decided to learn a foreign language likes its sound, then the chances of learning this language and speaking it himself are very high. "I like how it sounds"; "beautiful"; "pleasant to listen to" – all these are verbally

expressed emotional prerequisites (often unconscious) that prepare the ground for a conscious learning process language.

T.M. Veselova and her colleagues note that songs in the studied foreign language have a positive effect on the process of perception and assimilation of language material by students: "Rhythm and rhyme allow using poetic texts not only as a memorable illustration of a linguistic phenomenon, but also an effective exercise involving repetition of sounds, words, parts of sentences, grammatical constructions.

Lexico-grammatical constructions, pronounced in a certain rhythm and accompanied by a musical background, cause positive emotions, are easier to assimilate and they are remembered for a long time". This conclusion was made by the authors of the textbook "Sing and learn English grammar" on the basis of a long-term study of the influence of musical and poetic rhythm on the formation of communication skills. The advantages of using songs in foreign language classes are well-founded.

For example, Daniel Kramer of Harvard University notes that "unlike dictation or substitution exercises divorced from reality, songs with their structure similar to a small story contain a consistent context, more suitable for understanding words". Moreover, songs, especially folk songs, reveal to students various social and historical aspects of the language being studied, introduce samples of folk wisdom.

Listening to songs performed by native speakers contributes to the correct pronunciation and training of perception and understanding of the text by ear.

Songs offer a variety of mnemonic codes, such as repetition, rhyme and melody, which help better memorization. Integration of songs of the studied language into fragments of the lesson devoted to grammar, significantly increases the ability of students to recall certain rules. Carefully selected songs are used not only for the introduction, training and consolidation of grammatical and lexical material, but also for the construction of monologue statements and discussions about the ideas or events touched upon in the song.

Unlike exercises that fly out of your head as soon as the lesson is over, songs can accompany students all their lives and become part of their culture. The opportunity to get acquainted in class on the example of a song with a new phenomenon, to understand, remember it and "take it with you" inspires students, increases their self-confidence, and nurturing success is the best way to motivate them to further study.

As S.D. Pivkin and N.S. Valeeva note, "motivation of educational and professional activity in teaching a foreign language is extremely important for the construction of educational work and determines its dynamics and ability to develop and improve not only the learning system, but also the language personality of the student as a future specialist, because it (motivation) is that mechanism, which sets the energy, direction and stability of her speech behavior". Songs in a foreign language lesson are addressed to bimodal learning (music is processed in the right hemisphere of the brain, and speech is processed in the left) and have a positive impact on the development of cognitive abilities of students. Finally, joint performance, choral singing relieves emotional tension, helps to strengthen interpersonal relationships and group cohesion.

In working with songs, we follow the methodology proposed by D. Kramer, who defines three basic steps of integrating music into the teaching of foreign languages:

- 1) approval of criteria for the selection of songs;
- 2) annotation
of lyrics;
- 3) work with the text:

Approval of criteria for the selection of songs.

When choosing songs, it is important to take into account the preferences of students and, at the same time, expand their horizons, cultivate a good musical taste. As for the criteria themselves, they are as follows:

- the lyrics of the song should correspond to the level of students, it should not be too difficult;

- the text should emphasize a certain question or topic of grammar;
- the diction of the performer should be clear so that students can easily understand the words.

Annotating song lyrics. The next step after choosing a song is annotating the text, i.e. removing possible lexical and grammatical difficulties that interfere with perception and understanding. For some songs, this means the interpretation of new words; for others, a literary translation of the original text. This stage may include the presentation of a brief biography of the composer, poet and performers, as well as events related to the history of the creation of the song.

Working with text. After selecting a song and preparing the audience for its perception, the stage of practical work begins. Some songs seem to be specially written for practicing grammar, others allow you to move from linguistic phenomena to speech.

Here are some examples of working with English-language songs.

The song "Let It Be" by The Beatles, for example, we use to train the verb tenses Present Simple Tense and Present Continuous Tense (present simple and present extended tense). In particular, we draw the attention of students to the presence of the ending –s in the verbs "comes", "shines", to its absence in the verbs "find", "agree", "wake up" and give the task to formulate the appropriate rule. Then, if necessary, we repeat the conjugation of the verb "to be" and find its personal forms in the text. Then we work on the vocabulary – we introduce and consolidate new lexical units, for example, such as "trouble" ("trouble"), "wisdom" ("wisdom"), explain the meaning of the phrase "broken hearted people" ("people with broken hearts"), figurative meanings of phrases "hour of darkness", "there is still a light that shines on me". We draw students' attention to the pronunciation of a specific English sound [a] occurring in the words "mother", "they", "though", "there", "the". Thus, only on this one song we are working on all aspects of the language – grammar, vocabulary, phonetics.

Music, songs play a huge role in our lives. They always accompany us to we didn't. Singing songs is natural. Learning a foreign language with the help of songs

is a natural, and, therefore, a convenient and successful way of learning a new culture, another, unknown until the world.

Used literatures:

1. Н.Киеня, Известия, 27 июня 2007, <http://izvestia.ru/news/326023>.
2. S. Krashen, Principles and Practice in Second Language Acquisition, Oxford, Pergamon, 1982. p.16.
3. Н.Х. Мифтахова, Вестник Казанского технологического университета, 3, 436-442 (2010).
4. Т.М. Веселова, Т.Е. Вильберг, Т.Е. Мишина, Е.И. Летавина, Н.Ю. Скокова, Пой и изучай английскую грамматику, учебное пособие по английскому языку, КАРО, Санкт-Петербург, 2006. 144с.
5. D. Kramer, The Association of Departments of Foreign Languages (ADFL) Bulletin, 33, № 1, 2001. p. 29-35, <http://web2.adfl.org/ADFL/bulletin/v33n1/331029.htm>
6. С.Д. Пивкин, Н.Ш. Валеева, Вестник Казанского технологического университета, 5, 259-262 (2011).
7. Э.З. Менделевич, Автореф. дисс. канд. пед. наук, Казанский химико-технологический институт, Казань, 1980. 22с.

**FILIPP PROUZ QALAMIGA MANSUB “BRISTOLDAGI QOTILLIK”
(BRISTOL MURDER) ASARIDAGI ANTROPONIMLARNI INGLIZ
TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMASI MUOMMOLARI**

Jabborova Zebiniso Islom Qizi

Termiz davlat universiteti, Gid hamrohligi va tarjimonlik

faoliyati yo'nalishi talabasi

Email: zjabborova02@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Filipp Prouz tomonidan yozilgan— “Bristoldagi qotillik” asari tarkibidagi antroponimlarning ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimasini va ularning mohiyatiga lingvistik nuqtai nazardan kitobxonning uni anglashi uchun ta‘sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda tahlil qilingan. Obyekt sifatida tanlangan ismlar to‘qima bo‘lgani tufayli personajlarning ismlaridan oldin ularning asardagi vazifasi hamda xarakteri o‘ylab topilgani, so‘ngra uni lingvistik qoliplarga solingan. Shu tufayli maqolada tarjimon ularni o‘zbek tiliga o‘girishdan oldin etimologik, leksikologik, semantik va fonetik tahlil qilishi uchun qoliplar taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: antroponimlar, transliteratsiya, ingliz-o‘zbek tarjima, leksikologiya fonetika ,orfografiya.

ABSTRACT

This article, written by Philip Prouse, analyzes the translation of anthroponyms from English into Uzbek in The Murder in Bristol and their factors, taking into account the factors influencing the reader's understanding of it from a linguistic point of view. Because the names chosen as objects are textured, the names of the characters are preceded by their function and character in the work, and then put into linguistic patterns. As a result, the article offers templates for the translator to analyze them etymologically, lexicologically, semantically and phonetically before translating them into Uzbek.

Keywords: anthroponyms, transliteration, English-Uzbek translation, lexicology, phonetics, spelling.

АННОТАЦИЯ

В данной статье, написанной Филипом Проузом, анализируются переводы антропонимов с английского языка на узбекский в «Убийстве в Бристоле» и их факторы с учетом факторов, влияющих на понимание читателем этого произведения с лингвистической точки зрения. Поскольку имена, выбранные в качестве объектов, фактурны, имена персонажей предшествуют их функции и характеру в произведении, а затем помещаются в лингвистические шаблоны. В результате в статье предлагаются шаблоны для анализа переводчиком этимологически, лексикологически, семантически и фонетически перед переводом на узбекский язык.

Ключевые слова: антропонимы, транслитерация, англо-узбекский перевод, лексикология, фонетика, орфография.

KIRISH

Filipp Prous - rejissyor va dizayner bo'lib, 1970 yildan 2004 yilgacha Glazgodagi Citizens teatrida rejissyorlar triumviratidan biri bo'lgan. Prous Slade san'at maktabida tahsil olgan va 1970 yildan boshlab Citizens Company direktori Giles Havergal va Robert Devid MakDonald bilan birga edi, u ilgari Havergal bilan Uotford saroyi teatrida ishlagan. Prowsening Citizens teatridagi so'nggi spektakli 2004 yilda Tomas Otveyning "Venetsiya qo'riqxonasi" edi. U Fuqarolar teatri bilan 70 dan ortiq spektakllarni boshqargan va loyihalashtirgan va butun dunyo bo'ylab opera, balet va drama uchun dizayn va rejissyorlik qilgan. Uzoq muddatli badiiy hamkorlar orasida aktyor Glenda Jekson va rejissyor/xoreograf Jefri Koli ham bor. National Life Stories 2005-yilda Britaniya kutubxonasi tomonidan saqlanayotgan An Oral History of Theatr Design to'plami uchun Gudson bilan og'zaki tarix suhbatini o'tkazdi. Nafaqaga chiqqunga qadar Prows Slade tasviriy san'at maktabida "Teatr dizayni TIV" kursida dars bergan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA ISHLANISH METADOLOGIYAKASI

Maqola uchun tadqiqot davomida qiyosiy adabiyotlar, lingvistik atamalarning qarama-qarshi va tavsifli tarjima hamda badiiy tarjimaning stilistik tahlillari o'rganildi.

Natijalarga uch xil qarash bilan nazar tashlash mumkin. Birinchidan, nomlar tarjima qilinishi kerakmi yoki ayrim tarjimonlar ularni tarjima qilganmi, agar shunday bo'lsa, tarjima tiliga qanday tarjima qilinganini tekshirish. Ikkinchidan, obyektlarni tarjima qilish uchun ishlatiladigan strategiya va usullarni ko'rib chiqish va yechimni ko'rsatish. Uchinchidan, inglizcha-inglizcha taqqoslash va zidlash orqali ismlarning semantik yoki tavsifiy ma'nosini o'rganishdan iborat. Kishi nomlariga xos xususiyatlarni o'rganuvchi onomastikaning bir bo'limi antroponimikadir. Antroponimlar, eng avvalo so'zdir. Ular tilboyligining bir qismini tashkil qiladi. Shu bilan birga ular o'ziga xos qator xususiyatlarga. Antroponimlar etimologiyasi va orfografik transformatsiyaga uchraganligi hamda tarjimonning qarashlari orqali tahlil qilinadi.

NATIJA

Ushbu maqolada o'nga yaqin antroponimlar leksikologik, etimologik, morfologik va boshqa xususiyatlariga ko'ra tahlil qilindi. Tadqiqotlar onomastika ba'zi muammoli jihatlari, ismlarning o'simlik va ovqatlar nomi bilan aloqador jihatlari ham qisman o'rganildi va turli yechimlar taklif qilindi.

MUHOKAMA

ANTROPONIMLAR - kishilarning o'ziga xos ismlari (shaxs va guruh): shaxs ismlari, otasining ismi (otasining ismi), familiya, umumiy ismlar, taxalluslar, taxalluslar, taxalluslar, kriptonimlar (yashirin ismlar) Badiiy adabiyotda qahramonlarning nomlari badiiy obrazni qurishda ishtirok etadi. Qahramonning ismi va familiyasi, qoida tariqasida, muallif tomonidan chuqur o'ylab topilgan va u ko'pincha qahramonni tavsiflash uchun foydalanadi. Belgi nomlari uch xil bo'ladi:

ma'noli, nutqiy va semantik jihatdan neytral. Ma'noli odatda qahramonni to'liq tavsiflovchi familiyalar deb ataladi. O'zbek tili lug'at boyligining kattagina qismini insonlarga qo'yiluvchi maxsus nomlar tashkil etadi. Kishilarning atoqli otlari fanda antroponimlar deb yuritiladi. Antroponim (lotincha: antropos - odam, onima - ism, nom) kishi nomi demakdir. Kishi nomlariga xos xususiyatlarni o'rganuvchi onomastikaning bir bo'limi antroponimikadir. Antroponimlar til lug'at tarkibida o'z o'rniga va tizimiy xususiyatlariga ega. Yuqorida qayd qilinganidek, har bir onomastik tizim yana mayda tizimchalarga bo'linadi. Jumladan, atoqli otlar sistemasiga kiruvchi antroponimlar ham o'z navbatida boshqa mayda sistemalarga bo'linadi. Bular quyidagilar:

Ismlar, familiyalar, ota ismlari, taxalluslar, laqablar

Leksikologik o'zgarishlar:

Take care of yourself -- aslida o'zinga g'amho'rlik qil deb tarjima qilinadi. Lekin asarda badiiyoq chiqishi uchun o'zingni ehtiyot qil deb tarjima qilingan.

Empty streets -- bo'sh ko'chalar degan ma'noni beradi asarda chiroyliroq chiqishi uchun ko'chalar suv quygandek jim-jit edi deb tarjima qilingan.

Semantik o'zgarishlar:

Then he quickly put his coat on and went out -- keyin u tezlik bilan paltosini oldi va chiqib ketdi deb tarjima qilinishi kerak edi, ammo , keyin u shoshilganicha uydan paltosini olib chiqib ketdi deb tarjima berilgan bu esa asar badiiyligini oshirgan .

He decided where the lorries went every day --- u har kuni yuk mashinalarini qayerga borishiga qaror qabul qiladi degan tarjima kelib chiqadi , lekin , u yuk mashinalarining har kuni qayerga yuborilishini hal qilardi deb tarjima qilinganligi sababli asarga badiiylilik qo'shgan.

Semantik o'zgarishlar:

It was still raining heavily --- antonomik tarjima orqali ya'ni darakni inkor , inkorni darak qilish orqali, darak gap inkor tarjima qilingan. (Yomg'ir yog'ishdan to'xtamagan edi) deb tarjima qilingan.

Fonetik o'zgarishlar:

Peter – Pitir, John – Jon, Jeff Beck -- Jef Bek, Bob Steel -- Bob Still, Manchester – Manchestir, Birmingham – Briminghem, Bristol – Bristol, London – London, Tewkesbury -- Tivkesbari

Deb atoqli nomlar (ismlar) va joy nomlari bir nechta harflarning tushishi va qo'shilishi orqali tarjima qilingan.

Ko'rinadiki, antroponimlar o'zbek tili leksik sistemasida ma'lum o'ringa ega. Faqat ungagina xos bo'lgan indikatorlar mavjudligi bilan ham xarakterlanib turadi. Shuning uchun ham onomastik asosida olib borish kerak. Ismlar ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, ularda jamiyatning madaniyatli va ijtimoiy hayoti aks ettirilgan bo'ladi. Ismlar ma'lum bir shaxsning avlodi, uning jamiyatda tutgan o'rni haqida ham xabar beradi. Har bir ism ma'lum bir sabablarga ko'ra paydo bo'ladi. U ommabop yoki kam qo'llanuvchi bo'lishi mumkin. Ular bir nom o'z tarixi, "biografiyasi" va "geografiyasi"ga ega. Ismlar lingvostilistik jihatdan real yoki to'qima bo'lishi mumkin.

XULOSA

Ushbu maqolada ingliz tilidan o'zbek tiliga gaplarning va so'zlarning,so'z birikmalarining tarjimasidagi turli kichkina muammolarning bir nechtasi izohlari va matndagi ma'nolarining muqobillashtirilgan va uslubiy bo'yoqqa asoslanganlari berilishiga harakat qilindi. Har bir atoqli otlar ma'lum bir sabablarga ko'ra paydo bo'ladi. Har bir nom o'z tarixi biografiya va geografiyasiga ega bo'ladi. Nomlar shaxslarni o'zaro farqlash ehtiyojidan tashqari ijtimoiy-lisoniy vazifasiga ko'ra ism beruvchi ning muayyan maqsadini ham ifoda etadi. Turli xalq nomlarini turli jihatlardan: lisoniy, etimologik, fonetik, morfologik, va boshqa xususiyatlariga ko'ra tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, antroponimlar millatning, xalqning milliy urf-odat va an'analarini, dunyoqarashi, madaniyatini o'zida aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Philip_Prowse#/search
2. uz.erf-est.org
3. <https://uz.m.wikipediya.org>.
4. <https://dictionary.cambridge.org>
5. <https://onestopblogg.com/>
6. Jo'ramurodova, Z., & Solijonov, J. (2022, April). JK ROULINGNING "BIDL QISSANAVIS ERTAKLARI" ("THE TALES OF BEEDLE THE BARD") ASARIDAGI ANTROPONIMLARNING O'ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA TARJIMA QILISHDAGI MUAMMOLARI. In *МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ: "СОВРЕМЕННЫЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ II"* (Vol. 2, No. 18.03, pp. 554-560).
<https://doi.org/10.47100/nuu.v2i18.03.115>
7. Qodirovna, A. Z., & Kamoljonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING, GARRI POTTER VA AFSUNGARLAR TOSHI' ROMANIDAGI SEHRGARLAR OBRAZINI INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHNING LINGVO-PERSPEKTIV TAHLILI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(3), 176-180.
<https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-3-176-180>
8. Kamoljonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING FANTASTIK ASARLARIDAGI ANTROPONIMLARNING LINGVO-PERSPEKTIV MUAMMOLARI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(1), 334-343. <https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-1-334-343>

**KELIN BAYRON QALAMIGA MANSUB "SINDRELLA O'LDI"
(CINDERELLA IS DEAD) ASARIDAGI ANTROPONIMLARNING
INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MUAMMOLARI**

Choriyeva Anora

Termiz davlat universiteti, Gid hamrohligi va tarjimonlik faoliyati

yo'nalishi talabasi

Email : anorachoriyeva3@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Kelin Bayron qalamiga mansub "Sindrella o'ldi" ("Cinderella is dead") asaridagi antroponimlarni ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimasini va ularni lingvistik nuqtai nazardan o'quvchi uni anglashi uchun ta'sir qiliuvchi omillarni hisobga olgan holda tahlil qilingan. Obyekt sifatida olingan tanlangan ismlar asosan transliteratsiya usuli yordamida tarjima qilingan. Shu tufayli maqolada tarjimonlarni o'zbek tiliga o'girishdan oldin etimologik, leksikologik, semantik va fonetik tahlil qilish uchun qoliplar taklif qilingan.

Kalit so'zlar: Kelin Bayron, transformatsiya, transliteratsiya, ingliz- o'zbek tarjima.

ANNOTATION

This article analyzes the translation of anthroponyms from "Cinderella is dead" by Kelin Byron from English into Uzbek and takes into account the factors that influence the reader's understanding of it from a linguistic point of view. The selected names taken as the object were mainly translated using the transliteration method. Due to this, the article offers templates for etymological, lexical, semantic and phonetic analysis before translating them into Uzbek.

Key words: Kelin Byron, transformation, transliteration, English-Uzbek translation.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется перевод антропонимов из «Золушка мертва» Келин Байрон с английского на узбекский язык и учитываются факторы, влияющие на понимание читателем его с лингвистической точки зрения. Выбранные имена, взятые за объект, в основном переводились методом транслитерации. В связи с этим в статье предлагаются шаблоны для этимологического, лексического, семантического и фонетического анализа перед их переводом на узбекский язык.

Ключевые слова: Келин Байрон, трансформация, транслитерация, англо-узбекский перевод.

KIRISH

Kelin Bayron yozuvchi va klassik tarzda ijod qiluvchi vokalchi. U Alyaskaning Ankorij shahrida o'sgan. U ijod qilmayotgan bir vaqtda siz uni Ella Fitsjeraldni tinglayotganini ko'rishingiz, uni teatrda uchratishingiz ,qo'rqinchli filmlarni tomosha qilayotganini va bolalari bilan vaqt o'tkazayotganini ko'rishingiz mumkin. Hozirda u oilasi bilan Texasning San-Antonio shahrida yashaydi

Asarda bir qancha qahramonlarning ismi keltirilgan. Quyida ushbu ismlarni etimologik tahlilini va ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishdagi transformatsiyalar yoritib berilgan.

Etimologiya (yun haqiqat; so'zning haqiqiy ma'nosi va "logiya") — 1) so'z va morfemalarning kelib chiqishini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi; 2) so'zning kelib chiqishini aniqlashga qaratilgan tadqiqot usullari majmui; 3) so'zning kelib chiqishi. XIX-asr tilshunosligida "Etimologiya" termini "grammatika" ma'nosida ham qo'llangan. Etimologik tahlilning asosiy metodi qiyosiy tarixiy usul bo'lib, u fonetik qonuniyatlar, morfologik qoidalar, morfologik o'zgarishlarga tayanib ish ko'radi. Bunday tadqiqot natijalari til tizimi va strukturasiidagi turli jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lug'atlar tuzishda ahamiyatlidir. Lisoniy birliklarni etimologik tahlil qilishda ular tarkibida tejamkorlik natijasida ro'y bergan o'zgarishlarga jiddiy e'tibor qaratiladi.

O. S. Axmanova muharrirligi ostida tuzilgan lingvistik atamalar lug'atida transformatsiyaga quyidagi ta'riflar berilgan:

- 1) asosiy modellarni ma'lum qonuniyatlarga asoslangan holda o'zgartirib, ikkilamchi til strukturalarini yaratish usullaridan biri;
- 2) berilgan til sathidagi o'xshash gap va frazalar morfo-sintaktik mosligining ramziy ifodalanishi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOLOGIYASI

Ushbu maqoladagi tarjima muommolarini yechishda G'aybullar Salomovning bir nechta tarjimaga oid asarlaridagi fikrlaridan foydalanildi. Natijalarga uch xil qarash bilan nazar tashlash mumkin. Birinchidan, nomlar tarjima qilinishi kerakmi yoki ayrim tarjimonlar ularni tarjima qilganmi, agar shunday bo'lsa, tarjima tiliga qanday tarjima qilinganini tekshirish. Ikkinchidan, obyektlarni tarjima qilish uchun ishlatiladigan strategiya va usullarni ko'rib chiqish va yechimni ko'rsatish. Uchinchidan, inglizcha-inglizcha taqqoslash va zidlash orqali ismlarning semantik yoki tavsifiy ma'nosini o'rganishdan iborat.

Antroponimlar etimologiyasi va orfografik transformatsiyaga uchraganligi hamda tarjimonning qarashlari orqali tahlil qilinadi.

NATIJALAR

Ushbu maqolada o'nga yaqin antroponimlar leksikologik, etimologik, morfologik va boshqa xususiyatlariga ko'ra tahlil qilindi. Tadqiqotlar onomastika ba'zi muammoli jihatlari, ismlarning o'simlik va ovqatlar nomi bilan aloqador jihatlari ham qisman o'rganildi va turli yechimlar taklif qilindi.

MUHOKAMA

Ko'rinadiki, antroponimlar o'zbek tili leksik sistemasida ma'lum o'ringa ega.

Inglizcha	Etimologiyasi	Fonetik o'zgarishi	O'zbek tiliga tarjima qilinganda
Erin	Asarda bosh qahramonlardan biri.	Tarjima jarayonida "y" harfi ortgan.	Eyrin

	etimologik jihatdan Kelin Bayronning "Cinderella is dead" asarida bosh qahramonning ismi sifati qo'llashi natijasida kelib chiqqan.		
Sophie	Asarda bosh qahramonlardan biri. Eyrinning do'sti. Sophie etimologik jihatdan Kelin Bayronning "Cinderella is dead" asarida bosh qahramonning ismi sifatida qo'llashi natijasida kelib chiqqan.	Tarjima jarayonida "ph" "f" ga, "ie" esa "a" ga almashgan.	Sofia
Cinderella	Ingliz xalq ertagining nomi sifatida olingan. Cindrella Kelin Bayron o'zining "Cinderella is dead" nomli asari uchun ham aynan shu ismni nom qilib olgan.	Tarjima jarayonida "C" harfi "S" harfiga almashgan	Sindrella
Charming	Charming etimologik jihatdan Kelin Bayronning "Cinderella is dead" asarida unga haqiqiy Sindrelladek juft tanlash uchun ball o'tkazilyotgan shahzodaning ismi sifatida qo'llanilishi natijasida kelib chiqqan	Fonetik o'zgarishga uchramagan.	Charming
Grimmins	Grimmins etimologik jihatdan Kelin Bayronning "Cinderella is dead" asarida Sofianing familyasi sifatida qo'llashi natijasida kelib chiqqan.	o'zgarishga uchramagan.	Grimmins

Liv	Liv etimologik jihatdan Kelin Bayronning " Cinderella is dead " asarida Sofianing yaqin dugonalaridan birining ismi sifatida qo'llanilishi natijasida kelib chiqqan.	Fonetik o'zgarishga uchramagan.	Liv
Manford	Manford etimologik jihatdan Kelin Bayronning "Cinderella is dead " asarida Davlat boshqaruvidagi Qirolning ismi sifatida qo'llanilishi natijasida kelib chiqqan.	Fonetik o'zgarishga uchramagan.	Manford
Stephan	Stephan etimologik jihatdan Kelin Bayronning "Cinderella is dead" asarida sobiq qirolning ismi sifatida qo'llanilishi natijasida kelib chiqqan.	Tarjima jarayonida "ph" harflari "f" harfiga almashtirilgan.	Stefan
Langley	Langley etimologik jihatdan Kelin Bayronning "Cinderella is dead" asarida Sofianing otasining do'stining ismi sifatida qo'llanilishi natijasida kelib chiqqan.	Tarjima jarayonida "a" harfi "e" ga , "ey" harfli birikmasi esa "i" ga almashtirilgan.	Lengli

XULOSA

Ushbu maqolada ingliz tilidan o'zbek tiliga gaplarning va so'zlarning,so'z birikmalarining tarjimasidagi turli kichkina muammolarning bir nechtasi izohlari va matndagi ma'nolarining muqobillashtirilgan va uslubiy bo'yoqqa asoslanganlari berilishiga harakat qilindi. Har bir atoqli otlar ma'lum bir sabablarga ko'ra paydo bo'ladi. Har bir nom o'z tarixi biografiya va geografiyasiga ega bo'ladi. Nomlar

shaxslarni o'zaro farqlash ehtiyojidan tashqari ijtimoiy-lisoniy vazifasiga ko'ra ism beruvchi ning muayyan maqsadini ham ifoda etadi. Turli xalq nomlarini turli jihatlaridan: lisoniy, etimologik, fonetik, morfologik, va boshqa xususiyatlariga ko'ra tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, antroponimlar millatning, xalqning milliy urf-odat va an'analarini, dunyoqarashi, madaniyatini o'zida aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kamoljonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING FANTASTIK MUAMMOLARI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(1), 334-343.
2. "TARJIMASHUNOSLIK TERMINLARINING KO'PTILLI LUG'AT-MA'LUMOTNOMASI" (o'zbek, olmon, ingliz, rus tillari) Zohidjon Sodiqov, Dilrabo Abdurahmonova. Namangan 2013
3. Solijonov J.K. Garri Potter va Afsungarlar toshi. – Termiz: Surxon-Nashr.
4. Jo'ramurodova, Z., & Solijonov, J. (2022, April). JK ROULINGNING "BIDL QISSANAVIS ERTAKLARI" ("THE TALES OF BEEDLE THE BARD") ASARIDAGI ANTROPONIMLARNING O'ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA TARJIMA QILISHDAGI MUAMMOLARI. In *МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ: "СОВРЕМЕННЫЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ II"* (Vol. 2, No. 18.03, pp. 554-560). <https://doi.org/10.47100/nuu.v2i18.03.115>
5. Qodirovna, A. Z., & Kamoljonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING, GARRI POTTER VA AFSUNGARLAR TOSHI'ROMANIDAGI SEHRGARLAR OBRAZINI INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHNING LINGVO-PERSPEKTIV TAHLILI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(3), 176-180. <https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-3-176-180>
6. Kamoljonovich, S. J. (2022). JK ROULINGNING FANTASTIK ASARLARIDAGI ANTROPONIMLARNING LINGVO-PERSPEKTIV MUAMMOLARI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(1), 334-343. <https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-1-334-343>

THE DIFFERENCE BETWEEN BRITISH ENGLISH AND AMERICAN IDIOMS

Teacher, Karimova Umida

Students, Xudoyberdiyeva Sevinchbonu

Soliyeva Shohsanam

Samarkand State Institute of Foreign Languages

mrs.karimova17@gmail.com

Abstract: This article is directed to define the necessity of the usage of idioms in the language preserving the main peculiarities of idioms in the English language. The idioms were taken as a more colorful branch of the language and are used to make stronger impression on people. An idiom can have a literal meaning, but its alternate, figurative meaning must be understood metaphorically. A speech form or an expression of a given language that is peculiar to itself grammatically or cannot be understood from the individual meaning of its elements.

Key words: idiomacity, figurative expressions, colorful, fascinating, emotive, stylistic peculiarities.

“An idiom” is a conventionalized expression whose meaning cannot be determined from the meaning of its part. Idioms differ from other figurative expressions, such as similes and metaphors, so they have conventionalized meanings.

Also in this qualification we can find out about how to distinguish idioms from the free word-groups and from phrasemes.

There are some distinctions between the idioms used in British English and the idioms used in American English, although the majority of idioms are common to both varieties.

We covered both British and American idioms in the dictionary and there are variations in form of usage. For example, speakers of British English say that people

take things in their stride, where the speakers of American English say they take things in stride. [2,76]

The situation is complicated because idiom usage changes rapidly, some idioms are not used in American English.

Ex: - “on a sticky wicket” and “calk and cheese” whereas others are rarely used in British English.

Ex: - live high on the hog, spin your wheels

However, many other idioms where originally American have become fashionable in British English in particular in journalism or in the media.

Other American idioms become too unknown to British speakers because of the influence of American culture, for example films and music.

In some cases American idioms are now so common in British English that it would be wrong to label them as only or even mainly-used in American English.

Even though some people may think of these idioms as Americans, they are now much more widely known and used.

As we know idiomacity is the branch of general linguistics which deals with syntactic and expressive stylistic peculiarities of idioms.

It is likely, though certain, that every human language has idioms, and there are a lot of them.

Indeed, many of languages are idiomatic in structure: even the most formal of structures contain characteristics, such as general typology, which categorically distinguish it from other languages.

A typical English commercial idiom dictionary lists about 4000. Catch phrases and bits of slang or jargon are sometimes called idioms.

They are somewhat related, but some people passionately argue that they are not actually idioms.

Native speakers of a language use idioms all the time. Idioms are the grease that make language flow.

Students are often embarrassed and frustrated if they can't understand the idioms which a speaker is using. In some cases, misunderstanding can lead to become one of them to be offended.

Communication is everything! And idioms make our speech colorful, fascinating, emotive and likable.[1,12-14]

A strong knowledge of idioms will help student to be better speakers and negotiators. And they will be in a much better position to take advantage of the opportunities that come to their way.

In examples it is clear that the idiom used as a whole expression. This the traditional view of idioms. But what exactly is an idiom?

This is not an easy question to answer, because many parts of speech may be called idiom. In general, however, an idiom is an expression which has a special meaning and this meaning cannot be understood completely by looking at the individual words in the idiom.

Or an idiom is a phrase which means something different from the meaning of the separate words that are part of it.

If you do not know that the words have special meaning together, you may well misinterpret what someone is saying or be puzzled by why they are saying something that is not true or irrelevant.

Usually it cannot be understood by the literal interpretation of the words that make up the expression used together. The words convey meanings that are often unrelated to the individual words in the idiom.

Some idioms have become so well worn that they are also clichés: overused or commonplace expressions. Some idioms are slang. They may be used to create an effect such as shock, irreverence or exaggeration.

For example, learners might not recognize the idioms like **bite someone's head off** or **out in the cold**. [3]

Then they will have problems in understanding remarks such as don't bite my head off just because you are bad tempered or they were going to play together and that left me out in the cold, you know.

The same process is followed in the Uzbek language also. One may well misunderstand or be puzzled when you say:

Ex: “boshi osmonga yetdi”, “xamirdan qil sug’urganday”, Quloqqa lag’mon ilmoq”, “Qo’ltig’idan tarvuzi tushib ketdi” etc.

Then they will have difficulties in understanding remarks such as:

Ex: Zamira diplomini eson-omon himoya qilib a’lo baho olganiga boshi osmonga yetdi.

Nodira opa o’zining taqdirlanganlar ro’yxatida yo’qligini bilgach tarvuzi qo’ltig’idan tushib ketdi.

Dugonam bu ishni xamirdan qil sug’urganday amalga oshirdiki, hech kim bizni sezmadim ham.

Idioms are typically metaphorical. They are effectively metaphors which have become fixed or fossilized. In some cases, it is fairly easy to know the idiomatic meaning. [4]

Ex: **-kill two birds with one stone**¹ – means to manage to do two things at the same time, instead of just one, because it is convenient to do both and the image in the metaphors supports this meaning. This process in Uzbek is also absorbed for instance:

Ex: - bir o’q bilan ikki quyovni o’ldirmoq.

In other cases the literal meaning may make no sense itself.

Ex: - **move heaven and earth** – literally describes an action which is physically impossible. In a few further cases, the metaphors in the idioms are peculiar and their true origins are unknown so it is very difficult to see how or why the idioms have come to have their current meanings.

THE LIST OF USED LITERATURE

1. Cruse D. A. “Lexical Semantics” Cambridge 2001.
2. Fernando Chitra “Idioms and Idiomaticity”. Cambridge 1996.

---

¹ See V.H. Collins: “A Book of Idioms”

3. K Umida, H Shoxrux, Y Mahzuna, T Madinabonu, “Main features of constructivism for teaching and learning”
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=adhXOhoAAAAJ&citation_for_view=adhXOhoAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
4. M.B. Fayzullayeva “ICT is the key of motivation in teaching FL”
<https://cyberleninka.ru/article/n/ict-is-the-key-of-motivation-in-teaching-fl>

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ИЗОЛИРУЮЩИХ И ФЛЕКТИВНЫХ ЯЗЫКОВ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО И АРАБСКОГО ЯЗЫКАХ)	3
2	THE SCIENTIST WHO FASCINATED EAST AND WEST	11
3	ISO 14000 SERIYALI XALQARO STANDARTLAR BO'YICHA EKOLOGIK MENEJMENT TIZIMI VA ATROF-MUHITNI BOSHQARISHNING XALQARO STANDARTLARI	20
4	XALQARO STANDARTLAR MIQËSIDA MUVOFIQLIKNI BAÐOLASH FAOLIYATIDA ISO 9001:2008 STANDARTI BILAN ISO 9001:2015 STANDARTI TAÐJILI	27
5	KATTALIKLAR QIYMATINING ANIQLASH JARAYONINING VAJARILISHI	39
6	QATTIQ MODDALARNING NAMLIGINI O'LCHASHDA XATOLIKLARNING MAVJUDLIGI	45
7	HARORATNI O'LCHASH MUAMMOLARIDA ZAMONAVIY YARIMO'TKAZGICHLI HARORAT SENSORLARI	49
8	СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТРОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СРЕДСТВ ИЗМЕРЕНИЙ	61
9	ДЕТАЛЛАРНИНГ ЎЛЧАМЛАРИНИ АНИҚЛАШДА ХАТОЛИКЛАР ВА УЛАРНИ БАÐOLASH	66
10	UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH MECHANIZMI	72
11	BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI MA'NAVIY YETUK QILIB TARBIYALASHDA XALQ MAQOLLARNING AHAMIYATI	78
12	INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA HOLATNI IFODALOVCHI SIFATLARNING SEMANTIK TIPOLOGIYASI	84
13	YOPIQ BOZORLAR ARHITEKTURASI VA QURILISH BOYICHA CHET TAJRIBALARI	90
14	MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TURIZM VA UNING BOLALAR RIVOJIGA TA'SIRI	102
15	MAZKUR MAQOLA ERNEST XEMINGUEYNING QALAMIGA MANSUB "CHOL VA DENGIZ" ASRIDAGI ANTROPONIMLARNI INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDAGI MUAMMOLARNI TAHLIL QILADI	112
16	READING STRATEGIES OF KWL METHOD IN READING CONTENT	117
17	O'RTA MAKTABLARDA FIZIKA FANINI O'QITISHDA BLUM TAKSONOMIYASINING QO'LLANISH USULLARI	122

18	QONDAGI ALBUMINNING TURLI SHASHROITLARDAGI KO'RSATKICHLARI	128
19	БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА И ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА	133
20	ISMONIY MADANIYAT VA SPORTNING UMUMIY TAMOYILLARI VA NAZARIY ASOSLARI	141
21	TALABALAR JISMONIY TARBIYA, SPORT SOG'LOMLASHTIRISH MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH TA'LIM USLUBLARI VA TAMOYILLARI	151
22	ЭГРИ ЧИЗИҚЛИ ШТАМП МАСАЛАЛАРИНИНГ ЕЧИМЛАРИ	159
23	КОНЦЕПЦИЯ ГЕРОЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ПРОЗЫ	164
24	ARAB TILIDA FE'L BOBLARI VA ULARNING VAZIFALARI	169
25	STIVEN EDVIN KING QALAMIGA MANSUB "JANOB MERSEDES" ASARIDAGI ANTROPONIMLARNING INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDAGI MUAMMOLARI	175
26	MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE LUNG AND BRONCHIAL TREE IN CHRONIC ALCOHOLISM	179
27	ВОЛЕЙБОЛЧИЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИНИ ВА ҲАРАКАТЛИ ҲИЙНЛАР РИВОЖЛАНТИРИШ	185
28	XALQARO VAHOLASH DASTURLARIGA O'QUVCHILARNI TAYYORLASHLARDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH	193
29	AVESTODA MIFOLOGIK TASAVVURLAR BAYONI	196
30	ТЕХНОЛОГИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ	202
31	ОИЛА ВА МАКТАБ ҲАМКОРЛИГИ ДОИРАСИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШГА ДОИР БИЛИМЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЗАРУРАТИ	211
32	TEACHING A FOREIGN LANGUAGE WITH SONGS	220
33	FILIPP PROUZ QALAMIGA MANSUB "BRISTOLDAGI QOTILLIK" (BRISTOL MURDER) ASARIDAGI ANTROPONIMLARNI INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMASI MUOMMOLARI	227
34	KELIN BAYRON QALAMIGA MANSUB "SINDRELLA O'LDI" (CINDERELLA IS DEAD) ASARIDAGI ANTROPONIMLARNING INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MUAMMOLARI	233
35	THE DIFFERENCE BETWEEN BRITISH ENGLISH AND AMERICAN IDIOMS	239